

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАКАРЧУК ВІТАЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.0(09) + 343.11 + 347.918

**ПРАВОВИЙ СТАТУС РЕЄСТРОВОГО
КОЗАЦТВА В УКРАЇНІ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В.В. Макарчук**

Науковий керівник **Захарченко Петро Павлович**,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Макарчук В.В. Правовий статус реєстрового козацтва в Україні. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017.

У дисертації на основі аналізу правових актів та матеріалів адміністративної практики комплексно досліджується правовий статус реєстрового козацтва. Проаналізовано правове становище козацтва у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Московському царстві, Російській імперії у період перебування в їхньому складі українських етнічних територій упродовж XV – XVIII ст.

Виходячи з аналізу теоретико- та історико-правової літератури, дефініція «правовий статус» ототожнюється з іншою правовою категорією, такою як «правове становище», виходячи із цього контексту, розкриття наукової проблеми дисертаційного дослідження забезпечується через аналіз прав і обов'язків реєстрового козацтва як військової корпорації та реєстрового козака як суб'єкта права.

В основу дослідження покладено правові акти Великокнязівської литовської влади, Речі Посполитої, українських гетьманів та гетьманської влади, договірні статті та міжнародні договори, а також акти московського царату і законодавства Російської імперії.

У процесі дослідження з'ясовано, що інститут реєстрового козацтва в Україні є своєрідним аналогом військової служби за контрактом. Щоправда, її своєрідність полягає у тому, що найм на військову службу у досліджувану епоху здебільшого здійснювався країнами-агресорами (Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Російською імперією), котрі уклали реєстр про військову службу з місцевим українським козацьким населенням. Саме на нього покладалися обов'язки по охороні кордонів держави у

віддалених від центру місцях. І лише період Української гетьманської держави (Війська Запорозького), який тривав із середини XVII до кінця XVIII ст., відзначений службою реєстрового козацтва власній українській державі.

Провідною ідеєю дисертаційної роботи є поєднання історичного досвіду з сучасними підходами до поліпшення правового статусу та покращення соціального забезпечення захисників Вітчизни, які в умовах військової агресії з боку Росії на початку XX ст., є вкрай витребуваною як у практичній, так і в науково-дослідницькій площині.

Результати дисертаційного дослідження використовувались для підготовки лекцій із дисциплін «Історія українського права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», а також спеціальних курсів із цих дисциплін («Звичаєве право України»). (Акт впровадження у навчальний процес Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Україна» від 03.10.2017 р.); (Акт впровадження у навчальний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 13.10.2017 р.); (Акт впровадження у науково-дослідний процес Музею Гетьманства (м. Київ)).

Положення і висновки дисертації можуть бути використані для подальшого теоретичного дослідження проблем функціонування і розвитку українського права та осмислення важливих історико-правових засад становлення української державності.

Ключові слова: реєстрове козацтво, правовий статус, Українська гетьманська держава, польсько-литовське законодавство, правові акти гетьманської влади, договірні статті, російське законодавство.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Макарчук В. В. «Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі» / Макарчук В. В. // «Право.ua». - № 3. - 2015. - С. 18-23.

2. Макарчук В. В. «Вольності» або права і свободи українського козацтва у XVI—XVIII ст. – історично-правовий аспект» / Макарчук В. В. // «Право і суспільство». - № 6. - 2015. - С. 16-20.

3. Макарчук В. В. «Виникнення українського козацтва крізь призму становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському» / Макарчук В. В. // Соціологія права. – К., № 1-2 (16-17), - 2016 р. - С. 79-88

4. Макарчук В. В. Теоретико-правовий дискурс щодо правового статусу реєстрового козацтва / Макарчук В. В. //Адміністративне право і процес. – К., № 2 (16), - 2016 р. - С. 154-162

5. Макарчук В. В. «Військова повинність як правова засада функціонування реєстрового козацтва в Українській гетьманській державі» / Макарчук В. В. // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка), № 3-4 (62 - 63), - 2016 р. - С. 50-56

**Список публікацій здобувача за темою дисертації, які засвідчують
апробацію матеріалів дисертації:**

1. Набір українських козаків на державну службу // Актуальні проблеми українського законодавства. Філософсько-культурологічні дослідження»: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і докторантів (14–15 травня) - Біла Церква, 2015. - 177 с. С. 25-27

2. Правовий статус реєстрового козацтва // Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах євроінтеграції: тези доповідей XVII Міжнародної науково-практичної конференції (21-23 травня 2015 р.) - Біла Церква, 2016. - 144 с. С. 118-120

3. Правове визнання соціальної еліти в середовищі реєстрового козацтва у добу Української гетьманської держави» // XII міжнародна наукова конференція молодих вчених та студентів, 22 квітня 2016 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 470 с. С. 231-235

4. Застосування дефініції «правовий статус» для дослідження прав та обов'язків реєстрового козацтва. // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. - Том 1. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – 339 с. С. 107-109

5. Теоретико-правовий дискурс щодо правового статусу реєстрового козацтва. // Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті: матеріали державної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і докторантів, м. Біла Церква, 19-20 травня 2016 р. – Біла Церква, 2016. – Ч.2. – 81 с. С. 57-59

6. Українське козацтво на державній службі у Великому князівстві Литовському //Аграрна наука – виробництву. Актуальні проблеми законодавства України: тези доповідей державної науково-практичної конференції, м. Біла Церква, 17 листопада 2016 року. – Біла Церква, 2016. – Ч. 3. – 120 с. С. 93-94

7. До проблеми організації реєстрового козацтва: українські дослідники ХІХ-ХХ ст.. та «баторієва легенда» // Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М.С. Грушевського) : зб. тез доповідей ІІІ Всеукр. наук.-практ. конференції, 23 листопада 2016 р. / Держ. фіскальна служба України, Ун-т держ. фіскальної служби України [та ін.]. – Вінниця : «Нілан-ЛТД», 2017.-323 С. 226-228

АВСТРАКТ

Makarchuk V.V. Legal Status of Registered Cossacks in Ukraine. - The manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; History of Political and Legal studies. - Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. - Kyiv, 2017.

The dissertation studies the legal status of the Registered Cossacks on the basis of the analysis of legal acts and administrative practice materials. The legal status of the Cossacks in the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian State, the Moscow kingdom and the Russian Empire during the period of Ukrainian ethnic territories being their part in XV – XVIII centuries was analyzed.

Proceeding from the analysis of theoretical and historical and legal literature, the definition of «legal status» is identified with the legal category of «legal status». Based on this context, the disclosure of the scientific problem of the study is provided through the analysis of the rights and duties of the registered Cossacks as the military corporation and the registered Cossack as a subject of law.

The research is based on the legal acts of the Grand Duchy of Lithuania, the kings of the the Polish-Lithuanian State, the Ukrainian Hetmans and hetman authorities, treaties and international treaties, as well as on the acts of the Moscow tsarists and the legislation of the Russian Empire. The main normative and legal acts ensuring the formation of the Institute of Ukrainian Cossacks recruiting at the stage of its formation in the Polish-Lithuanian State were the two royal privileges (June 5, 1572 and September 16, 1578), which appointed heads of all Cossacks (registered and low-rank), limited the judicial authority over the vassals and determined the certain level of pay and individual privileges. The legal sources of the registered Cossacks legitimacy during the formation of the Ukrainian Hetman state and its relations with Moscovia were Ukrainian-Polish and Ukrainian-Moscow treaties. By 1652 the legal status of the registered Cossacks was determined by the Zboriv Agreement of 1649 and the Bila Tserkva Agreement of 1651. Since 1654, the Pereiaslav Agreement and the articles of the hetmans with the Moscow tsarist agreements concluded on its basis became the constitutional source of the legal status of the Registered Cossacks. After all, it was the treaty articles that declared the military-political alliance of Cossack Ukraine with the Moscow state and were determined the Registered Cossacks as the basis of the armed forces of the Ukrainian Hetman state and guaranteed the inviolability of the Cossack rights and freedoms.

The study found that the Institute of Registered Cossacks in Ukraine became a kind of analogue of the contract military service. However, its peculiarity is that military service recruiting in the studied time was mostly carried out by the aggressor countries (the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian State, the Russian Empire), which entered a register of military service with the local Ukrainian Cossack population. It was the Cossack population whose duty was to protect the borders of the state in the remote places. And it was only in the period of the Ukrainian hetman state (the Zaporozhian Army), which lasted from the middle of the 17th to the end of the 17th century, that the Registered Cossacks served to its own Ukrainian state. The Registered Cossacks was the second largest population group, after the peasants, during the entire period of the existence of the Ukrainian Hetman state. It was the Cossacks who made the basis of the armed forces of the then Cossack Ukraine. In addition to military service, the ordinary Cossacks, being a significant part of the population of their cities and towns, participated in the restoration of their fortifications and were involved in public works – constructed public buildings, fortifications etc.

At the same time, the institutional and social structuring of the Cossacks is clearly noted during the period of the Ukrainian Hetman state. Also, the social category of the Cossacks forms a holistic system with its structural elements - the ordinary Cossacks, the government officer and a significant military community.

However, the legal status of the registered Cossacks in these states was not constant, it changed under the influence of the following factors: the need to involve the registered as a force to carry out military campaigns against the enemy; border guard; performance of police functions on the territory of the settlement of the Ukrainian (Cossack) population; restraining military forces of the neighboring countries, etc. A comprehensive analysis of the logic, nature, and evolution of the legal status of the Registered Cossacks in the conditions of its functioning in various institutions and in coexistence with diverse legal systems of Europe and Asia remains a pressing issue.

The main idea of the dissertation is the combination of historical experience with modern approaches to improve the legal status and social security of defenders of the Fatherland, which, under the conditions of Russian military aggression at the beginning of the 20th century, is rather topical both in the practical and scientific research areas.

The results of the dissertation research were used to prepare lectures on disciplines «History of Ukrainian Law», «History of the State and Law of Ukraine», «History of the State and Law of Foreign Countries», as well as special courses from these disciplines («The customary law of Ukraine»). (Act of introduction into the educational process of the Bila Tserkva Institute of Economics and Management of Universities «Ukraine» from 03.10. 2017); (Act of introduction into the educational process of the Faculty of Law of Kyiv National Taras Shevchenko University from 13.10. 2017); (Act of introduction into the research process of the Hetmanate Museum (Kyiv)).

The provisions and conclusions of the dissertation can be used for further theoretical study of the problems of functioning and development of Ukrainian law and comprehension of important historical and legal principles of the formation of Ukrainian statehood.

Key words: Registered Cossacks, legal status, Ukrainian Hetman state, Polish-Lithuanian legislation, legal acts of the Hetmanate authorities, treaty articles, Russian legislation.

**List of applicant`s publications on the theme of the thesis, that contain
main published scientific results of the thesis:**

1. Makarchuk V.V. «The concept of» legal status of a person «in the theoretical and legal literature» / Makarchuk VV / «Pravo.ua». - No. 3. - 2015. - P. 18-23.

2. Makarchuk V.V. «Volities» or the rights and freedoms of the Ukrainian Cossacks in the seventeenth and eighteenth centuries. - historical-legal aspect «/ Makarchuk V.V. //» Law and Society. « - No. 6 - 2015. - P. 16-20.

3. Makarchuk V.V. «The emergence of the Ukrainian Cossacks through the prism of the formation of the Institute for hiring military service in the Grand Duchy of Lithuania» / Makarchuk V.V. // *Sociology of Law*. - K., No. 1-2 (16-17), - 2016 - P. 79-88

4. Makarchuk V.V. Theoretical and legal discourse on the legal status of Registered Cossacks / Makarchuk V.V. // *Administrative law and process*. - K., No. 2 (16), - 2016 - P. 154-162

5. Makarchuk V.V. «Military Conscription as a Legal Basis for the Functioning of Registered Cossacks in the Ukrainian Hetman State» / Makarchuk V.V. // *Small and Medium Business (Law, State, Economics)*, No. 3-4 (62 - 63) , - 2016 - pp. 50-56

**List of publications on the topic of applicant`s dissertation, certifying
approbation of thesis materials:**

1. A set of Ukrainian Cossacks for public service // *Current problems of Ukrainian legislation. Philosophical and Cultural Studies «Abstracts of the International Scientific and Practical Conference of Young Scientists, Postgraduate Students and Doctoral Students (May 14-15) - Bila Tserkva, 2015 - 177 pp. Pp. 25-27*

2. Legal status of registered Cossacks // *Improvement of information and resource provision of education and science in the conditions of European integration: theses of reports of the XVII International Scientific and Practical Conference (May 21-23, 2015) - Bila Tserkva, 2016. - 144 p. Pp. 118-120*

3. Legal recognition of the social elite among the register of the Cossacks in the era of the Ukrainian Hetman state // *XII International Scientific Conference of Young Scientists and Students, April 22, 2016, Kharkiv: Collection of Abstracts. - Kharkiv: VN Karazin KhNU, 2016. - 470 p. Pp. 231-235*

4. Application of the definition of «legal status» for the study of the rights and duties of the Registered Cossacks. // *Current Issues of State Building in Ukraine: Materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016) /*

Editorial: dyu.n. I.S. Gritsenko (head), Ph.D. I. S. Sakharuk (ed.) And others. - In 3 volumes. - Volume 1. - К .: VPK «Kyiv University», 2016. - 339 с. Pp. 107-109

5. Theoretical and legal discourse on the legal status of the Registered Cossacks. // Scientific researches of youth in the third millennium: materials of the state scientific and practical conference of young scientists, postgraduates and doctoral students, Bila Tserkva, May 19-20, 2016 - Bila Tserkva, 2016. - Part 2. - 81 p. Pp. 57-59

6. Ukrainian Cossacks in the Civil Service in the Grand Duchy of Lithuania // Agrarian Science - for Production. Actual problems of Ukrainian legislation: theses of reports of the state scientific-practical conference, Bila Tserkva, November 17, 2016. - Belaya Tserkov, 2016. - Ch. 3. - 120 p. Pp. 93-94

7. To the problem of the organization of the registered Cossacks: Ukrainian researchers of the 19th-20th centuries and the «Batoria legend» // State and law-making traditions of the Ukrainian people (to the 150th anniversary of MS Grushevsky): Abstracts III. Allukr. science-practice conference, November 23, 2016 / State. fiscal service of Ukraine, Unt. state. the fiscal service of Ukraine [and others]. - Vinnitsa: «Nilan-LTD», 2017.-323 p. 226-228

АННОТАЦИЯ

Макарчук В.В. Правовой статус реестрового казачества в Украине. -
На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. - Киев, 2017.

В диссертации на основе анализа правовых актов и материалов административного практики комплексно исследуется правовой статус реестрового казачества. Проанализированы правовое положение казачества в Великом княжестве Литовском, Речи Посполитой, Московском царстве,

Российской империи в период нахождения в их составе украинских этнических территорий в течение XV – XVIII вв.

Исходя из анализа теоретико и историко-правовой литературе, дефиниция «правовой статус» отождествляется с другой правовой категорией, такой как «правовое положение», исходя из этого контекста, раскрытие научной проблемы диссертационного исследования обеспечивается через анализ прав и обязанностей реестрового казачества как военной корпорации и реестрового казака как субъекта права.

В основу исследования положены правовые акты Великокняжеской литовских властей, Речи Посполитой, украинских гетманов и гетманской власти, договорные статьи и международные договоры, а также акты московского царизма и законодательства Российской империи.

В процессе исследования установлено, что институт реестрового казачества в Украине является своеобразным аналогом военной службы по контракту. Правда, ее своеобразие заключается в том, что наем на военную службу в исследуемую эпоху основном осуществлялся странами-агрессорами (Великим княжеством Литовским, Речью Посполитой, Российской империи), которые заключали реестр о военной службе с местным украинским казацким населением. Именно на него возлагались обязанности по охране границ государства в отдаленных от центра местах. И только в период Украинского гетманского государства (Войска Запорожского), который длился с середины XVII до конца XVIII в., Отмечен службой реестрового казачества собственной украинском государстве.

Ведущей идеей исследования является сочетание исторического опыта с современными подходами к улучшению правового статуса и улучшения социального обеспечения защитников Отечества, в условиях военной агрессии со стороны России в начале XX в., Является крайне востребованными как в практической, так и в научно-исследовательской плоскости .

Результаты исследования использовались при подготовке лекций по дисциплинам «История украинского права», «История государства и права

Украины», «История государства и права зарубежных стран», а также специальных курсов по этим дисциплинам («Обычное право Украины»). (Акт внедрения в учебный процесс Белоцерковского института экономики и управления вузов «Украина» от 03.10.2017 г.) (Акт внедрения в учебный процесс юридического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко от 13.10.2017 г.) (Акт внедрения в научно-исследовательский процесс Музея гетманства (г. Киев)).

Положения и выводы диссертации могут быть использованы для дальнейшего теоретического исследования проблем функционирования и развития украинского права и осмысления важных историко-правовых основ становления украинской государственности.

Ключевые слова: реестровое казачество, правовой статус, Украинская гетманская государство, польско-литовское законодательство, правовые акты гетманской власти, договорные статьи, российское законодательство.

Список публикаций соискателя по теме диссертации, в которых опубликованы основные научные результаты диссертации:

1. Макарчук В. В. «Понятие» правовой статус личности »в теоретико-правовой литературе» / Макарчук В. В. // «Право.иа». - № 3. - 2015. - С. 18-23.
2. Макарчук В. В. «Вольности» или права и свободы украинского казачества в XVI-XVIII вв. - историко-правовой аспект »/ Макарчук В. В. //« Право и общество ». - № 6. - 2015. - С. 16-20.
3. Макарчук В. В. «Возникновение украинского казачества сквозь призму становления института найма на военную службу в Великом княжестве Литовском» / Макарчук В. В. // Социология права. - К., № 1-2 (16-17) - 2016 - С. 79-88
4. Макарчук В. В. Теоретико-правовой дискурс относительно правового статуса реестрового казачества / Макарчук В. В. // Административное право и процесс. - К., № 2 (16) - 2016 - С. 154-162

5. Макаруч В. В. «Воинская повинность как правовая основа функционирования реестрового казачества в украинском гетманском государстве» / Макаруч В. В. // Малый и средний бизнес (право, государство, экономика), № 3-4 (62 - 63) - 2016 - С. 50-56

**Список публикаций соискателя по теме диссертации,
подтверждающих апробацию материалов диссертации:**

1. Набор украинских казаков на государственную службу // Актуальные проблемы украинского законодательства. Философско-культурологические исследования »: тезисы докладов международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и докторантов (14-15 мая) - Белая Церковь, 2015. - 177 с. С. 25-27

2. Правовой статус реестрового казачества // Совершенствование информационно-ресурсного обеспечения образования и науки в условиях евроинтеграции: тезисы докладов XVII Международной научно-практической конференции (21-23 мая 2015) - Белая Церковь, 2016. - 144 с. С. 118-120

3. Правовое признание социальной элиты в среде реестрового казачества в сутки Украинского гетманского государства »// XII Международной научной конференция молодых ученых и студентов, 22 апреля 2016, г. Харьков: Сборник тезисов докладов. - Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. - 470 с. С. 231-235

4. Применение дефиниции «правовой статус» для исследования прав и обязанностей реестрового казачества. // Актуальные вопросы государства в Украине: материалы Международной научно-практической конференции (20 мая 2016) / Редкол. : д.ю.н. И. С. Грищенко (председатель), к.ю.н. И. С. Сахарук (отв. Ред.) И др. - В 3-х томах. - Том 1. - М. : ИПЦ «Киевский университет», 2016. - 339 с. С. 107-109

5. Теоретико-правовой дискурс относительно правового статуса реестрового казачества. // Научные поиски молодежи в третьем тысячелетии: материалы государственной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и докторантов., Г. Белая Церковь, 19-20 мая 2016 - Белая Церковь, 2016. - Ч.2. - 81 с. С. 57-59

6. Украинское казачество на государственной службе в Великом княжестве Литовском // Аграрная наука - производству. Проблемы законодательства Украины: тезисы докладов государственной научно-практической конференции, г.. Белая Церковь, 17 ноября 2016 года. - Белая Церковь, 2016. - Ч. 3. - 120 с. С. 93-94

7. К проблеме организации реестрового казачества: Украинские исследователи XIX-XX вв. и «баториева легенда» // державо- и правотворческие традиции украинского народа (к 150-летию М.С. Грушевского): сб. тезисов докладов III Всеукр. научно-практической. конференции, 23 ноября 2016 / Гос. фискальная служба Украины, Ун-т гос. фискальной службы Украины [и др.]. - Винница: «Нилан-ЛТД», 2017.-323 С. 226-228

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	
1.1. Стан наукового дослідження правового статусу реєстрового козацтва...	26
1.2. Методологія дослідження правового статусу реєстрового козацтва.....	37
1.3. Історико-правовий зміст поняття «правовий статус реєстрового козацтва».....	50
Висновки до розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2 НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ	
2.1. Підстави виникнення та становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському.....	68
2.2. Організаційно-правові засади створення реєстрового козацтва у Речі Посполитій.....	92
2.3. Трансформація правового становища реєстрового козацтва в умовах повстанського руху та напередодні національно-визвольної війни українського народу (кінець XVI – середина XVII ст.ст.).....	113
Висновки до розділу 2.....	136
РОЗДІЛ 3 ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII – КІНЕЦЬ XVIII СТ.)	
3.1. Функціональні обов'язки реєстрового козацтва.....	141
3.2. Динаміка нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва.....	163
3.3. Трансформація правового статусу реєстрового козацтва в умовах ліквідації автономій Української гетьманської держави.....	180
Висновки до розділу 3.....	194
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Одним із пріоритетних напрямів військової реформи, що здійснюється в Україні, визначено перехід до професійної армії за стандартами НАТО, вступ до якого став суспільно значущим напрямком, а також з огляду на перспективи розв'язання воєнно-стратегічної ситуації як в умовах російської анексії Криму та окупації Донбасу, так із врахуванням інших зовнішніх загроз національній безпеці України.

Реалізація державою плану професіоналізації збройних сил зумовлює необхідність правового регулювання їхньої діяльності на національному та міжнародному рівнях, створення правових механізмів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини і жертв збройних конфліктів, дотримання соціальних гарантій військовослужбовців і членів їхніх сімей. Ухвалений у 1992 році Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», яким регулюються засади військової служби та терміни служби за контрактом, є важливим свідченням актуальності обраної теми дослідження.

Аналіз наукової літератури, думки військових експертів щодо професіоналізації Збройних сил України (далі - ЗСУ) свідчить про існування проблеми правового статусу контрактників, яка має двоїстий характер як колективних суб'єктів правовідносин (цілісної військової структури в єдиному функціональному організмі ЗСУ) загалом, так і окремого контрактника (фізичної особи) зокрема. Її вирішення залежить від реалізації ідеї поєднання історичного досвіду з сучасними моделями поліпшення правового статусу та покращення соціального забезпечення захисників Вітчизни, яка нині є вкрай витребуваною як у практичній, так і в дослідницькій площині.

Аналогом військової служби за контрактом був інститут реєстрового козацтва, який слід відокремлювати від забороненого сучасним міжнародним правом інституту наймання. Логіка, природа та еволюція правового становища реєстрового козацтва в умовах його функціонування у

різноманітних державних утвореннях вирізняє його з-поміж традиційного для епохи середньовіччя інституту збройного наймання. Останній формувався з безробітних авантюристів, які втратили зв'язки з батьківщиною, фактично не мали підданства і не визнавали покровительства, характерного для традиційних суспільств тощо. На теренах України джерелом і водночас ресурсом інституту наймання було козацтво, яке відіграло провідну роль у національно-визвольній війні середини XVII ст. Останнє змушує звернути увагу на інститут реєстрового козацтва через виражено осучаснені риси, такі як публічно-правова природа реєстрового козацтва із сформованою правосуб'єктністю, яка визнавалася суспільством організаційно-функціональною структурою в системі збройних сил держав, на службі яких перебували козаки.

Звернення до досвіду формування і діяльності реєстрового козацтва є вповні актуальним конструктом корпоративної і водночас національної самоідентифікації сучасного інституту контрактників у ЗСУ. Вивчення генези правого статусу реєстрового козацтва продовжує бути витребуваним у зв'язку із прискореним переходом ЗСУ на засади професійного війська, що й визначає актуальність теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до таких бюджетних тем: «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний та практичний аспекти» № 11 БФ 042–01 (номер державної реєстрації 0111U008337); «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» № 16 БФ 042–01, що діє з 1 січня 2016 р. по 31 грудня 2018 р.

Тему дисертації затверджено вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 грудня 2014 р. (протокол № 4).

Мета і завдання дослідження: *Метою* дослідження є вивчення генези правового становища з одного боку всього реєстрового козацтва як військової корпорації, а з іншого – реєстрового козака як фізичної особи. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

- розкрити історико-правовий зміст та запропонувати визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва» в рамках природно-правової парадигми у її зв'язку з юридичною практикою, пов'язаною з функціонуванням інституту наймання в епоху середньовіччя;

- простежити за зародженням інституту найму на військову службу, виявити фактори, що сприяли появі реєстрового козацтва в Україні;

- виявити особливості становлення та функціонування реєстрового козацтва у правовій реальності доби, що досліджується;

- визначити місце реєстрового козацтва як суспільної верстви в умовах станового суспільства Речі Посполитої;

- розкрити основні риси, що визначають правовий статус реєстрового козацтва як лицарської корпорації та реєстрового козака як фізичної особи, показати відмінності між ними;

- здійснити видову та змістову характеристику джерел права, що регулювали організацію діяльності реєстрового козацтва протягом усього періоду його існування;

- простежити за динамікою трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва, виявити особливості правового регулювання його діяльності в умовах найму, здійсненого правителями інших країн, та у власній державі (Війську Запорозькому);

- встановити межі міжнародної правосуб'єктності реєстрового козацтва.

Об'єктом дослідження є правова класифікація інституту реєстрового козацтва та його місце в механізмі становлення української державності у XV – XVIII ст.

Предметом дослідження є правовий статус реєстрового козацтва в Україні.

Методи дослідження. Обґрунтованість теоретичних положень, узагальнень, висновків та рекомендацій щодо подальшого розроблення теми, а також достовірність результатів дослідження забезпечено застосуванням філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання.

Серед філософських методів і підходів важлива роль належить діалектиці. На основі принципів всезагального зв'язку, повного і всебічного аналізу, детермінізму і причинності зосереджено увагу не стільки на формальних як на сутнісно-змістових суперечностях предмета дисертаційного дослідження, а саме: аналізується проблема правового статусу українського реєстрового козацтва з урахуванням властивих для середньовічного інституту наймання соціальних, політичних і функціональних рис та особливостей (підрозділи 1.2, 1.3). Використання принципу всезагального зв'язку дозволяє простежити за правовим забезпеченням статусу реєстрового козацтва на окремих його етапах у відносно незмінному стані, в умовах статичності (підрозділ 3.1); принцип розвитку дає можливість всебічного його вивчення в еволюційній динаміці (розділи 2-3); принцип повного і всебічного дослідження кореспондується із проблемою пізнання правового статусу реєстрового козацтва в Україні співвідносно з економічними, політичними, соціальними процесами, що мали безпосередній вплив на характер функціонування інституту реєстрового козацтва в цілому та в умовах окремих державних утворень, влада яких поширювалась на українські землі в досліджуваний період (підрозділи 2.1-2.3; 3.1-3.3); принцип детермінізму і причинності відіграє фундаментальну роль у логіці пізнання і методології вивчення правового статусу реєстрового козацтва (підрозділи 1.1-1.2.). Зазначені принципи в сукупності і кожен зокрема дозволили сформулювати системне уявлення про трансформацію правового статусу реєстрового козацтва залежно від

функціонування його в умовах національної державності чи при виконанні властивих йому функцій у складі інших держав.

Використання методу герменевтики зумовлене насамперед необхідністю адекватного вивчення та інтерпретації архівних матеріалів, текстів правових пам'яток, що дало можливість забезпечити доказовість узагальнень та висновків (підрозділ 1.1).

Поєднання методів індукції та дедукції, застосування методу сходження від абстрактного до конкретного сприяло визначенню об'єкта і предмета дослідження. Структурно-функціональний метод застосований для з'ясування організаційно-правових засад формування реєстрового козацтва та його структурної інституалізації. Системний підхід використаний із метою аналізу сутності та змісту правового статусу реєстрових козаків, особливостей їхнього функціонування в окремих державах, до складу яких входили території сучасної України. Проблемно-хронологічний метод сприяв здійсненню історіографічного аналізу літератури (розділи 1-3).

Застосування спеціальних методів юридичної науки здійснено з позицій соціолого-правового підходу, який виокремлюється із існування юридичних явищ не лише в державі, але й у позадержавних структурах. Це дало можливість спростувати окремі міфологеми, зокрема, про становий характер реєстрового козацтва у період його формування; про системну ворожнечу і протистояння з низовим запорозьким козацтвом; про винятково національний характер реєстрових козацьких формувань тощо.

Серед спеціальних методів юридичної науки застосовано формально-юридичний (догматичний), який сприяв виявленню тенденцій законодавчого процесу у державах, під юрисдикцією яких перебувало реєстрове козацтво (розділи 2-3). Застосування порівняльно-правового методу дало змогу виявити особливості трансформації правового статусу реєстрового козацтва на окремих етапах його еволюції (підрозділи 2.3, 3.3). Із застосуванням історично-порівняльного методу розкрито загальні та особливі риси процесуальної і функціональної динаміки інституту реєстрового козацтва в

Україні (розділи 2-3). У рамках інтеграції наукового знання було використано й інші загальнонаукові та конкретно - наукові методи.

Науково-теоретичну основу дисертації становлять роботи українських учених-правників, які актуалізували проблематику: теоретико-правову (С. Бобровник, Ж. Дзейко, Н. Крестовська, Б. Малишев, М. Мірошніченко, Н. Пархоменко, Ю. Шемшученко та інші) та історико-правову (В. Антонович, І. Бойко, І. Гриценко, М. Грушевський, М. Кобилицький, М. Костомаров, М. Никифорак, В. Прус, В. Сергійчук, С. Стороженко, Т. Чухліб, Б. Черкас, О. Шевченко та інші).

Нормативною основою дослідження стали нормативно-правові акти Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, українських гетьманів, договори Війська Запорозького з іноземними державами.

Емпіричну основу дослідження становлять опубліковані матеріали, архівні документи, виявлені в ЦДІА України та Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, статистичні дані про кількісний і національний склад реєстрового козацтва.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній історично-правовій науці досліджень, у якому здійснено системний аналіз закріплених у джерелах права свобод, прав, обов'язків, відповідальності реєстрового козацтва протягом усього періоду існування, відповідно до яких здійснювалася кореляція основного суб'єкта правовідносин як юридичної чи фізичної особи. Конкретизовано наукова новизна основних положень дисертації полягає в тому, що в ній

вперше:

- запропоновано визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва», під яким вбачається сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що регулюють їхнє фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і

правителями середньовічних держав (ініціаторами укладання договору) та впливають із належності до реєстрових козаків;

- доведено, що у Речі Посполитій реєстрове козацтво не стало окремим суспільним станом, адже права та вольності лицарської корпорації мали тимчасовий характер і були чинними лише до набору нового реєстру; існував інститут «випищиків», за яким будь-хто із числа реєстровців міг бути повернутий до попереднього, у тому числі й залежного стану, та позбавлений козацьких «прав і вольностей»; лицарська корпорація не мала своєї презентації в органах законодавчої влади, а лише делегувала своїх представників у разі необхідності;

- опираючись на польське королівське та сеймове законодавство, договори з польською адміністрацією, правові акти гетьманської влади, договірні статті з московськими царями продемонстровано генезу реєстрового козацтва, відповідно до якої воно пройшло шлях від типового для середньовіччя найманства до перетворення його у збройні сили української держави - Війська Запорозького;

- показано взаємини реєстрових козаків з іноземними державами, статус яких свідчить, що договори чи переговори про надання військової допомоги таким країнам як Священна Римська Імперія (Габсбурзька Австрія), Кримський ханат, Московія, вивели козацтво на рівень корпоративного суб'єкта міжнародного права.

удосконалено:

- положення, яке доводить обґрунтованість висновку про те, що практики наймання козаків на військову службу як служебників та сторожі склалася задовго до його юридичного оформлення у Речі Посполитій, адже вона фіксується у 1520-х рр. в умовах перебування українських територій у складі Великого князівства Литовського, де козаки відбували військову службу за рахунок місцевих бюджетів;

- висновок про те, що реєстрове козацтво стало рушійною силою національного руху, яке в умовах відсутності власної державності заявило

про право українського народу на самовизначення, а пізніше, ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького), визначало напрями її формування та розвитку;

- *твердження* про те, що реєстрове козацтво як юридична особа мало окремий правовий статус, який визначався через його компетенцію - права, свободи й обов'язки, зафіксовані у нормативно-правових актах країн, що використовували корпорацію козаків як військову структуру у власних інтересах;

дістали подальшого розвитку:

- *положення* про те, що правовий статус особи може обумовлюватися також природними правами і обов'язками людини, які не закріплені в нормативно-правових актах, але відносяться до суб'єктивних прав і обов'язків особи;

- *теза* про те, що окремим військовим начальникам і командирам як фізичним особам влада інколи надавала індивідуальні привілеї (встановлювали рівень заробітної плати, інші майнові преференції), а норми звичаєвого козацького права здебільшого регулювали щоденне військове життя, побут, судовий процес, інститути самоврядування тощо;

- *відомості* про динаміку трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва, які характеризувалися ігноруванням владою Речі Посполитої умов договору з ними, широким застосуванням імперативних норм щодо них; певними правовим гарантіями, а також перетворенням на закритий ієрархічний суспільний стан за доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького); поступовим звуженням прав і вольностей козаків в умовах ліквідації царизмом української державності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані в результаті дослідження теоретичні положення та висновки можуть бути використані для подальшого вивчення проблем виникнення, функціонування інституту реєстрового козацтва та осмислення важливих історико-правових

засад становлення української державності. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися:

- у науково-дослідній роботі щодо поглиблення наукових студій з історії українського козацтва та удосконалення наукових концепцій його дослідження (акт впровадження Музею Гетьманства в м. Києві від 24 жовтня 2017 р.; акт впровадження Білоцерківського краєзнавчого музею №106/17 від 23 жовтня 2017 р.);

- у навчальному процесі – при підготовці лекцій із дисциплін «Історія українського права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн» (акт впровадження у навчальний процес Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Україна» від 03.10.2017 р.; акт впровадження у навчальний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 13.10.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднені на Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і докторантів «Актуальні проблеми українського законодавства. Філософсько-культурологічні дослідження» (м. Біла Церква, 14–15 травня 2015 р.), на XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах євроінтеграції» (м. Біла Церква, 21-23 травня 2015 р.), на XII Міжнародній науковій конференції молодих вчених та студентів «Від громадянського суспільства - до правової держави» (м. Харків, 22 квітня 2016 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р.), на Державній науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і докторантів «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» (м. Біла Церква, 19-20 травня 2016 р.), на Державній науково-практичній конференції «Аграрна наука – виробництву. Актуальні проблеми законодавства України» (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.), на III Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М.С. Грушевського)» (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.).

Публікації. Головні теоретичні положення, висновки та узагальнення відображено у 5 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, одна із яких оприлюднена в журналі, що входить до науково метричної бази, а також у 7 тезах виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (307 найменувань на 31 сторінці). Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінки, із яких текст роботи викладено на 206 сторінках.

РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового дослідження правового статусу реєстрового козацтва

Перед сучасними дослідниками історії українського козацтва постає важливе завдання – дослідити й узагальнити правове становище козацтва в період його виникнення і функціонування, а також окреслити шляхи та основні тенденції розвитку правового статусу цієї соціальної групи з тим, щоб ці здобутки можна було репрезентувати і використати у подальшій державно-правовій розбудові України.

Проблема формування та розвитку українського козацтва завжди перебувала у полі зору вітчизняної історико-правової та історичної науки. Протягом другої половини XVII – початку XX ст. доба козачини висвітлювалася істориками та правниками дореволюційного періоду української історіографії. Починаючи з другої половини XVII ст., в період підйому національної енергії і духовного життя, пов'язаного з національно-визвольною війною під проводом Б.Хмельницького, з'являється особлива категорія історичних творів, так звані козацькі літописи, які у публіцистичній формі висвітлювали ті чи інші події козацького життя. Джерелами цієї категорії рукописів були перекази українських та польських очевидців тих чи інших подій, офіційні правові акти, щоденики (діаріуші), журнали подій, що велись в генеральній канцелярії і навіть поетичні твори. Найбільш характерними зразками «козацького літописання» стали роботи Самовидця, Величка і Грабянки.

Невідомий нам автор, який в історіографії дістав ім'я Самовидця, підготував працю «Про початок і причини війни Хмельницького» [144], де він моралізує і оцінює ті чи інші історичні події та постаті з погляду своїх

релігійних та соціально-політичних переконань. Схожими за своїм інформаційним наповненням та стилістикою викладу історичних подій були козацькі літописи канцеляриста Віська Запорозького Самійла Величка [22, 23] та полкового судді Григорія Грабянки [138], які також центральне місце у своїх працях відводять зазначеному періоду, акцентуючи увагу на тих договорах з Москвою, де йшлося про чисельність реєстрового козацтва

Протягом XVIII - на початку XIX ст. козацька тематика висвітлювалася у російських працях про Україну. Тут доречно згадати «Історію про козаків Запорозьких» [168] авторства С. Мишецького, який змістовно проаналізував внутрішній устрій та побут Запорозької Січі. У низці публікацій виникнення та походження козацтва досліджував Г. Міллер [160].

Українська історіографія XIX ст. - початку XX ст., дуже скептично поставилася до козацької тематики. В особі М. Костомарова [115–118] та П. Куліша [130–132] вона знайшла дослідників, які намагалися (у межах дозволеного цензурою), показати зростання козацтва як реєстрового, так і низового. Незважаючи на достатньо упереджене ставлення останнього автора до козацтва, робота пролила певне світло на обрану нами проблематику. На суб'єктивізмі робіт цієї доби наголошував М. Драгоманов, який зазначав, «що коли хто хоче пізнати плями на українській минувшині, то найскоріше може пізнати їх з учених праць самих українців» [64].

Суголосьне поєднання історії білих та чорних плям української козачини дає видання невідомого автора «Історія Русів», що вийшло друком 1846 р. [95]. Саме його тогочасні історики та правники, зокрема М. Василенко, М. Максимович називали початком малоросійської історіографії, адже у середині XIX ст. воно мало великий вплив на формування поглядів української минувшини. У контексті ідей, закладених зазначеним виданням, у тематику правового статусу реєстрового козацтва потрапляли В. Антонович [9–12] Д. Бантиш-Каменський [16, 97, 98], М. Владимирський-Буданов [30, 31], М. Грушевський [51–55], Д. Яворницький [280] І. Каманін [99], О. Лазаревський [135, 136],

М. Максимович [146-147], М. Маркевич [152, 153], М. Марковін [154] М. Слабченко [224–227] та інші.

Додатковим стимулом дослідження історії козацтва та його місця у тогочасному українському суспільстві, в дореволюційній історіографії ХІХ ст. було бажанням нащадків місцевої старшини проведення пошуків відповідної доказової бази свого дворянського походження. На тлі цієї зацікавленості формується ціла плеяда дослідників, які у своїх працях висвітлювати питання, пов'язані з генеалогією окремих старшинських сімей та козацтва загалом. Зокрема, детальні розвідки виникнення окремих козацьких родів належать перу імперського придворного правника князю С. Мишецькому [168], імперському історичу Ф. Старикову [231], досліднику старшинського роду Полтавського полку Ф. Ніколайчику [171] та козацькому історичу і правнику представнику старшинського роду Ніжинського полку П. Сімоновському [222].

Певний документальний та історіографічний масив, що характеризує правовий статус козацтва, опубліковано на сторінках історичних часописів, переважно дореволюційних, а також у додатках до наукових праць. Серед значного числа розвідок, що публікувалися у науковому журналі «Київська старовина» слід, насамперед, відзначити праці Д. Мілера [161], Ф. Ніколайчика [171], Л. Падалка [177], В. Пархоменка [186], І. Теличенка [241] та ін. У числі інших наукових праць того часу, що інколи друкували матеріали із досліджуваної проблематики, слід виділити такі видання як Записки наукового товариства імені Шевченка [51], Журнал Міністерства народної освіти [93], Читання в історичному гуртку Нестора Літописця [99, 234] тощо.

Важливим джерелом для історії дослідження козацтва в період Української гетьманської держави (Війська Запорозького) стали так звані «Генеральні слідства про маєтності» по полках, а саме Ніжинського, Переяславського, Стародубського та Лубенського та матеріали ревізії документів на земельні володіння, проведеної за розпорядженням

російського уряду в 1729-1730 рр. [36–39], де зібрані нормативно-правові акти, що визначали окремі аспекти правового статусу реєстрового козацтва, зокрема царські грамоти, гетьманські універсали, листи тощо.

Діловодство Генеральної військової канцелярії була систематизована у офіційному щоденнику – діаріуші (журналі) [71], які було введено до наукового обігу із значними скороченнями, та який фрагментарно визначав соціальну структуру реєстрового козацтва. За часів незалежної України сучасний історик В.М. Горобець систематизував зазначені матеріали у своєму виданні «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» [62].

Окремо слід сказати про перший том видання «Акти, що відносяться до історії Західної Росії» [1], та перший, другий, шостий, десятый, дванадцятий й тринадцятий томи видання «Акти, що відносяться до історії Південної та Західної Росії» [2–7], що стали надбанням Археографічної комісії створеної для вивчення історії південно-західної Росії, а також перша, третя й сьома частини видання «Архів Південно-Західної Росії» [13–15], що стали надбанням Комісії для дослідження давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі. У них є окремі чимало відомості про організацію та діяльність реєстрового козацтва. У переважній більшості – це гетьманські універсали і листи полковників, що стосуються, в основному, охотницьких полків. Вони дають уявлення про комплектування, управління, постачання і розташування охотницьких полків і характер їх військової служби.

Враховуючи специфіку ситуації, за якої Україні в 20-ті рр. XVIII ст. здебільшого відводилася роль об'єкта державної політики, а її суб'єктом виступала російська монархія, правове становище реєстрового козацтва стало визначатися також російськими законодавчими актами. Найбільша їхня кількість, що набула поширення в Українській гетьманській державі, опублікована в «Повному зібранні законів Російської імперії», перше видання якого вийшло у Санкт-Петербурзі в 1830 р. [193–198]. Аналіз цього комплексу нормативно-правових актів імператора, сенату, Верховної таємної Ради дає

можливість побачити, наскільки згубною для українського козацтва була імперська політика Петра I та його наступників. Хронологічний перелік основних законодавчих актів імперської влади, розширений зміст яких знаходиться у зазначеному Повному зібранні законів Російської імперії, що стосуються України, зафіксовано у збірнику «Екстракти із указів, інструкцій і закладів...» [67]. Крім того, законодавча діяльність уряду Петра I, у тому числі стосовно козацтва, відображена у тематичному виданні «Листи і документи імператора Петра Великого» [189, 190].

Новий етап досліджень правового статусу реєстрового козацтва пов'язаний з періодом рядянської історіографії. Зокрема у 20-х роках ХХ ст. з активним дослідження юридичного минулого українського козацтва займалася Комісія для вивчення історії західноруського і українського права (далі Комісія), яка діяла у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) впродовж 1918-1934 рр. Вона мала можливість у своїх пошуках спиратися на попередні дослідження дореволюційних вчених, проте завершеної, цілісної картини розвитку реєстрового козацтва на той час так і не було створено, але робота у вивченні його юридичного статусу, структури управління та окремих правових інститутів, безумовно активізувалася.

Окремим напрямком дослідження Комісії була проблематика українсько-московських договорів, так званих «Договірних статей», в яких були закріплені права і вольності козацтва як і сам, власне, козацький реєстр. Своєрідним науковим монополістом у дослідженні цієї теми став професор-емігрант, ректор Українського вільного університету в Празі 1930–1931 рр. та 1945 р. А. Яковлів, який уже тоді був загально визнаний світовою науковою громадськістю у царині права, історії права України, та маловідомий в УРСР, оскільки в радянський період його видання майже не друкувалися і не видавалися. Дослідження А. Яковліва є значним надбанням для вивчення історії виникнення козацького реєстру [283], протистояння черкаського та канівського козацтва сваволі польських магнатів [282], соціальній структурі козацтва [284], правових інституцій давньої України [287, 288].

Попри всю вагомість зазначених історичних праць, пріоритетними для Комісії все ж були документальні дослідження правового становища козацтва, насамперед так званої зовнішньої історії козацтва або історії, підтвердженої правовими актами.

Вагомим внеском у вирішення цього завдання стала джерелознавча праця О. Малиновського «Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права» (по І-ше лютого року 1926)» [148]. Основний обсяг роботи займав огляд матеріалів з історії Української гетьманської держави. Аналізувалися документи ряду установ імперського управління Україною, у яких містилися матеріали, що заторкували проблематику реєстрового козацтва.

Не можна пройти мимо досліджень професора Одеського університету М. Слабченка. Провідною тематикою, пріоритетним напрямком його студій стала історія держави і права України. Однак за розподілом обов'язків у Комісії для виучування західно-руського та українського права на М.Є. Слабченка було покладено обов'язок дослідження юридичного минулого українського козацтва. Цій проблематиці вчений присвятив кілька своїх праць, які попередньо широко обговорювалися на засіданнях Комісії. Уже в березні-квітні 1927 р. Комісія обговорила нарис «Соціально-правова організація Січі Запорозької» [226]. Ревізуючи погляди попередніх дослідників, М. Слабченко охарактеризував Січ як окрему державу, із провідною її верствою – козацтвом.

Чимала кількість робіт професора М. Слабченка присвячена внутрішнього устрою реєстрового війська. У 1909 р. з'явилась його монографія «Малоруський полк в административном отношении» [224]. Вона присвячена вивченню козацького полку Війська Запорозького XVII-XVIII ст. як військової та адміністративно-територіальної одиниці. У шостому розділі праці, який має назву «Полкова канцелярія у власному розумінні» [224, с. 156–171] простежено еволюцію полкової та сотених канцелярій, їхню правотворчу та виконавчу діяльність, введення діловодства та документації, правоохорону та регулятивну функції.

Наступним періодом радянської історіографії та джерелознавства у дослідженні правового статусу реєстрового козацтва є 1930-1980 рр. У цей час на проблематику української минувшини, у частині козацтва, була накладена якщо не повна заборона, то помітне обмеження, а такі поняття як «українська держава», «реєстрове козацтво», «Українська гетьманська держава» та інші майже не вживалися у літературі. Вивченню та використанню досвіду українського державотворення та правотворення з ідеологічних міркувань не приділялася належна увага. Це в свою чергу різко зменшило масштаб досліджень історії козацтва.

Ситуацію не змінив на краще і розвиток історико-юридичних досліджень в наукових осередках української діаспори, насамперед в Українському вільному університеті. Так, вчені української діаспори А. Яковлів, Д. Дорошенко, Р. Лащенко, М. Чубатий, Л. Окиншевич, Я. Падох та інші емігранти підготували низку ґрунтовних і цікавих праць, але в умовах браку джерел і без належної державної підтримки, не могли забезпечити належний обсяг і рівень наукових досліджень.

Лише у період хрущовської «відлиги» ідеологічний тиск помітно послабшав і радянські вчені дістали можливість повернутися до дослідження проблематики українського козацтва загалом і реєстрового зокрема. Сприяло цьому і урочисте відзначення 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією. Особливо плідними були наукові пошуки «чистих» істориків, які підготували низку нових документальних видань і монографічних праць. При цьому такі вчені як О. Апанович [8], О. Гуржій [43, 56, 57], В. Голобуцький [41, 42], К. Гуслистий [44], В. Дядиченко [65], І. Крип'якевич [124–126], ніби компенсуючи брак відповідних юридичних досліджень, сміливо зверталися до державно-правових проблем, зокрема правового статусу козацтва. Характерним прикладом може служити монографія О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» [8], яка в багатьох аспектах переґукувалася з офіційно розкритикованою працею М. Слабченка «Малоросийский полк в административном отношении».

Систематично історію козацтва гетьманської доби досліджував професор Київського університету імені Тараса Шевченка – А. Ткач. Найбільш вагомою у контексті його історико-правових досліджень кодифікації права Гетьманщини є праця А. Ткача «Історія кодифікації дореволюційного права України» [248]. Слід наголосити, що у своїх пошуках А. Ткач та інші українські історики права дістали помітну підтримку від російських колег. Так, добрим порадиником для багатьох з них була професор Московського університету К. Софроненко. Дослідниця сама надзвичайно цікавилася козацькою проблематикою і була автором монографії про Малоросійський приказ [160], та розділу про суспільно-політичний лад і право України XVII–XVIII ст. у відомому підручнику з дореволюційної історії держави і права СРСР.

Знаним істориком права, що досліджував державу та право Української гетьманської держави, є О. Гуржій. Заслуговує на увагу його праця «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право» [57], у якій значну увагу приділено висвітленню питання соціально-економічного становища населення України, розвитку права. Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О. Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, зокрема інтеграції козацької старшини до середовища російського дворянства.

Справжній вибух інтересу дослідників до історії виникнення та правового статусу реєстрового козацтва відбувся після проголошення державної незалежності України в 1991 р. Найбільш вагомими досягненнями нової доби, як видається стало видання трьохтомника Д. Яворницьким «Історія запорізьких козаків» [280], двохтомного видання В. Щербака «Реєстрові козаки на державній службі» [276], цілої плеяди монографій, зокрема В. Шевчука «Козацька держава» [275], О. Рудої «Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст.» [216], В. Кривошеї «Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків» [122] та В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» [42]. Ці

праці лягли в основу сучасних історичних та історико-правових досліджень українського козацтва. У цих роботах знаходимо прообраз найманого війська у формі сторожі та охорони міст і замків у Великому князівстві Литовському; аналіз нормативно-правових актів, якими регулювалися організаційно-правові засади і діяльність реєстровців у Речі Посполитій впродовж 1570-1580-х років; ілюструється роль реєстровців у ході селянсько-козацьких повстань кінця XVI та першої третини XVII століть; показана їхня державотворча місія у ході національно-визвольної війни тощо.

З'являються дисертаційні дослідження, присвячені органам державної влади і управління Гетьманщини [109], правовому статусу суддів Війська Запорозького [155], окремим правовим пам'яткам Української гетьманської держави [19, 208] тощо. Природно, проблема реєстрового козацтва у цих творах об'єктивно присутня.

Сьогодні історики українського права, а саме І. Безклубий, І. Бойко, Д. Вирський, В. Горобець, П. Захарченко, З. Когут, В. Панашенко, Б. Сергійчук, В. Смолій, Б. Тищик, Т. Чухліб, О. Шевченко та ін., наново відкривають для себе цілі пласти історії вітчизняної державності, з великим завзяттям досліджують українське козацтво, зокрема ними особисто чи за їхньою редакцією видані підручники з історії держави і права України, в яких висвітлюють правдиву картину виникнення та діяльності українського козацтва, спростовуючи сфальшовані постулати радянської історіографії, у тому числі і в частині організації та діяльності реєстровців.

Розвиток сучасної історико-правової науки дозволив використати багатий та різноманітний масив опублікованих рукописних матеріалів, які виявлені в архівах і рукописних відділах бібліотек України та Російської Федерації, що сприяло документальному забезпеченню досліджень історії реєстрового козацтва. Зокрема, велику кількість оригінальних документів з досліджуваної проблематики виявлено в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві) [256–267]. На особливу увагу заслуговують документальні матеріали з фондів першої Малоросійської Колегії (ф. 53, оп. 1,2). Зазначений блок джерел включає в

себе різноманітні за жанром документи. Серед них можна виділити такі основні групи:

- укази наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії;
- укази російським владним інституціям в Україні (комендантам, наглядачам);
- ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади (Сенатом, Верховною таємною радою, Кабінетом Його Імператорської величності, колегіями, центральними конторами) та Київською губернською канцелярією;
- реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною.

При дослідженні проблеми широко залучалися також матеріали з інших фондів. Йдеться про ф. 51 (оп. 3), у документах якого знаходимо адміністративну та судову діяльність Гетьмана, Генеральної військової канцелярії, ф. 56 – судову практику Генерального військового суду, де розглядалися і спори реєстровців.

Важлива для нашого дослідження документація наказного гетьмана, генеральної старшини, очільників Генеральної військової канцелярії, офіційні щоденники – діаріуші, які було введено до наукового обігу із значними скороченнями, зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ ім. В. Вернадського) [77–85]. Мовимо про оригінали деяких гетьманських універсалів, листів, судових справ. Проте головну цінність рукописного відділу становить багатотомне зібрання копій і оригіналів документів, упорядковане О. Лазаревським. Значення цих матеріалів величезне, оскільки оригінали документів, що зберігалися в архівах окремих дворянських родин, у приватних зібраннях, давно загинули. За своїм змістом – це земельні документи, судові справи, листування урядовців, військові донесення, матеріали ревізій, що дають можливість оцінити матеріальне становище реєстровців та їхній рівень забезпечення нерухоною власністю.

Серед інших матеріалів інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки слід назвати два томи актів Полтавського полкового суду (1673–1740 і 1683–1740 рр.), справи Полтавського (1718 р.) і Миргородського (1723 р.) полків, акти окремих старшинських родин – Ломиковських, Скоруп, Галаганів, Полуботків, Лизогубів та ін., а також збірники різних старовинних документів XVII–XVIII ст. Певне значення мають також зібрання В. Модзалевського і М. Судієнка. В першому з них є, зокрема, багато даних про діяльність козацького реєстрового війська.

Окремі питання досліджуваної теми вивчали зарубіжні вчені, зокрема польські історики держави та права. Так В. Збігнев [307] у своїх працях намагався проаналізувати селянсько-козацькі повстання другої половини XVI – першої половини XVII ст., відзначивши при цьому роль реєстровців у їхньому розгортанні. Інший польський дослідник К. Пуляскі [302] досліджував участь татар у війні проти Польщі на боці реєстрового і низового козацтва.

Питання соціального та правового становища реєстрових козаків після військово-політичного союзу між Українською гетьманською державою та Московією присвятив у своїх працях українсько-канадсько-американський історик С.Плохій [299–301]. Іншими питання історико-правового контексту, що стосували виникнення та діяльності реєстрового козацтва займалися К. Горскі [290], В. Хохвілд [291], Д. Холт [292], А. Яблонський [293], А. Левіцкий [295] і Т. Мацієвський [296]. У своїх висновках польська школа історії козацтва наголошує на тому, що завдяки королю С. Баторію реєстрове козацтво вперше отримало певні права та вольності, що у подальшому стало об'єктом непорозумінь з іншими верствами населення України.

Таким чином, історія українського козацтва загалом і реєстрового зокрема є однією з найяскравіших сторінок української історико-правової науки. Першочергову увагу вона приділяла козацтву як соціальному явищу та суспільній верстві, що пізніше стало рушійною силою для боротьби українського народу за свої права і свободи, а надалі - за відродження власної держави. Попри значний масив історико-правових розвідок з цієї

проблематики, історіографічні джерела не достатньо висвітлюють соціальне та правове становище українського реєстрового козацтва, а відтак виникає потреба у подальших дослідженнях цієї проблематики в контексті їхнього статусу та нормативно-правового забезпечення прав, обов'язків і свобод.

1.2. Методологія дослідження правового статусу реєстрового козацтва

Дослідження правового статусу реєстрового козацтва пов'язане із розірванням станової замкнутості українського суспільства другої половини XVI ст., що стало характерною ознакою усіх суспільств середньовіччя. Зокрема, ополячену українську шляхту було позбавлено виняткового права на політичну репрезентацію суспільства, адже цю функцію до своїх рук поступово на протязі століття перебирає реєстрове козацтво. Оскільки уже в середині XVII ст. реєстрове козацтво перетворюється на окремий привілейований прошарок, що має чітко визначену вертикальну ієрархію із особливим політичним, правовим та соціальним статусом.

Ці зміни соціальної структури тогочасного середньовічного суспільства дають підстави сучасній історико-правовій науці відкрито переосмислити правовий статус реєстрового козацтва, як окремої соціальної групи, крізь призму наукового пізнання, яке в свою чергу, щоб бути об'єктивним, має спиратися на належну методологію.

При цьому, вивчення проблем правового статусу реєстрового козацтва в різноманітних сферах суспільних відносин вимагає чіткого уявлення про те, яким чином воно здійснюється. Ґрунтовність історико-правового дослідження юридичного становища реєстрового козацтва, як соціального прошарку українського суспільства XVI-XVIII ст.ст. залежить від багатьох чинників, серед яких визначальним є саме з'ясування можливих способів

дослідження та засобів його здійснення: наукових підходів, принципів, методів. В залежності від вдалого застосування методу в процесі вивчення будь-якого об'єкта поставлена мета досягається або ж ні. Відправним пунктом дослідження є твердження, що наукові знання набуваються тільки за умови, якщо вивчення об'єкта, у даному випадку правового статусу реєстрового козацтва, проводиться відповідно до вимог теорії пізнання [187, с. 117].

Очевидно, що за історію свого існування людство виробило значну кількість способів, прийомів, засобів пізнання, деякі з них трансформувались у наукові методи та методики. У зв'язку з цим перед кожним вченим постає питання вибору прийому, способу, засобу, методу чи методики в конкретному випадку та поєднання всіх цих інструментів пізнання в єдину несуперечливу систему здобуття істинного знання [100, с. 12].

Зрозумілим є також і те, що застосування широкого кола методів дослідження сприяє більш поглибленому вивченню сутності правового статусу реєстрового козацтва, як окремого соціального прошарку, однак не виходячи за межі предмету теорії та історії держави і права.

За час існування юридичної науки було розроблено низку підходів та універсальних методів, за допомогою яких вчені з'ясовують закономірності виникнення та розвитку правових явищ, взаємозв'язки між ними, прогнозують їх подальший розвиток.

Кожне виявлення правосуб'єктності реєстрового козацтва, зокрема, форми його об'єктивізації, вимагає для свого дослідження відповідні підходи, способи та засоби здійснення. Методологічний інструментарій може бути найрізноманітнішим, варіюючись від традиційного до інноваційного. Вирішення питань, що стосуються поняття правовий статус і його співвідношення загалом із юридичним становищем реєстрового козацтва в досліджуваній період, є похідним від вирішення проблем праворозуміння та визначення самого поняття правовий статус. Від того, на яких методологічних позиціях знаходиться дослідник, дотримується він

позитивістських поглядів або вирішує проблему з позицій природного права, в повній мірі залежить і його уявлення про цю теоретико-правову категорію.

У доктринальних та академічних колах, на сторінках наукових видань, на науково-практичних конференціях, симпозіумах спостерігається активність у наукових дискусіях щодо ефективності тих чи інших підходів до наукового осягнення правової реальності. Власне поняття методології правових досліджень та її функцій розглядається досить суперечливо. Одні автори ототожнюють методологію з загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки, інші – з філософією, діалектикою, історичним матеріалізмом. Деякі науковці вважають методологію окремою наукою зі своєю теорією та предметом дослідження [100, с. 16].

Невизначеність у методологічній сутності зумовлює зниження темпів наукових відкриттів у праві загалом та історико-правовій науці зокрема.

Дослідження правового статусу реєстрового козацтва сучасною історико-правовою наукою зумовлює зміну праворозуміння як сукупності принципів, на яких базуються структурні елементи правосуб'єктності, в тому числі й правового статусу. Незаперечним є той факт, що в масовій суспільній свідомості України продовжують домінувати уявлення про правовий статус як запоруку політичного та панівного становища, наявність інструментів примусу відносно інших соціальних прошарків чи іншої частини суспільства [110, с. 29].

Визнання людини найвищою соціальною цінністю обумовлює необхідність урахування її участі в процесах реалізації своїх прав та виконання обов'язків. Відповідно, змістом правового статусу реєстрового козацтва має стати переорієнтація сучасного розуміння цього явища із соціоцентричного на антропоцентричний підхід. Актуальним на сьогодні є інтегральний підхід до розуміння правового статусу. Його суть зводиться до наступного: правовий статус є цілісним багатоаспектним явищем і не може досліджуватись на основі одного методу [201, с. 5–7].

Антропологічний (персональний) підхід є методологічною основою для проведення наукових досліджень і впровадження сучасної вітчизняної методики розуміння правового статусу реєстрового козацтва, шлях позбавлення науки від крайнощів догматизму і однобічного коментування цього суспільного прошарку.

Тривалий час у теорії права існувало два методологічні підходи до дослідження природи правового статусу, які ґрунтувалися на виключно однобічному їх розумінні. Перший з них полягає у прихильності до проголошеного у середньовіччі підпорядкування індивіда державі, ототожнення права й закону, аналізі поведінки індивіда в повній залежності від державної волі, що зводить правовий статус до сукупності обов'язків індивіда перед державою. Діючі норми права розглядалися як непорушна догма, а поведінка індивідів зводилася до підпорядкування їх інтересам держави. Такий підхід залишає поза увагою розгляд поведінки індивіда з позиції реалізації ним своїх суб'єктивних прав, в яких втілюється в життя особиста зацікавленість, справедливість та гуманність. Наслідком цього є недооцінка соціальної сутності індивіда в середньовічному суспільстві.

Інший підхід, що полягає у зведенні правового статусу виключно до природних прав людини та обґрунтуванні необов'язковості їх підпорядкування волі держави через відображення у праві, що дозволяє стверджувати про наявність особистої свободи або запереченні чи недооцінці впливу державної влади на правовий статус особи.

Застосування феноменологічного підходу під час дослідження правового статусу дає можливість уявити реєстрове козацтво у вигляді певного правового феномену, який у поєднанні з моральними принципами та цінностями, правовою спадщиною, принципами гуманізму тощо зумовлює децентралізацію держави, зближення інших соціальних прошарків, сприяє відкритості та прозорості суспільства.

Слід зазначити, що постійний пошук нових дослідницьких прийомів і методів не завжди забезпечує якісний приріст наукових знань.

Використовуючи нові методологічні підходи, необхідно ґрунтуватися на принципі додатковості, а не на заміні одного уявлення іншим. Підходи й методи повинні доповнювати один одного для цілісного відображення історико-правової реальності [209, с. 3–32]. Приєднуємося до думки про те, що нові методологічні підходи дадуть позитивний результат лише тоді, коли вони будуть застосовуватися на національному ґрунті з урахуванням соціально-культурних традицій життєдіяльності та правової ментальності народу України, який має багатовікову історію [187, с. 120]. Дійсно, сучасні науковці не повинні нехтувати набутим у попередні десятиліття досвідом, відмовлятися від утверджених і випробуваних практикою методів дослідження історико-правових явищ.

Герменевтичний підхід до вивчення правового статусу реєстрового козацтва дає можливість уявити його у вигляді взаємодії суб'єктів суспільних відносин з приводу взаємного виконання обов'язків та реалізації своїх прав, що зводиться, в кінцевому результаті, до правомірної поведінки. Така суспільна взаємодія має структуру, яка, по суті, є структурою суспільних відносин, що, в свою чергу, мають вигляд суспільно-правомірних процесів. Уся правомірна діяльність та її результати уявляються у вигляді структурної інформаційно-правової взаємодії.

Актуальним у дослідженні правового статусу реєстрового козацтва є ціннісний підхід як своєрідний спосіб пізнання тісно пов'язаний з науково-пізнавальним підходом, який має на меті відкриття законів функціонування об'єкта, підведення різних явищ під загальні поняття. Тому ціннісний підхід ґрунтується на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт: наукової та ціннісної [201, с. 324-385]. Оцінку змісту, ефективності правового статусу реєстрового козацтва необхідно здійснювати з позицій загальнолюдських інтересів та потреб, зокрема тих світоглядних ідеалів і моральних норм, які акумулюють досвід людства та є спільними для всіх.

Сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремо взятого підходу дослідження правового статусу, а його системи. Багатоманіття

наукових методологічних підходів дає змогу всебічно підійти до осмислення правового статусу реєстрового козацтва.

Категоріальні властивості правового статусу, в тому числі й реєстрового козацтва, зумовлюють необхідність використання різноманітних принципів та методів наукового пізнання.

У цьому дослідженні під методом юридичної науки розуміється система дій, спрямованих на історико-правове пізнання реєстрового козацтва загалом, в тому числі його правового статусу зокрема. Використання в дисертації належної методології дає змогу здобути науково обґрунтовані й достовірні теоретичні положення, а також цінні практичні рекомендації. Сьогодні можна вже вести мову про те, що вітчизняна історико-правова наука впродовж періоду незалежності України набула достатньо серйозних наукових напрацювань у сфері юридичної методології, зокрема, використовуються найрізноманітніші методологічні підходи до вивчення державно-правових явищ та багато інших.

В якості філософсько-світоглядного підходу в дисертації було використано діалектичний метод наукового пізнання державно-правових явищ, який дозволив розглянути правовий статус реєстрового козацтва об'єктивно та всебічно, виявити його особливості та тенденції розвитку. Застосування діалектичного методу дослідження допомогло створити базу для вагомих теоретичних та історико-правових узагальнень, дозволило встановити сутність правового статусу, з'ясувати його природу, ознаки та механізм реалізації в умовах бездержавності та існування власної держави з метою ефективного впливу на державно-правові процеси. Можна вести мову про декілька стадій процесу пізнання, що застосовувались у процесі дисертаційного дослідження, зокрема: пізнання одиничного факту, наукове узагальнення, пізнання внутрішніх закономірностей та формулювання науково обґрунтованого висновку. Застосування в цій праці діалектичного методу в якості універсального допомогло не тільки виявити особливості правового статусу реєстрового козацтва, а й акцентувати увагу на визначенні

даного поняття, зв'язку цього явища з іншими суспільними прошарками, правотворчими та державотворчими процесами. Парні категорії діалектики, зокрема, такі як форма і зміст, загальне й особливе, дали змогу всебічно дослідити явище правового статусу та дійти обґрунтованих висновків. [103, с. 146].

У процесі дослідження методологічних аспектів наукових робіт виділяють певний методологічний алгоритм, що включає способи пізнавальної діяльності щодо визначеного об'єкту, сукупність відповідних правил і приписів, а також теоретичні положення і принципи, які характеризують певні риси, ознаки дослідження та процеси його пізнання. При цьому методологічний алгоритм, зокрема, правила та приписи пізнавальної діяльності, детерміновано, по-перше певним об'єктом дослідження, по-друге, завданнями дослідження, по-третє, умовами, в яких здійснюється науковий пошук (наявність можливостей вивчати ті чи інші об'єкти або їх сторони, здійснювати моделювання, застосовувати ті чи інші засоби вивчення об'єкта тощо) [111, с. 240].

Особливе місце в системі методологічних засад, які використовувалися під час вивчення правового статусу реєстрового козацтва, посідає системно – структурний метод в якості загальнонаукового. Використання даного підходу дає змогу з одного боку, зрозуміти ціле, виходячи з його частин, а з другого – проаналізувати частини можна тільки виходячи з цілого, до якого вони належать. Основною метою системних досліджень є розкриття механізму існування складної системи, а це можливо завдяки багатогранності та багатоманітності розгляду. Використання системного методу в дисертації зумовлене загальною потребою аналізу та узагальнення досліджуваних державно-правових явищ з урахуванням особливостей не тільки предмета та об'єкта дослідження, а й низки супровідних понять, які впливають на розвиток таких явищ [100, с. 17].

Системно-структурний метод передбачає розгляд об'єкта як складного та багатогранного явища. Правовий статус реєстрового козацтва є складним,

системним, різноякісним явищем. За допомогою цього методу проаналізовано суть правового статусу, виявлено органічний взаємозв'язок та взаємодію його складових.

Системна складова вже згаданого методу дозволяє сформулювати низку висновків та тверджень, що можуть внести певну новизну в розуміння категорії «реєстрове козацтво». Розгляд правового статусу з позиції системності дозволяє визначити його місце та значення в державно-правовій системі Української гетьманської держави, при цьому спрогнозувати можливості реформування та вдосконалення сучасної державно-правової системи.

У ХХ ст. системне мислення та заснований на ньому метод почали широко використовуватись у різноманітних сферах дослідження. На теперішній час системний підхід визнається одним з основних та широко використовується в багатьох юридичних наукових галузях.

Безпосередньо правовий статус індивіда чи соціальної групи наділений всіма системними якостями: організованістю, цілісністю, складністю, інерційністю, що забезпечує його функціональну завершеність та визначає роль і місце в державно-правовій системі. Будь-яка пропозиція про легітимізацію чи делигітимізацією або виключення певних соціальних груп повинна розглядатись крізь призму їх системно-функціональних зв'язків [150, с. 14]. Історичний метод дав змогу дослідити питання, пов'язані з багатовіковим процесом становлення та розвитку правового статусу загалом та реєстрового козацтва зокрема. Оскільки досліджуваний нами процес охоплює XVI – XVIII ст.ст. тобто, фактично пізні середньовіччя, в якому період право- та державотворення багато в чому визначався історичними факторами, вивчаючи їх необхідно враховувати не лише досліджуваний період, а й прослідкувати передумови їх виникнення, становлення та розвитку. Використання даного методу також дало змогу визначити та глибше зрозуміти чинники, які вплинули на визнання фундаментальних праць провідних істориків та правознавців, які досліджували цей період.

У історико-правовому дослідженні правового статусу реєстрового козацтва обов'язково повинен бути реалізований принцип історизму, який орієнтує на розгляд його у становленні, розвитку в конкретно-історичних умовах. Використовуючи цей принцип наукового пізнання, було з'ясовано:

з'ясовано причини виникнення реєстрового козацтва, що обумовили його сутність і зміст та вплив на тогочасні суспільні відносини;

логіку розвитку правового статусу реєстрового козацтва в генезисі держави, еволюції правового регулювання;

проаналізовано процес утвердження та розвитку козацтва крізь призму формування власної державності;

прослідковано вплив реєстрового козацтва на формування тогочасних державних органів та суспільних процесів.

Застосовуючи принцип історизму, безпосередньо звертаємось до методів хронології та синхронізації. Перший полягає у викладенні та аналізі історичних подій і явищ у відповідній послідовності їх виникнення, руху і зміни. Другий – у співставленні деяких історичних подій з іншими процесами, що водночас відбуваються в суспільстві. Це дозволяє краще зрозуміти історичний контекст, в якому відбувалась поява явищ і фактів, що цікавлять дослідника. Сьогодні люди сприймають козацтво як стихійно сформовану групу людей, яка в ході суспільних процесів стала рушійною силою майбутньої української державності. Погляд на історію, що супроводжує сприйняття козацтва, зокрема реєстрового як системний еволюційний процес що відбувався в надрах поневоленого українського суспільства. Більш того, цей системно-сформований суспільний прошарок навіть в умовах відсутності власної державності мав чітко окреслений правовий статус та юридичну вагу. Зміст правового статусу реєстрового козацтва можливо зрозуміти лише за умови розгляду їх у генезисі та розвитку, у конкретних історичних умовах та взаємозв'язках. Однак, наукове дослідження неможливо обмежити характеристикою соціального становища

реєстрового козацтва, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному-правовому розвитку цього суспільного стану.

Безумовно, якщо відноситися до козацтва лише як до пануючого суспільного стану, воно становить невелику зацікавленість для суспільства. Реєстрове козацтво є одним з рушійних сил становлення нової української державності та відіграє надзвичайно важливу роль у побудові власної державно-правової системи.

Логічне дослідження правового статусу реєстрового козацтва нерозривно пов'язане з історичним методом та принципом обґрунтованості, оскільки розкриває історичну закономірність виникнення цього суспільного прошарку й загальні принципи його розвитку. Даний підхід за допомогою законів формальної логіки дозволяє з'ясувати час виникнення реєстрового козацтва, особливості його структури та дії посадових осіб, зокрема, владної ієрархії загалом, обґрунтувати внутрішню його побудову.

Принцип обґрунтованості дійсно є важливим у дослідженні правового статусу реєстрового козацтва, його застосування дає змогу аргументувати будь-яке твердження. Саме тому дослідження і висновки щодо прав та обов'язків реєстровців мають ґрунтуватися на певному фактичному матеріалі, який є об'єктивним. Історичні факти безперечно складають важливі концептуальні засади цього явища. Наукові факти є результатом теоретичного осмислення системи історичних фактів, усвідомлення та наукового аналізу певних державно-правових явищ, а в нашому випадку – це усвідомлення та виявлення закономірностей появи, трансформації, поширення козацтва, як військового та державно-владного суспільного стану в умовах боротьби за власну державність.

Стосовно принципу всебічності дослідження, то він передбачає пізнання якомога більшої кількості юридичних властивостей правового статусу реєстрового козацтва. І звичайно, чим більша кількість критеріїв аналізу використовується, тим вірогіднішими будуть висновки. Саме тому Н. Пархоменко зазначає, що загальний висновок про ефективність певного

суспільного явища слід робити на підставі різноманітних показників, усебічність дослідження досягається шляхом виявлення їх сутності та зв'язків з іншими суспільними явищами, вивченням існуючих поглядів на проблему, що розглядається, та застосування усієї сукупності методів з метою отримання різноаспектних характеристик суспільного стану [187, с. 19].

У процесі дослідження широко використовувався порівняльний метод. Як відомо, об'єкти, що порівнюються, мають бути схожими. Можливість порівняльного аналізу розуміння сутності, основних ознак та механізму функціонування реєстрового козацтва в Українській гетьманській державі зумовлено історичними шляхами його розвитку.

Серед напрямів розвитку методології наукового дослідження виділяється й становлення компаративного методу. Використовуючи його, у предметний простір включається не лише «одне» і «друге» в правових реальностях країни, а й «інше» – якісно протилежне стосовно «одного» і «другого». Внаслідок цього дослідження охоплює як порівняльне вивчення правового статусу реєстрового козацтва, пов'язане з пошуком його загальних властивостей, так і дослідження, що базуються на протиставленні, і які орієнтовані на фіксацію відсутності «загального», а спрямовують на визначення унікальності, своєрідності, притаманній лише цьому суспільному прошарку. Під час дослідження правового статусу реєстрового козацтва, компаративіст має відноситись до нього, як юрист тієї країни, до права якої він звернувся. Оскільки не лише обрана форма держави, а й все, що обумовлено соціальними, економічними та правовими реаліями, спрямовує цей суспільний прошарок на шлях розвитку.

Якщо порівняльний метод переважно пов'язується зі знаходженням загального в різному, то юридична компаративна методологія включає не лише пошук тотожності, подібності, рівності й інших варіацій спільного, а й нерівності, паралелей, протилежностей, аналогій тощо [246, с. 34].

Формулювання концептуальних засад правового статусу реєстрового козацтва є результатом проведених наукових досліджень, зокрема, мова йде про збір інформації щодо нього, а також аналіз тих закономірностей, які йому властиві. У процесі здійснення наукового дослідження, предметом якого виступає правовий статус, безпосередньо стикаємось з понятійним апаратом, до якого входять поняття «правовий статус», «реєстрове козацтво», «правове становище», «система прав та обов'язків» тощо.

Як свідчить досліджене, методологія розгляду правового статусу реєстрового козацтва відповідає відповідній концепції державно-правового розуміння сучасної історико-правової науки. Питання визнання правового статусу реєстрового козацтва знаходиться в центрі живих дискусій. Традиційно козацтво розглядається в якості стихійного утворення, яке внаслідок певних соціальних процесів стало рушійною силою для відновлення української державності. Власне реєстрове козацтво має визнаватися як чітко організований і організаційно сформований суспільний прошарок із сформованою правосуб'єктністю, яка визнається в традиційних суспільствах або правових системах.

На сьогоднішній день, згідно пануючої точки зору, ця якість за ним не визнається, проте низка провідних науковців історико-правової науки вбачають у ньому суспільний стан із сформованим правовим статусом. Стає зрозумілим, що за такої дискусії все залежить від того, що ми розуміємо під поняттям правовий статус загалом та реєстрового козацтва зокрема. Якщо вважається, що теоретико-правове поняття повинно відповідати соціальній дійсності та ефективно застосовуватись на практиці то реєстрове козацтво мало поза всяким сумнівом чітко сформований правовий статус із притаманним йому змістом та структурою, про що йтиметься далі у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Погоджуємося з тим, що тогочасна соціальна дійсність та практична діяльність реєстрового козацтва певною мірою є логічним продовженням наукової категорії правового статусу соціального прошарку. Багато методів,

що використовуються в науці, застосовуються й у діяльності практичній. Причому одними науковими методами оперують на практиці безпосередньо, інші ж, подібні до них, пристосовуються для практичних недоліків. Зокрема, єдиними для науки і практики виступають методи формальної логіки. Такі ж методи як системний і порівняльний уже використовуються в практичній діяльності в адаптованому до певної сфери вигляді.

Що ж стосується діяльності, пов'язаної з процесом тлумачення правового статусу реєстрового козацтва, то вона разом з відповідною науковою діяльністю є нерозривним цілим.

Не викликає сумнівів те, що реєстрове козацтво стало базовою суспільною силою, яка спочатку в умовах відсутності власної державності заявило про право українського народу на самовизначення, а пізніше ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького) визначило напрями формування й розвитку державотворчих процесів. А розвиток тогочасного українського війська, безумовно, впливав на можливість утвердження української держави у свідомості власних громадян та на міжнародній арені.

Як свідчить наведене, аналіз положень про правовий статус реєстрового козацтва включає в себе низку розумових процесів, зокрема пізнання, аналізу та узагальнення отриманої в процесі наукового дослідження проблеми. Використовуючи широке коло методів, було здійснено спробу найбільш глибокого вивчення сутності правового статусу реєстрового козацтва в якості провідного стану тогочасного українського суспільства.

На теперішній час дослідження правового статусу реєстрового козацтва як, з нашого погляду, має велику потребу, оскільки дуже важливим є побудова історико-правової моделі формування української державності доби середньовіччя в якій реєстрове козацтво стало рушійною силою та суспільним надбанням, а вже потім – позитивним досвідом який може бути використаний у сучасному державотворчому процесі, для його втілення в

реальне життя. Розвиток науки сучасної незалежної України вимагає комплексного історико-правового та теоретичного забезпечення, що дає можливість моделювати державно-правові процеси середньовіччя для сьогодення й передбачати результати державно-правової діяльності.

1.3. Історико-правовий зміст поняття «правовий статус реєстрового козацтва»

Дисертаційне дослідження з заявленою нами тематикою потребує ретельного вивчення та з'ясування окремих правових дефініцій, які дадуть можливість чітко і однозначно показати змістове наповнення понять, що лежать в основі категорійного апарату пропонованої роботи. Серед них, безумовно, провідне місце займає дефініція «правовий статус», яка червоною ниткою проходить через увесь зміст дослідження. Саме на неї покладене основне теоретично-правове навантаження семантики даної правової категорії, яка має забезпечити розкриття наукової проблеми через сукупність прав і обов'язків предмету дослідження, у нашому випадку – реєстрового козацтва, з одного боку, та реєстрового козака – з другого.

Слід зазначити, що категорія «правовий статус» порівняно недавно з'явилася у юридичній науковій літературі. Приблизно до 1960-х років радянські дослідники його ототожнювали з правоздатністю, вона не розглядалася як окрема правова категорія. Сучасний український теоретик права О. Скакун позицію вчених доби соціалізму пояснювала тим, що, мовляв, «правовий статус і правоздатність виникають і припиняються у суб'єкта одночасно, що вони є однаковою мірою невідчужувані, відповідно їхня подібність є підставою для ототожнення» [223, с. 386].

З часом, з розвитком правової думки у 1980-х роках, категорія «правовий статус» почала достатньо широко розроблятися в теоретично-правовій літературі радянської доби, сформувався як проблема і як одне із ключових понять у загальній теорії держави і права, а також у інших галузях юридичної науки. Звичайно, така трансформація була пов'язана із періодом горбачовської «перебудови», коли в умовах припинення «холодної війни», ліквідації самоізоляції радянського Союзу та країн так званого соціалістичного табору, під впливом орієнтації на загальнолюдські цінності, в основі яких перебувають права і свободи, поглиблюється інтерес до фундаментальних прав людини як пріоритетного явища в системі визначення критерію цивілізованості держави і суспільства. У зв'язку з тим, що поняття «правовий статус» тісно пов'язана з правами і обов'язками особи, нині воно займає відповідне місце в ієрархії пріоритетів юридичної науки. Відтак, сучасні дослідники вважають, що «правоздатність» і «правовий статус» є різноманітними явищами і не тотожними правовими категоріями. Приєднуємося до висловленої в літературі думки, що названі дефініції відносяться один до одного як частина до цілого. Правовий статус, безумовно, базується на правоздатності, але тільки до неї не зводиться. Як зазначає сучасний російський автор Н. Матузов, «він ширший, багатший, структурно складніший, виступає узагальнюючим, збірним матеріалом» [243, с. 264]. Така позиція нам видається слушною і достатньо резонною.

У сучасній юридичній літературі поняття «правовий статус» не набуло однозначного тлумачення і продовжує, почасти, залишатися дискусійним. Констатуємо його достатньо широке, різнопланове використання, що вживається у різноманітних словесних конструкціях для позначення різного роду правових явищ. До нині означене словосполучення не має сталого і однозначного використання у теоретично-правових дослідженнях, у законотворчій і правозастосовній практиці тлумачиться по різному. Саме ці, і не лише, обставини спонукають нас до необхідності уточнення термінології, адже прогалини у цьому питанні неодмінно призведуть до проблем як

теоретичного, так і практичного гатунку в подальшому викладі тексту дисертаційної роботи. Відтак, вбачаємо за необхідне зупинитися на окремих із них.

Отож, термін «статус» використовується у таких словосполученнях як «юридичний статус», «правовий статус», «соціальний чи фактичний статус» [237, с. 64]. Подекуди така розбіжність понять, категорій, дефініцій спричинена різноманітним розумінням права, що стало наріжним каменем протистояння відомих наукових шкіл таких, як позитивістської, соціологічної юриспруденції, природно-правового спрямування тощо. Наукові дискусії ніколи не були відірвані від реального соціального життя, адже офіційно визнана правова доктрина, що базується на тому чи іншому розумінні права, стає тим фундаментом, на якому відбувається розбудова законодавчої системи і здійснюється правозастосовна практика. Для сучасної доктрини національного права проблема полягає у тому, що з одного боку відбувається поступова відмова від радянського позитивного права, набирають оберти дискусії щодо концепцій права, розширюються межі правового плюралізму, що сукупно є істотною ознакою зрілого правознавства, а з іншого – жоден із нових підходів до розуміння права, поки що не набрав критичної маси, достатньої для її утвердження як домінанти у середовищі правників та дослідників. Відповідно, стверджують сучасні російські теоретики права Т. Примак та К. Орлова, «процес загальної соціологізації, гуманізації юридичної науки і практики призвів не лише до позитивних, але і негативних наслідків – до розбалансованості категорійного апарату, «розмитості» правових конструкцій, нестиковці понять, що розробляються на основі формально-логічної, порівняльно-правової, антропологічної, синергетичної та інших методологій» [205, с. 19-20]. З огляду на зміст і сутність досліджуваної нами проблеми, варто відзначити такі обставини, а саме : по-перше, категорія «правовий статус» невід’ємно пов’язана з природно-правовою доктриною; по-друге, постійно генеруюче уявлення світового співтовариства про зміст основних прав і свобод особистості, дозволяє

підтримувати високий рівень їх захисту шляхом розроблення гнучких механізмів практичної адаптації догми права до природно-правової доктрини; по-третє, права і свободи вийшли за межі внутрішньої компетенції і опинилися у сфері впливу міжгалузевих наук.

У теоретико-правовій літературі до нині не існує єдиної думки щодо відповідності чи взаємозаперечуваності таких понять як «правовий статус» та «правове становище». Особливо гарячі дискусії з цього приводу тривають у середовищі російських науковців та дослідників. Так, О. Кутафін і Є. Козлова наполягають на тому, що нинішній стан розвитку юридичної науки, дає підстави не обмежуватися лише аналізом прав, свобод і обов'язків, тобто правовим статусом суб'єкта при дослідженні проблеми місця суб'єкта правового спілкування у суспільстві та державі. Вони пропонують включити до об'єкту аналізу і інші інститути, а саме: інститут громадянства, правосуб'єктність, гарантії, відповідальність. Сукупність перелічених правових явищ, на їхню думку, і утворює комплексну правову категорію - правове становище суб'єкта [133, с. 94].

Між тим, такі російські учені як С. Алексєєв, Н. Вітрук не вбачають істотних відмінностей між термінами «правовий статус» і «правове становище», розглядаючи їх як синонімічні поняття. Такої позиції дотримується відомий нам автор Н. Матузов, який ще у кінці 1980-х років у своїй роботі «Правовая система и личность» прямо заявляв про тотожність аналізованих дефініцій [157, с. 52]. Л. Воеводін розділяє вказану точку зору, зазначаючи, що обидва терміни, по-суті, означають однакове явище – місце людини в суспільному виробництві і розподілі, в управлінні справами суспільства і держави, у сфері приватного життя, особистої безпеки. На думку автора, спроба розділити поняття «правовий статус» і «правове становище», «влити у них різноманітний зміст» жодним чином не змінюють розуміння обговорюваної проблеми [32, с. 50].

Позаяк юридична наука не стоїть на місці, то у її понятійний апарат постійно запроваджуються нові терміни, що уточнюють різноманітні

поняття, у тому числі й «правовий статус». Так, напередодні розпаду радянського Союзу, професор Р. Мананкова запропонувала поглянути на правовий статус як на динамічне явище, що складається із кількох рівнів. Перший рівень вона назвала загально - правовий; другий – спеціально – правовий (модус); третій – індивідуально - правовий. До поняття «правовий модус» вона включила спеціальну правоздатність і специфічні суб'єктивні права і обов'язки у їхній обмеженій єдності [151, с. 63-68]. Своєю чергою, дослідник С. Зінченко висловився на підтримку вищезазначеної позиції і визнав модель «правового модуса» достатньо обґрунтованою і прийнятною для теоретично-правової науки [75, с. 37].

Хибною вважає практику запровадження терміну дослідник А. Якимов, адже, на його переконання, «правовий модус» не розкриває суті означеної правової категорії [281, с. 5-10]. Відомий з радянських часів теоретик права Н. Вітрук використовує поняття «правовий статус», «правове становище» і «правовий модус» як ідентичні [25, с. 111].

Протилежного погляду дотримується дослідник Р. Ромашов, який розділив обидва терміни і спробував дати їм визначення. На загал, це звучить таким чином : «Правовий статус – це сукупність прав та обов'язків, які персоніфікують особу як учасника юридично значимих відносин; правове становище – сукупність факторів, що визначають місце особи у правотворчому і право реалізаційному процесі; як складові елементи включає в себе правовий статус, а також зв'язки і взаємодію особи, що характеризує його розташування в механізмі правового регулювання» [215, с. 3]. Як бачимо, автор розмежовує поняття «правовий статус» і «правове становище», при цьому перший термін, на його думку, виступає частиною чи ядром другого.

Наукова позиція Р. Ромашова знайшла прихильників в особі теоретиків держави і права О. Лукашевої [172, с. 28] та Д. Порфір'єва [202 с. 164-167], які також відзначили відмінності між аналізованими нами категоріями. Якщо поняття «правове становище» вони відносять до динамічного стану

суб'єкта, то «правовий статус» означає статичний його стан. Щоправда, у текстах авторських публікацій ми не побачили глибокої і переконливої доказової бази, проте мусимо констатувати наявність і такої точки зору.

Окрім того, початково термін «правовий статус» розроблявся теоретиками права винятково щодо прав і свобод особи, з часом він став використовуватися стосовно юридичних осіб, публічно-правових утворень, включаючи такі категорії як держава, народ. Нині це поняття іноді вживається для характеристики майна чи нормативних актів, використовується у сукупності чи ототожнюється з іншими правовими категоріями, такими як «правовий режим», «правове становище», «правовий модус». Ми приєднуємося до думки тих авторів, які вбачають рівнозначність категорій «правовий статус» і «правове становище». На підтвердження цієї позиції слід зазначити, що національне українське законодавство, юридична практика, а також міжнародні акти про права людини не розмежовують два аналізовані поняття, вони є цілком тотожними і використовуються як слова заміники, виходячи із контексту того чи іншого правового явища. На підтвердження вищевисловленого, крім того, можемо констатувати, що слово «статус» у перекладі з латині означає «становище, стан кого-небудь чи чого-небудь», що зайвий раз підкреслює один синонімічний ряд аналізованих нами понять.

В українській теоретично-правовій науці розбіжностей з приводу розуміння сутності терміну «правовий статус» значно менше. Юридична енциклопедія, в особі авторів статті, що розкриває поняття «правовий статус», Ю. Шемшученка та Н. Пархоменко, визначають його через сукупність прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб. Правовий статус юридичних осіб, стверджують дослідники, визначається через їхню компетенцію, тобто права і обов'язки цих осіб, зафіксованих у законодавстві. У концентрованому вигляді правовий статус відображається у законах, положеннях, статутах та інших нормативно-правових актах про ці органи, підприємства, установи та організації [278, с. 44]. Як бачимо, знані в Україні

теоретики права включають до структури правового статусу лише права та обов'язки, відповідно, усі інші елементи у даній конструкції є вторинними. Своєю чергою, вітчизняний дослідник М. Кельман вважає, що свободи мають бути наріжним елементом аналізованого нами правового явища [102, с. 220].

Українська дослідниця О. Скакун розширила горизонти суб'єктності поняття «правовий статус», резонно включивши до них не лише фізичних і юридичних осіб, а ще й народ та державу. При цьому, під правовим статусом особи теоретик права бачить систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує своє поведінку в суспільстві. Крім того, автор вважає, що поняття «правовий статус особи» і «правове становище особи» є рівнозначними [223, с. 402].

Є певна спорідненість між визначенням правового статусу, запропонованим О. Скакун з одного боку і С. Бобровник з другого. Остання визначає правовий статус як систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів і обов'язків особи. При цьому у подальшому викладі автор аналізує усі вищеназвані нею елементи структури правового статусу [244, с. 78-80].

Під правами особи у структурі правового статусу С. Бобровник розуміє формально визначені та юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами і реалізовувати об'єктивні інтереси. Своєю чергою, свободи особи визначаються як нормативно закріплені можливості, які мають певні особливості порівняно з правом. Проте автор не ставить перед собою завдання порівняти «нормативні можливості» та «право», тобто застосувати компаративістський підхід, хоча логіка викладу матеріалу потребує цього. Автор у подальшому наголошує на диспозитивності категорії «свободи», адже у такому випадку особою здійснюється вибір того варіанту поведінки, котрий найповніше забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів особи. Надані державою свободи, які нею та суспільством і

забезпечуються, встановлюють межу втручання держави у життя окремо взятої особи.

Наступний елемент структури правового статусу, який характеризує дослідниця, належить до категорії законних інтересів особи. Вони визначаються як юридично значимі претензії на соціальні блага, котрі захищаються державою та законом у аналогічному обсязі як права та свободи.

І, нарешті, останній актуалізований дослідницею елемент. Йдеться про юридичні обов'язки особи. Вони настільки взаємообумовлені і взаємопов'язані з правами особи, що їхнє виконання, на думку вченої, є необхідною умовою та гарантією реалізації усіх попередньо висвітлених елементів структури правового статусу [244, с. 79-80].

Сучасний вітчизняний теоретик права В. Котюк також не уникнув власного визначення та аналізу дефініції «правовий статус». Він також визначає цю юридичну категорію через три елементи правового статусу особи – права, свободи і обов'язки. Відмітною рисою авторського бачення змістового наповнення поняття стала присутність у ньому елементів природно-правового підходу, а саме : «Правовий статус особи може бути також обумовлений природними правами і обов'язками людини, які не закріплені в законодавстві, але входять до суб'єктивних прав і обов'язків особи» [119, с. 100]. З цим твердженням вченого важко не погодитися, якщо взяти до уваги предмет нашого дослідження, а саме – правовий статус реєстрового козацтва. Не секрет, що окрім законодавчих положень, військовий побут реєстровців визначався приписами козацького звичаєвого права, тобто тими неписаними нормами, які передавалися із одного покоління українського лицарського стану до іншого. Їхнє широке і повсюдне застосування стало важливим елементом правової свідомості реєстрового, і не тільки, козацтва.

У контексті чіткості наукових понять, певно, не дуже переконливо виглядає визначення «правового статусу», запропоноване одеськими

авторами Н. Крестовською та Л. Матвєєвою. Як на нас, воно надто лаконічне і деформоване невдалим перекладом з російської мови. Елементарний курс теорії держави і права, видання 2008 р., інтерпретує його таким чином: «У найкоротшому вигляді правовий статус визначається в науці як юридично закріплене положення особистості в суспільстві» [120, с. 234]. Слід зауважити, що інші суб'єкти правового статусу у посібнику не згадуються і не розглядаються.

В українській теоретично-правовій літературі нещодавно побачила світ робота П. Рабіновича і М. Хавронюка, яка висвітлює права людини і громадянина через призму конституційних правовідносин. На думку дослідників, конституційно-правовий статус людини і громадянина обумовлюється існуючими у суспільстві відносинами власності, характером праці, формою державного правління і політичним режимом. Окрім відомих елементів структури правового статусу, автори до них включили правосуб'єктність людини, принципи, а також гарантії [211, с. 79]. Щоправда, жоден із основних як і додаткових елементів не знайшов свого висвітлення та обґрунтування необхідності перебування у вказаному переліку на сторінках монографії.

У сучасній російській правовій традиції термін «правовий статус» дослідники визначають під дещо іншим кутом зору. Так, автори підручника з теорії держави і права А. Малько і Н. Матузов характеризують правовий статус як комплексну інтеграційну категорію, котра відображає взаємини суб'єктів суспільних відносин, особи і суспільства, громадянина і держави, індивіда і колектива, а також інші соціальні зв'язки [149, с. 92]. Ідентичне розуміння поняття статусу демонструє дослідниця із Новгороду С. Мітіна. Як і попередники, вона вважає правовий статус комплексною категорією, яка відображає відносини особистості і суспільства, громадянина і держави, індивіда і колектива, визначає реальне становище особи у суспільстві [165, с. 52]. Своєю чергою, В. Нерсесянц демонструє абсолютно позитивістський підхід, визнаючи за правовим статусом систему прав та обов'язків,

закріплених державами у конституціях, міжнародно-правових актах про права людини та інших нормативно-юридичних актах. У правах і обов'язках, вважає відомий в Росії автор теоретико-правових досліджень, «фіксуються зразки, стандарти поведінки, які держава бере під захист, уважаючи їх обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності соціальної системи, але і розкриває основні юридичні принципи взаємин держави і особистості» [206, с. 225] . Важаємо висловлювання професора В. Нерсесянца взаємозаперчувальними, адже у першій частині свого визначення він говорить про закріплення державою прав і обов'язків у текстах нормативно-правових актів. У другій частині вказує на те, що держава бере під захист стандарти поведінки особистості, які, певно, для неї вже хтось розробив. Відтак, залишається незрозумілим хто є суб'єктом надання прав і обов'язків – держава, особистість, суспільство чи якась інша субстанція.

Спробами охопити максимально можливий правовий простір для визначення категорії «правовий статус», позначений намір ще одного російського дослідника В. Корельського. У одній із своїх робіт навчального спрямування автор наголошує на багатоаспектності аналізованої дефініції, яка, по-перше, має загальний, універсальний характер, включає статуси різноманітних суб'єктів правовідносин, у тому числі держави, народу, фізичної та юридичної осіб тощо; по-друге, відображає індивідуальні особливості суб'єктів, їхнє реальне становище у системі багатопланових суспільних відносин; по-третє, правовий статус не може бути реалізований без обов'язків, без юридичної відповідальності у необхідних випадках, без правових гарантій; по-четверте, поняття «правовий статус» визначає права і обов'язки суб'єктів у системному вигляді, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз статусів різноманітних статусів з метою відкриття нових шляхів для їхнього удосконалення [242, с. 42-43].

Попри недавнє уведення до наукового обігу на радянському та пострадянському просторі категорії «правовий статус», відлік його в країнах

Заходу сягає не один десяток років. Так, у «Юридичному словнику до Конституції та законів США» Джона Був'є, виданому у 1856 р. знаходимо позначення правового статусу як становище осіб. У той час цей термін також використовувався для позначення майнових прав особи, позаяк вказував на зв'язок між власником та його майном [289, с. 347-348].

Сучасна Західна енциклопедія американського права, що побачила світ у 2008 р., дає таке визначення аналізованої нами юридичної категорії: «Правовий статус – правове становище або стан особи; права, обов'язки, дієздатність, недієздатність, які визначають приналежність особи до певного класу; позначають соціальне становище особи в суспільстві» [304, с. 13-14].

Континентальна англійська Вікіпедія дещо інакше розв'язує питання «правового статусу». Відповідно, вона таким чином визначає відшукуване нами поняття. У викладі, використаної нами дефініції із світової мережі Інтернет, маємо таке визначення : «Правовий статус – правове становище особи, що відображається у її взаєминах з іншими членами суспільства, визначається юридичними актами, домовленостями сторін чи наявністю у особи майнових прав, тобто становище особи, що є загально визнаним у світі» [297].

З огляду на існуючі правові засади дефініції, варто зазначити, що термін «правовий статус» містить у собі як юридичний (позитивістський і природно-правовий), так і фактичний (соціальні) аспекти. Проте глибина наукового дискурсу напряду залежить від здатності української держави рецепіювати на власній території міжнародні стандарти у сфері прав і свобод людини. У сучасній Україні конституційно визнані, закріплені, вроджені і невідчужувані права і свободи особи, загально визнані принципи та норми міжнародного права фактично залишаються поза межами практичного застосування із-за відсутності чи недостатнього використання інструментів з їхньої реалізації. Певно, тому терміни «юридичний статус», «правовий статус» використовуються як ідентичні, спираючись, насамперед, на позитивізм (законодавство) без урахування соціального и природно-

правового контексту. Виходячи із сучасних тенденцій розвитку права, ми вважаємо за необхідне використовувати термін «правовий статус», а не «юридичний» і тим більше «соціальний чи фактичний» статус. На наше глибоке переконання, така тенденція має посилюватися, а причина полягає у тому, що з вступом України до Ради Європи, набуттям членства у Всесвітній організації торгівлі, входження з 15 вересня 1997 р. у сферу юрисдикції Європейського суду із прав людини після набуття чинності для України Європейської конвенції з прав людини, підписанням, зрештою, у 2014 р. Асоціації з країнами-учасницями Європейського Союзу, усе більший вплив на національну правову систему здійснює європейська правова доктрина, що ґрунтується на природно-правовому типі праворозуміння. У Конституції України 1996 р. універсалізація правового статусу особи знаходить відповідне правове забезпечення, відповідно до європейських правових стандартів, що знаходить своє відображення у вигляді визнання міжнародно-правового захисту прав і свобод людини і громадянина. Цей припис чітко і зрозуміло звучить у ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [113]. Зазначена норма є аналогом ст. 34 Європейської конвенції «Індивідуальні скарги». Відповідно до вказаного документу, Україна, підписавши і ратифікувавши його, визнала верховенство міжнародного права над національним, юрисдикцію Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) і обов'язковий характер виконання його рішень. У разі визнання порушення того чи іншого права заявника, передбаченого Конвенцією, Україна як держава-відповідач зобов'язана вжити заходів як індивідуального, так і загального характеру. Саме з цього часу у національних нормативно-правових актах, теоретичній і галузевій літературі, юридичних словниках широкого розповсюдження і визнання набув термін «правовий статус», що відповідає загальним вимогам, які встановлені правилами юридичної техніки,

а саме : дефініції повинні бути загальнозживаними, мати стійкий характер, бути широко розповсюдженими [60, с. 43-45].

Отже, не можна не погодитися з позицією українського дослідника А. Панчишина, який у «правовому статусі» вбачає багатоаспектну, комплексну, універсальну категорію, що має чітку, стабільну структуру, та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також за допомогою визначення прав обов'язків та гарантій їхньої реалізації, визначає місце суб'єкта в системі правовідносин [183, с. 95].

Дисертаційне дослідження на тему: «Правовий статус реєстрового козацтва в Україні» передбачає подвійний характер виявлення, власне, правового статусу. З одного боку, проблема передбачає з'ясування правового статусу усього реєстрового козацтва як військової корпорації, а з іншого – фізичної особи, тобто реєстрового козака. Слід сказати, що звернення до історичного минулого в частині з'ясування правового статусу реєстрового козацтва дає нам право користуватися напрацьованою сучасною теоретично-історично-правовою термінологією, однак нами досліджувана епоха не мала у своєму вжитку сучасних понять та словосполучень. Категорія «правовий статус» є інтегрованим явищем здебільшого нинішньої правової дійсності. Вона притаманна конституційно-правовим відносинам, фігурує у цивільному, зустрічається в адміністративному праві, тобто є дефініцією міжгалузевою. У середньовічному національному правовому просторі, зокрема, у договірних (зобов'язальних) відносинах, витали такі терміни як «права та вольності», що, фактично, означали сьогоднішній термін «правовий статус». Їх ми зустрічаємо у документальних джерелах епохи, у тому числі і в контексті реєстрового козацтва. Так, у відомій грамоті Стефана Баторія 1578 р., у договорах між польською владою і повсталим українським козацтвом першої половини XVII ст., де основною вимогою було збільшення кількості реєстрового козацтва, між українськими гетьманами і московськими царями впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст.

Не маючи своєї державності, будучи тривалий час у складі інших євразійських держав, український народ знаходив можливість для формування власної ідеї, що відобразилася на рівні національної правосвідомості, знайшовши відтворення у понятті «вольності». Саме у цьому слові приховувався той суспільний ідеал українського народу, моральною основою якого були ще далеко не визрілі і не кристалізовані уявлення про власну державу і національне право.

Хоча поняття «вольності» має не тільки юридичний а й соціально-економічний зміст, воно є значно ширшим за поняття «права і свободи», які мають скоріше юридичний зміст. Використання терміна «вольності» в українській правовій літературі має специфічні ознаки, які не схожі на звичні поняття «права», «свободи», «привілеї». «Вольності» є поняттям, що показує принципи життя суспільства, в якому істотно зменшений державний примус. Історично існуюче поняття «вольності», в наш час найбільш наближене до нього є поняття «суспільно-політичні ідеї та уявлення». Відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» під ідеями розуміють поняття, що відображають дійсність у свідомості людини та виражають її ставлення до навколишнього світу [21, с. 394]. Своєю чергою, уявлення : 1) розуміння чого-небудь, знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді, одержаних відомостях, певних даних тощо; 2) чуттєво-наочний образ, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом на органи чуття оточуючим середовищем [21, с. 1312].

Поняття «вольності» зазнало динамічного розвитку: від особистих та станових вольностей до занепаду «вольностей» як пережитку минулого внаслідок жовтневого перевороту та встановлення радянської влади в Україні у першій третині ХХ ст. У зв'язку з декларуванням безкласового суспільства, «вольності» втратили соціальну доцільність і в подальшому не використовувалися і у радянській державі набули навіть протиправного характеру.

Козацька старшина в епоху, що нами досліджується, насамперед бажала підтвердження своїх попередніх вольностей. Так, у «Проханні малоросійського шляхетства 1764 р.» заявлялося, що козаки «всепіддано ... просимо підтвердити всі колишні права, узвичаєння, привілеї, вольності й переваги...» [207, с. 89].

Верхівка козаків українських ні чим не відрізнялася від аристократії Центральної Європи. І ті, і інші розуміли власний правовий статус як реалізацію власних «свобод», «привілеїв» тощо. Сприйняття інститутів самоврядування, судочинства, юридичної відповідальності були близьким до інших країн Центральної Європи. Регулювання правовідносин в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) здійснювалося за Литовськими статутами для козаків та, відповідно, Саксонським зерцалом для міщан. За висловом канадського дослідника українського походження О. Субтельного, еліти Центральної Європи, до яких відносилася і українська козацька верхівка, мали спільні цінності і мали за ідеал - «золоті вольності» польської шляхти [303, с. 50]. Дослідник XIX ст. О. Лазаревський також не заперечував проти того, що підкріплення власних правових позицій щодо своєї легітимності, козацька верхівка супроводжувала посиленнями на Литовські Статути та підтвердженням щодо «прав та вольностей, як з віків були» [136, с. 17].

Після завершення Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр. представники різних суспільних станів не мали спільного розуміння сутності понять «привілеї» та «вольності», адже вони виходили із власного правового статусу. «В очах нової шляхти, – констатує Директор Канадського інституту українських студій Зенон Когут, – права Гетьманщини були невід’ємними від їхніх прав та соціального ладу» [108, с. 64]. Тому, як стверджує дослідник І. Дзира, «...на середину XVIII ст. в національній свідомості мешканців Гетьманщини існувала достатньо стійка та глибоко вкорінена система «прав і вольностей», обґрунтованих законодавством та зміцнених історичною традицією». «Незважаючи на деяку смислову нечіткість, - продовжує

науковець, - поняття «прав і вольностей» увібрало у себе як юридично конкретні принципи соціально-економічних та правових прерогатив, так і морально-етичні й світоглядні категорії» [61, с. 269].

Означені вище нами правові категорії також потребують свого наукового пояснення. Так, на думку зарубіжного теоретика права Д. Холта, rights (права) є ширшим поняттям, ніж liberties (вольності), оскільки «правами» можна користуватись за звичаєм, в той час як «вольності» більше схожі на привілеї, що надаються [292, с. 205]. Перше систематичне тлумачення поняття «прав» було здійснене В. Хохфельдом (1879 - 1918). Він стверджував, що слово right (право) використовується як родове поняття і означає будь-який вид юридичної переваги, а саме, claim (вимога, претензія), privilege (привілей), power (здатність, можливість) чи immunity (пільга). У найвужчому сенсі, відповідно до В. Хохфельда, термін right (право) співвідноситься з терміном duty (обов'язок), і найближчим синонімом його є claim (вимога, претензія) [291, с. 71]. Попередниками ж слова «права» (англ. rights) були категорії «вольності» (англ. liberties) та «привілеї» (англ. franchises). Окремі філософи навіть ототожнювали ці терміни. Так, Т. Гоббс вказував на подекуди змішування латинських термінів «Jus» і «Lex», англійською «Right» і «Law» (укр. «право» і «закон»), хоч їх слід розрізняти, позаяк Right (право) полягає в свободі щось робити чи утримуватися від чогось, в той час як Law (закон) обмежує і зобов'язує. Отже, Law і Right (закон і право) відрізняються так само, як Obligation і Liberty (обов'язок і воля) [304, с. 117].

З огляду на висловлене, автор дослідження пропонує таке визначення : правовий статус реєстрового козацтва – це сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що визначають їх фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і правителями середньовічних держав (ініціаторів укладання договору) та впливають з належності до реєстрових козаків.

У подальшому ми вживатимемо окремі терміни як із здобутків сучасного категорійно-понятійного апарату, так і дефініції із арсеналу конкретно-історичних підходів до висвітлення означеного правового явища.

Висновки до розділу 1

Отже, проаналізувавши стан наукового дослідження проблематики, наукові концепції дослідження правового статусу реєстрового козацтва та понятійно-категоріальний апарат дефініції «правовий статус» можна зробити такі висноки:

1. В історіографії проблематики спостерігається достатньо нерівномірне висвітлення процесу виникнення, функціонування та правової регламентації реєстрового козацтва на українських землях в другій половині XVI – першій половині XVIII ст. Доволі значний масив історико-правових розвідок дореволюційних істориків-правознавців, як правило носив загальноісторичний характер дослідження. Дещо доповнили його дослідники Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук впродовж 1918 – 1934 рр., які своїми дослідженнями внесли вагомий вклад в розвиток юридичної історії українського козацтва. Однак активну діяльність співробітників Комісії дещо призупинив, а пізніше повністю загальмував радянський період вивчення історії українського козацтва. Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у зазначений період фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні історії українського козацтва. Зауважимо, що як і на попередньому етапі, стартовими при цьому залишаються події козацько-селянських повстань другої половини XVI – першої третини XVII ст. Натомість на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження українського українського козацтва зазначеного періоду чи козацько-гетьманської доби. І лише впродовж останнього десятиріччя XX ст.

вітчизняна історіографія історії України та історії держави та права України, поповнилася низкою монографічних досліджень, присвячених передусім історії виникнення та соціального становища козацтва. Якщо в цій галузі спостерігаємо розширення тематики наукових студій, висвітлення так званих «білих плям», зокрема стосовно польсько-литовської та українсько-російської доби. На сьогодні актуальними є історико-правові дослідження цієї проблематики певну частину якого ми намагаємося репрезентувати.

2. Аналіз наукових методів дослідження правового статусу реєстрового козацтва відповідає концепції державно-правового розуміння сучасної історико-правової науки. Питання визнання правового статусу реєстрового козацтва знаходиться в центрі жвавих дискусій. Актуальність тієї ролі, яку правовий статус реєстрового козацтва займає у правових системах державних утворень в складі яких перебували українські землі, зумовлено, насамперед, використанням сучасних методик дослідження його як правового феномену та юридичного явища крізь призму використання традиційних загально-наукових методів дослідження та спеціально-наукових методів для утвердження правового статусу реєстрового козацтва серед інших загальносуспільних інститутів. Водночас використання новітніх методик дослідження правового статусу реєстрового козацтва сприяє побудові теоретичної моделі правового регулювання з метою втілення її в подальшому в практичну діяльність.

3. Понятійно-категоріального апарату дефініції «правовий статус» можна використовувати з метою дослідження сукупності прав та обов'язків реєстрового козацтва як юридичної особи, реєстрових козаків зокрема, та їхніх військових начальників і командирів, яким, почасти, владою надавалися індивідуальні привілеї, як фізичним особам. Правовий статус одних і інших визначався через їхню компетенцію, тобто права, свободи і обов'язки, зафіксовані у законодавстві країн, які використовували реєстрових козаків як військову одиницю. Звичаєвими нормами козацького права здебільшого регулювався щоденне військове життя, побут та судочинство.

4. Під правовим статусом реєстрового козацтва слід розуміти сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що визначають їх фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і правителями середньовічних держав (ініціаторів укладання договору) та впливають з належності до реєстрових козаків.

РОЗДІЛ 2 НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

2.1. Підстави виникнення та становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському.

Спроби використати українське козацтво як військовий щит для захисту східних кордонів були здійснені задовго до об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського у єдину державу – Річ Посполиту, що, де-юре, сталося у 1569 р. Більшість етнічних українських земель, що нині входять до складу держави Україна, наприкінці XV – на початку XVI ст. були складовою частиною Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі, - ВКЛ). У цей час Литва опинилася у важкій політичній ситуації, яка визначалася кількома обставинами. Насамперед, у кінці XV ст. склався, спрямований проти неї, воєнно-політичний союз між Кримським ханством і князівством Московським, наслідком діяльності якого стало захоплення останньою східноукраїнських земель (Сіверщину). Кримський ханат, маючи могутнього союзника в особі Османської імперії, також реалізував свої загарбницькі наміри, приєднавши до себе значні українські території від Чорного моря на півдні до р. Синюхи на півночі. Хан Менглі-Гірей спустошив південні кордони ВКЛ, «більшу частину жителів він узяв у полон, майно спалив, а решта населення врятувалася втечею на північ – на Полісся та Волинь» [10, с. 14]. Неспроможність центральної литовської влади захистити свої кордони від військової агресії з боку Москви, Кримського ханства і Османської імперії, спонукала місцеве українське населення та адміністрацію прикордонних міст забезпечувати оборону рубежів Великого князівства Литовського власними силами. За усталеними принципами литовської держави захист кордонів покладалася на старост, які мали консолідувати збройний контингент, що, як

правило, формувався із представників земельної аристократії. Відтак, старости потребували значного воєнного потенціалу для збереження недоторканності державного кордону, а тому тримали біля себе загони чисельністю у 100-150 осіб.

Сила, що акумулювала в собі значну національну військову потугу, стала називатися козацтвом. Дискусії з приводу походження самого терміну «козак» та появи їхніх представників на теренах нинішньої України не вщухали в науково-дослідницькій літературі до недавнього часу.

Найбільш «удревнює» українське козацтво російський інженер, що будував фортифікаційні споруди на Запорозжжі, С. Мишецький. У своїй книзі «История о козаках запорожских» він наводить напівлегендарну історію про «козара» Семена, що, мовляв, у 948 р. поселився із сотнею своїх побратимів у гирлі річки Буг. Про це дізнався Візантійський імператор і запропонував одновірцям «за грошову казну» допомогти у боротьбі проти турків. Отаман Семен, взявши гроші, погодився і «разом із своїми козарами пішов залюбки, і прибувши до України, до містечок Лисянка та Медведівка та до інших тут відомих міст, приєднав до себе війська понад дві тисячі осіб і пішов до Дунаю та інших розташованих тут міст ... і після закінчення баталії його величність своєю милістю їх пожалував і назвав їх козаками, і писав про них королю польському, щоб за їхній хоробрий вчинок... велів їх називати козаками, а не козарами» [168, с. 3-4]. Змальована автором подія не знайшла свого підтвердження ані в історичних джерелах Руської держави, ані в документах ВКЛ, ані в матеріалах Візантійської імперії. Започаткування українського козацтва у версії С. Мишецького не дала йому прихильників ні в минулому, ні у середовищі сучасних вітчизняних дослідників та науковців. Однак, згадки про найм козаків на службу до імператора Східної Римської імперії вказують на стійку тенденцію українського лицарства відбувати службу за грошову чи іншу плату. Вагомішими і переконливішими були аргументи у разі співпадання воєнних інтересів сторін, що

домовляються. У нашому випадку вони чітко проявилися. Маємо на увазі боротьбу зі спільним ворогом – Османською імперією.

Вперше цей термін зафіксовано у дипломатичному листуванні Московської держави, у письмових донесеннях литовських і царських воєвод, посланників і гінців. Українське населення загалом і козацтво зокрема значилися у цих документах у тому числі і під таким іменем як «черкас». Вживалися стосовно них і інші найменування: «королівські люди» або у словосполучення з іменами тих осіб, яким вони підкоряються, наприклад, «Пациєві люди», тобто – підпорядковані київському воєводі Юрію Пацу чи «князя Дмитрієві козаки», чи «козаки Щурової роти» [99, с. 4]. Словом, у документах, що дійшли до наших часів, назва придніпровських козаків ще не була уніфікованою, а, відтак, вони йменувалися по-різному, адже на той момент ще не склалася єдина назва майбутнього українського лицарства.

Проблемою появи українського козацтва у другій половині XIX ст. переймався й перший ректор Університету святого Володимира М. Максимович. Його перу належить лист, в якому початки українського козацтва учений відносить до 1471 р. [280, с. 310], принаймні, так стверджував у своїй тритомній праці «Історія запорізьких козаків» Д. Яворницький. Близьче знайомство зі змістом одного із листів до М. Юзефовича, датованим 10 листопада 1859 р., не дає жодних підстав погодитися із Д. Яворницьким, адже М. Максимович жодним чином не конкретизує дату зародження українського козацтва, він лише вказує на його появу у пізніший період, тобто після 1471 р. У оригіналі листування дискусійний текст подається таким чином: «Але при тих князях Гедиміновичах не проглядається козацтва придніпровського. Історично відомими стають козаки уже після 1471 р., коли Київське князівство було перетворене на воєводство» [147, с. 310]. Словом, твердження Д. Яворницького про те, що появу українського козацтва окремі дослідники (М. Максимович) датують 1471 р., не відповідає дійсності.

Більшість сучасних дослідників історії українського козацтва схиляється до думки, що перша звітка про дніпровських козаків міститься у листуванні московського володаря з Великим князем Литовським і відноситься до 1489 р. У цьому документі князь московський скаржиться на те, що черкаси на чолі зі своїми старшинами Богданом, Голубцем та Василем Жилою здійснюють напади на московських, тверських і новгородських купців при їхній переправі через Тавань, «да наших гостей перебили и переграбили, и товар у них весь поимали, многих людей до смерти побили и перетопили, а иных многих людей тех наших гостей и нынче без вести нет» [219, с. 23]. Слід зазначити, що купців із Півночі супроводжував по дорозі із Криму польський посол Ян, під покровительством якого вони й перебували. Проте, цей факт не став перешкодою для реквізиції майна, здійсненого з боку дніпровських козаків. Зради об'єктивності слід втамувати наукові прихильності і вказати, що в цитованому джерелі ще не йде мова саме про козацтво, цей термін у документі не зустрічається. Варто погодитися із висновком сучасного українського дослідника В. Щербака про те, що на кінець XV ст. слово «козак» у Московському царстві було ще маловідомим, більше вживаним було поняття «черкас» [87, с. 66].

Нове листування, спочатку розпочате між татарським ханом і литовським князем, а незабаром до нього приєднається і князь московський, розпочнеться в 1492 р. Причиною дипломатичного листування стане новий напад козаків на судно татарське під Тягинею на Дніпрі. Свідчення про цю воєнну операцію містяться у відповіді Великого князя Литовського Олександра Казимировича від 19 грудня 1492 р. У ній читаємо: «Також писав нам у своєму ярлику, що наші люди канівці і черкаси, прийшовши Дніпром, під Тягинею човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягинею черкаси взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Про те нам не відомо і сталося без нашої волі». Таким чином, наслідком цієї козацької акції стало повне руйнування татарського судна,

взяття в полон кількох осіб, пограбування майна, грошей, коштовностей, коней, волів тощо. Скарга на «королівських людей» не залишилася без розгляду. Великий князь Литовський велів «окраїнним старостам» розшукати пограбоване і повернути його власникам [219, с. 38-42]. Суворе покарання козаків, а в поході могли взяти участь вихідці й з інших територій України, надзвичайно було потрібне «перекопському царю», щоб не допустити в майбутньому проведення ідентичних воєнних операцій на кордоні між Литвою і Кримом.

Третій відомий факт, що засвідчує появу на просторах Східної Європи козаків у кінці XV ст., відноситься до жовтня 1494 р. Саме цього року, як сповіщає очільник Кримського ханату Менглі-Гірей, посол Великого князя Московського князь Іван Андрійович Субота «ехал из Черкаского городка, козаки потоптали, все поймали, пеша оставили, к тебе есми не смог отпустить ...» [219, с. 194]. Використавши інші документальні матеріали, проаналізувавши і співставивши їх з наведеними вище фактами, дослідник І. Каманін встановив, що напад на московське посольство було здійснено царевичем Уздемиром, братом Менглі-Гірея, який тривалий час ворогував з ним. Активну участь у цій операції на боці Уздемира взяв «черкаський «воєвода», при чому ці союзники взяли і розорили «нове містечко» на Дніпрі, побудоване Менглі-Гіреєм, як базис для дій проти черкас» [99, с. 63].

І, нарешті, четвертий документ, який дав підстави професорам Університету святого Володимира М. Максимовичу та В. Антоновичу у другій половині XIX ст. віднести першу згадку про козаків до 1499 р. Позаяк, вищевказаний комплекс документів на той момент ще не був виявленим і, природно, не міг бути надбанням наукової громадськості, то до кінця XIX ст. історична наука вважала першою письмовою згадкою про українське козацтво обласну грамоту Великого князя Литовського Олександра 1499 р. місту Києву, в якому йому та його жителям надавалися певні пільги та привілеї. Саме її зміст, без посилання на джерело, подає у своїй маловідомій роботі, що побачила світ літографічним способом під назвою «История

Малорусского козачества» В. Антонович. Автор стверджує, що така грамота є реальністю, і в ній мовиться про обкладення податками козаків, які з низу Дніпра привозять рибу до Києва [10, с. 10].

Підтвердження наявності історичного джерела, натомість, знаходимо у працях М. Максимовича. Український етнограф та історик спирався на текст, використаний ним із першого тому «Актів Западной России», де містилося таке повідомлення : «Который козаки зъ верху Днѣпра и съ иныхъ сторон ходять водою на низъ до Черкасъ и дальй, а што там здобудуть, с того воеводъ десятое мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху, або зъ низу, просолныи и вялый до мѣста киевского, тоди мает осичникъ воеводин, то осмотрѣти и обмитити и маеть на городъ взятии отъ бочки рыбъ по шести грошей, а от вялыхъ рыбъ и свежихъ десятое. А коли привезуть до мѣста киевского рыбу свѣжую, осетры, тогды не мають ихъ цѣликом продавати, оли-же мусить осичникъ отъ каждого осетра по хребтинъ взятии, а любо отъ десяти осетровъ десятого осетра» [1, с. 23-24].

Далі вчений-історик помилково, як на нашу думку, стверджує, що «вони (козаки, - автор) уже були визнані литовським урядом окремим станом» [10, с. 14]. Низка вчених ХХ ст., як, зрештою, і нинішнє покоління науковців здебільшого вважає, що про окремий козацький стан можна вести мову лише після Люблінської унії 1569 р.

Таким чином, поява та фіксація поняття «українське козацтво» сталося у кінці 80-х у 90-х роках XV ст. в умовах перебування України у складі ВКЛ. У зв'язку з відсутністю регулярного війська у ВКЛ, відповідальність за оборону південних кордонів від нападів турків-османів і татар взяли на себе добровільні формування козаків, які у цей період більшою мірою турбувалися за покращення власного добробуту, ніж піклувалися про оборону країни. Вони діяли на межі правової поведінки, почасти схилиючись до її антипода.

Актуалізована нами проблема, саме зародження козацтва в Україні, пов'язана зі з'ясуванням інших історичних фактів. Йдеться про виявлення

моменту, з якого розпочалося залучення придніпровських козаків, як військової одиниці, на державну службу по охороні кордонів ВКЛ. У сучасній вітчизняній історіографії побутує думка про те, що найм козаків на військову державну службу започаткував себе у 1560-х роках. Таке твердження має сенс лише у тому разі, коли мова йде про реєстрове козацтво, тобто про військову організацію, створену для виконання відповідних функцій як у мирний, так і у військовий час. Проте, козацтво нерідко набиралося для участі у разових акціях воєнного характеру для нападу чи оборони тих чи інших об'єктів або залучалися для участі у тривалих, подекуди багатолітніх воєнних кампаніях. Саме тому в історичну та історично-правову літературу нещодавно проникла теза про те, що вже перші згадки про українських козаків у 1489 р. прямо вказують на те, що вони були провідниками війська королевича Яна Ольбрехта, тобто «прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю від цього відповідний зиск» [185, с. 176]. Цей вислів не належить напряму дослідниці М. Парахіній, його автором є сучасний історик українського козацтва Б. Черкас, який, щоправда, інші сенси вкладав у фрагмент тексту нами вище озвучений. У статті «Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст.» автор навпаки вказує на сумнівність такого висловлювання, адже воно міститься в одному джерелі і оприлюднене лише польським хроністом М. Бельським. «На жаль, - шкодує з того український вчений, - більших подробиць не знаємо, а, отже важко оцінити, на основі чого базував свій виклад польський хроніст» [268, с. 205].

Ознайомившись із текстовим матеріалом документів, що відноситься до періоду фіксації письмовими джерелами появи придніпровських козаків (80-90-і роки XV ст.), вивчивши та узагальнивши їх, ми прийшли до висновку про хибність озвученої вище тези, принаймні, жодних підстав для розвою саме такої версії переходу козаків на державну службу ми не знайшли. На наше переконання, така довільна інтерпретація є спробою автора публікації запропонувати наукову новизну власного дослідження там, де вона, апріорі, відсутня.

Отже, у кінці на XV ст. на Середньому Подніпров'ї зароджується незнана раніше суспільна верства, що отримала назву козацтво, яку усіляко намагалася приборкати великокнязівська влада задля запобігання дестабілізації відносин із давнім союзником - Кримським ханатом. Достатньо слухними, хоча й дещо образливими для нас нащадків українських козаків, є слова російського дослідника XIX ст. Ф. Старикова щодо геополітичної місії українського козацтва. «Составился народ по вере и месту жительства, принадлежащий Европе, - стверджував вчений, - но по образу жизни, обычаям, костюму гораздо более напоминающий Азию, странно соединивший в себе две противоположные части света, две разнохарактерные стихии : европейскую осторожность с азиатской беспечностью, простодушие с хитростью, сильную деятельность с величайшей ленью и негой» [231, с. 41].

Із небагатьох відомих історії презентантів ініціатив оборони країни, яка, власне, не була Вітчизною, чи не найбільше позитивних відгуків в історичній та історично-правовій літературі здобув О. Дашкович. У 1508 р. він отримав важку [147, с. 311], але водночас відповідальну і почесну посаду адміністратора у канівському та черкаському старостві, в обов'язки якого входили і функції по охороні державних рубежів на кордоні з мусульманським світом (Кримським ханатом) [43, с. 8]. Саме він відіграв чи не найбільшу роль в становленні козацтва як професійних збройних сил української людності. Беззмінно, до кінця своїх днів (1535 р.) О. Дашкович очолював староства [284, с. 10]. З іменем вихідця зі старовинного і статечного роду землян південної Київщини [58, с. 197-198] пов'язують не лише ефективну організацію народного опору нападам татар та турків-османів, не тільки з успіхами в сфері адміністративної діяльності на посаді старости, а й віддають належне розпочатим ним спробам переконати можновладців Великого князівства Литовського (далі, ВКЛ) використати потенціал українського козацтва з метою захисту південних кордонів не своєї держави, а тієї, до якої входили більшість етнічних українських територій.

Вперше з пропозицією зорганізувати козацькі ватаги чи, як називав її дослідник А. Каманін, провести «козацьку реформу», в основі якої перебувала ідея залучення дніпровських козаків до воєнної служби на постійній і оплатній основі, О. Дашкович запропонував на Городенському сеймі у 1522 р. [99, с. 60]. Він висловився за необхідність забудови дніпровських островів фортецями та за постійне перебування тут козацьких загонів чисельністю 2 тис. піших і 400 кінних козаків [128, с. 12]. Засади ідеології майбутнього реєстрового козацтва, на нашу думку, й були закладені старостою канівським і черкаським у цій публічній промові. Вислідом виступу О. Дашковича стала реакція короля Сигізмунда I, який у 1524 р. видав указ про набір на військову державну службу невеликого козацького загону. Його очільники, староста річицький Семен Полозович і староста чорнобильський Криштоф Кмітич провели блискучу операцію з семиденного блокування в пониззі Дніпра 40-тисячної турецько-османської армії, що стало непереборною перешкодою і завадило степовикам форсувати найважливішу водну артерію України. Цей беззаперечний успіх козацького війська став підставою для звернення короля Сигізмунда I до Пани-ради ВКЛ з пропозицією про затвердження набору кількох тисяч козаків на постійну державну службу. «Король польский Сигизмунд I (1507-1548 гг.) оценил важность казаков, которые могли служить государству твердым отпором со стороны татарских орд, - стверджував російський дореволюційний дослідник Ф. Стариков, - а потому разными ласками и обещанными льготами успел сплотить их на свою сторону, подчинить военной дисциплине и дать им правильное устройство, сообразно их нравам и обычаям» [231, с. 43]. Де-факто, козаки визнали польського короля своїм покровителем.

Інакше як подякою за ініціативу щодо залучення козацьких ватаг до оборони рубежів та їхню відданість державним інтересам, не можна назвати урядову місію, покладену на О. Дашковича та шляхтича з Київщини О. Горностая, що полягала в організації великого посольства до Криму, в якому на старосту канівського і черкаського покладалася відповідальність за

збереження і доставку щорічних щедрих дарів (упоминків) від імені короля Сигізмунда I, кримському хану Махмед-Гірей [302, s. 339]. З одного боку така роль свідчила про повну довіру до козацького ватажка з боку польського короля і князя литовського, а з другого – відкривала можливості продемонструвати відданість верховній владі задля досягнення окресленої публічно мети – використання козацької військової потуги для охорони рубежів ВКЛ.

У Криму, паралельно, О. Дашковичу доручалася і ще одна досить делікатна функція, яку сучасний вітчизняний дослідник ранньомодерної історії українського козацтва Б. Черкас, назвав «резидентською роботою». Перебуваючи на півострові, О. Дашкович, продемонстрував уміння налагодити агентурну діяльність, яка спрямовувалася на збір інформації «про все важливе, що відбувалося серед кримчаків і османів та мало значення для державних інтересів ВКЛ, зокрема, про переговори й дії місцевих ворожих угруповань та агресивні наміри хана відносно українських земель» [270, с. 60].

Таким чином, описані події дозволяють зробити кілька важливих узагальнень, одне із яких полягає у тому, що місцем розселення і, відповідно, започаткування найму козаків на військову службу до Великого князя Литовського, слід вважати Київське воєводство. Набір до війська у Києві вперше здійснили місцеві бояри (шляхтичі) разом із урядниками. С. Полозович, про якого в документі згадується як про речницького намісника, до цього обіймав посади лише на Київщині [269, с. 95-105].

По-друге, на підставі аналізу вищезазначеного документу, з високою долею ймовірності можна говорити про чисельність козаків на Київщині. Називаючи можливість розквартирування 2 тис. піших і 400 кінних козаків, О. Дашкович швидше за все назвав наявну їхню кількість у Київському воєводстві. Адже у разі схвалення пани-радою та Великим князем чисельного складу козацького загону, існувала вірогідність ревізії центральною владою кількості завербованих. Сумнівно, щоб досвідчений урядник припустився

оперування цифрами, що не могли бути ним підтвердженими. Словом, кількість козаччини, яка презентувала собою новий соціальний прошарок, найімовірніше сягала 2-х тисяч вояків.

По-третє, наведені вище факти свідчать про те, що найм козаків на службу здійснювався або громадами міщан, бояр, представниками місцевої адміністрації та Великим князем Литовським. Історичні та правові джерела кінця XV – початку XVI ст. не фіксують фактів служби українських козаків на користь окремих приватних осіб.

І останній висновок, який потребує актуалізації. Йдеться про те, що публічна ініціатива О. Дашковича, висловлена на Городненському сеймі, в частині залучення розрізнених козацьких ватаг до охорони кордонів ВКЛ, знайшла відповідну підтримку в урядових структурах країни та у особи короля. Її вирішення перейшло у практичну площину : з одного боку, фактом найму козаків на військову службу, а з другого – наданням високого дипломатичного статусу для роботи у Криму його ініціаторові, у нашому випадку – О. Дашковичу, що є свідченням вчасного потрапляння насіння у підготовлений поживний ґрунт.

Відтак, продемонструвавши свою відданість у державних справах королю, О. Дашкович на Піотрковському сеймі 1533 р. повторно порушив питання про охорону південних кордонів силами козацького війська. Окремі вітчизняні дослідники називають ці пропозиції не інакше як «особливим проектом захисту кордонів Великого князівства Литовського» [233, с. 38]. Його автор запропонував утримувати на Дніпрі 2 тис. осіб, які б захищали кордон, а також кінноту для доставки продуктів харчування. Крім того, у цьому регіоні пропонувалося побудувати замки-фортеці, а поблизу них заснувати міста [276, с. 73]. Як стверджував український історик М. Костомаров, посилаючись на «Хроніки» польського літописця М. Бельського, Піотрковський сейм не ухвалив жодного рішення у відповідь на висловлені пропозиції О. Дашковича [118, с. 39]. Оприлюднення такого масштабного плану на представницькому форумі литовської аристократичної

верхівки, як вважав дослідник історії козацтва імперської доби Н. Марковін, мало своєю метою «законне визнання війська, створеного без відома короля» [154, с. 35]. Тобто, автор дослідження вперше висловив думку про намагання О. Дашковича легітимізувати українське військо, що створювалося в умовах перебування України у складі іншої держави. Високу оцінку староста черкаський та канівський отримав із-під пера М. Максимовича за свою діяльність у сфері формування українського козацтва: «І, звичайно, не кому іншому, як доблесному Дашковичу, тодішнє козацтво зобов'язано своїм посиленням і розповсюдженням на Україні придніпровській, адже він зміцнив побут нашого козацтва як особливого стану в народі малоросійському» [147, с. 293].

Започаткований вектор посилення обороноздатності країни не набув масовості і сталого розвитку через відсутність державного фінансування та мізерну кількість осілої заможної верстви козацтва, на яку уряд міг би зробити ставку.

У ВКЛ традиційно не було регулярних збройних сил. У разі потреби формувалося «посполите рушіння» (народне ополчення). Наймогутнішим князівським родам дозволялося мати військові підрозділи, що їх зобов'язані були направити до об'єднаного литовського війська [72, с. 53]. Існуюча військово-мобілізаційна система передбачала формування військового контингенту за рахунок роздачі земельних посіlostей. Кількість ополченців прямо залежала від обсягів земель, наданих у володіння підданим ВКЛ. Уся земля, що перебувала у власності держави, поділялася на окремі частини, які отримали назву «служби». Їхній розмір коливався у межах 200 га. Указані земельні ділянки надавалися у спадкове користування на умові мобілізації одного військового від служби до війська Великого князя. Він мав прибути до місця розташування у повній військовій амуніції, озброєний із іншими захисними обладунками. У разі невиконання зазначеної умови, служба поверталася назад, до земельного фонду держави і передавалася іншому бажуючому. Кількість служб, які міг взяти будь-який охочий, нормативно не

була урегульованою. Головна мета – мобілізація від кожної окремої служби по одному озброєному вояку.

Служби нерівномірно поділялися по всій території ВКЛ. За твердженням історика українського козацтва В. Антоновича «по таких місцевостях, де було багацько лісів та води люди охоче брали «служби, а по степових країнах було навпаки: охочих до «служб» було обмаль, тим більше, що ті країни не були забезпечені від нападів татар» [9, с. 40]. Тобто, на півдні України у прикордонних з татарами місцевостях бажаючих взяти земельний наділ, і у такий спосіб вступити в зобов'язальні відносини фізичної особи з державою було обмаль. За інформацією того ж таки В. Антоновича, у кінці XV ст. у Черкаському повіті лише дві особи погодилися на пропоновані державою «служби». Оборону Півдня України, що в той час входив до складу ВКЛ, мали організовувати місцеві органи влади, у нашому випадку – старости.

Урядовці ВКЛ не припиняли спроб набрати бажаючих, пропонуючи службу і плату при охороні замків. Ті, хто несли охоронну службу у замках і утримувалися за рахунок коштів місцевих бюджетів називалися служебниками. Так, призначаючи у 1507 р. воєводою Київським Ю. Монтовтовича, польський король виділив йому плату від збору із київських і черкаських корчем, при цьому кошти спрямовувалися і на утримання слуг, які охороняли «замок наш українний» [145, с. XVI].

У досліджуваній нами період, як визначає видатний дослідник історії українського права XIX ст. М. Владимирський-Буданов, замками називалися «укріплення незначні за обсягом і не завжди достатньо міцні; вони, користуючись зручностями місцевості, частково зміцнювалися земляними валами, на яких стояли більшою частиною дерев'яні стіни, що пересікалися баштами»[30, с. 61]. Населення, що проживало в замках було нечисленним, складалося із служилих, намісника та людей, котрі допомагали йому виконувати адміністративні функції. Намісниками називали повітових старост або воєвод, у руках яких зосереджувалася як судова, так і військова

влада. Замки будувалися у кожному повіті [9, с. 40]. Поруч із замками і під їхнім захистом селилися люди «промислові, що пізніше стали називатися міщанами, хоча це також було населення напіввійськове, що розміщало сторожу у полі і на стінах своїх укріплень, котрі оточувалися острогом» [9, с. 61]. Як свідчить сучасна енциклопедія, острог – це огорожене частоколом місто, селище, яке було укріпленим пунктом.

Природно, зі збільшенням кількості служебників, збільшувалися витрати із місцевих бюджетів, що приводило до посилення експлуатації як міського, так і сільського населення. Український історик права початку ХХ ст. А. Яковлев наводить один із прикладів такого ставлення до жителів Черкащини. Він полягає у тому, що відомий нам староста канівський і черкаський О. Дашкович, з метою забезпечення потреб служебників збільшив для місцевих жителів обсяги податків і відібрав у них частину прибутків [282, с. 90-95]. На зловживаннях з боку О. Дашковича наголошує Сигізмунда I у грамоті 1537 р., адресованій його наступнику, черкаському старості В. Тишкевичу. Вказується, зокрема, на те, що він змушував населення «працювати на себе кожного дня, возити дрова, косити сіно, тягнути сіті, ... замишляв ще й інші роботи, чого вони з предків не повинні були робити» [15, с. 367]. Староста канівський і черкаський намагався стати посередником між низовими козаками та окремими українськими містами, а у того, хто намагався напряму торгувати – відбирав товар і сам встановлював ціну на нього [42, с. 118]. Крім того, О. Дашкович усілякими засобами забороняв козакам в'їжджати до міст, що перебували у його підпорядкуванні. «А коли дехто з них (козаків) приїде до сторожових воріт із поля, або хоче виїхати на діло своє, - читаємо у документі, - і він цей (староста) не говорив їх до міста впускати» [14, с. 36]. І остання, певно найголовніший закид О. Дашковичу від Великого князя Литовського полягав у тому, що староста черкаський і канівський посягнув на власність глави держави, а саме – відібрав у козаків уходи на перших п'яти дніпровських порогах [42, с. 118]. На жаль, Сигізмунд I лише констатує факти, які мали місце у його державі,

не вживаючи жодних заходів, а лише попереджаючи нового намісника про їхню недопустимість у подальшому.

Сучасний вітчизняний дослідник історії козацтва Б. Черкас вказує на те, що надмірна експлуатація, а також надання службникам значних пільг приводили до нарікань і невдоволення з боку інших категорій населення Черкащини. Автор наводить кілька прикладів, виявлених ним у матеріалах Центрального державного історичного архіву України, які свідчать про збільшення рівня недовіри між службниками і платниками податків (міщанством), адже пільги охоронцям замків надавалися за рахунок збільшення оподаткування місцевих жителів. Так, у 1522 р. кияни звернулися до великокнязівської влади зі скаргою на самоуправство власного воєводи Андрія Немировича, який, готуючись до військових походів, відбирає у них табуни коней на користь своїх слуг; його службники застосовують силу і б'ють «кликунів», яких не влада, а самі кияни наймають для виконання охоронних функцій [270, с. 75].

Слід сказати, що на зағони службників покладалося велике коло обов'язків. Як твердять сучасні автори, їхні функції включали у себе забезпечення особистої охорони та супровід при виконанні дипломатичних та воєнних місій місцевою владою ВКЛ (воєводами, старостами, намісниками-державцями тощо), здійснювали військові походи проти татар, проводили розвідувальні операції з глибоким проникнення на територію своїх супротивників, виконували патрулювання та здійснювали постійну охорону замку.

Окрім службників, історичні та правові джерела називають ще одну категорію, що виконувала охоронні функції. У літературі її називають «сторожа». У тридцятичотиритомному виданні «Архива Юго-Западной России» містяться згадки про інші категорії, такі як сторожа замкова, міська, польна (польова), острогова, яка кількісно поступалася службникам, проте безпека населення значною мірою залежала від ефективності і правильної організації саме її роботи. У 1520-х роках чітко простежується тенденція до

зростання такої форми зобов'язальних відносин як службове наймання. Так, під 1522 р. при описі київського замку фіксується така категорія найманих охоронців замку як «кликуни». Вони належали до замкової строжі і найвірогідніше були одним із її підрозділів, принаймні, такий висновок можна зробити знайомлячись із вказаним документом: «... а в других ворот замьковых ротмистровых стерегут драби по 10 чоловиков уставичьне, в день у броне стоячи, а в ночи по бланках ходячи и кличучи» [15, с. 111]. Їх наймала міська громада, платила за виконання охоронних функцій по 6 кіп грошей. У полі на валу біля Золотих воріт раніше охорону здійснювала сторожа польна, а на момент проведення опису відбулися зміни і охорона стала покладатися на сторожу, яку очолював воєвода. Однак, із залученням організації охорони місцевої адміністрації, вартість послуг виросла у 2,5 рази. Плата здійснювалася міщанами [15, с. 111]. Крім того, наведений нами історичний документ виділяє ще один охоронний підрозділ під назвою міська сторожа, яка патрулювала не у замку, а в острозі. Вона також утримувалася на кошти міщан з «доходів местьских» [15, с. 123].

«Кликунами» називали замкову сторожу й у Черкасах, які входили до Київського воєводства. Історичні джерела свідчать, що найм цієї категорії сторожі у 1552 р. здійснював «староста с пенязей» за рахунок мешканців міста, Спочатку громада для повнокровного функціонування замкової сторожі сплачували продуктивний податок, а згодом – грошовий, по два гроша щорічно на кожен двір. Судячи із опису Черкаського замку, зібраного для оплати сторожі із зборів міщан не вистачало, і тому залучалися гроші із «скарбу государского» [15, с. 81].

Острогова сторожа у Черкасах складалася із найманих осіб, що охороняли верхню і нижню частину міста. Найм здійснювався за рахунок зборів із міщан та бояр, які щорічно з дому сплачували як грошовий, так і натуральний податок «по грошу, да жита по чверти, то есть по третей части солянки» [15, с. 81].

Сторожа польна (польова) також фінансувалася боярами і міщанами. Її залучали тоді, коли розпочиналися польові роботи «або кгда выстерегають людей неприятельських». Польну сторожу наймали не лише мешканці Черкас, а й жителі інших міст і містечок, зокрема, Мошн, Мостиц, Рдни, Великого Кургану або «инъде, где бы потреба указывала» [15, с. 81].

Важливою інформацією у цьому описі Черкаського замку є рубрика під назвою «Доходъ и служба от козаков». У ній міститься інформація про козаків, що мешкають у Черкасах, «служать у містах у наймах боярам або міщанам, тії мають старості колядки давати, ані сіна косити не повинні». А ті козаки, що не проживають у місті, мають платити старості «колядки по шість грошей і сіно косити толокою по два дні на літо за його стравою і за медом» [15, с. 82]. Із зазначеного фрагменту можна зробити висновок про те, що козаків наймали не лише громади міських жителів або керівник місцевої князівської адміністрації, а й приватні особи, бояри та міщани.

Б. Черкас, вивчивши і проаналізувавши комплекс історичних і правових документів епохи, що нами досліджується прийшов до висновку про те, що острогову сторожу наймали по усіх прикордонних містах України. Якщо у Києві, Мозирі і Овручі, стверджує дослідник, за найм відповідали міщани, то у Вінниці цю місію покладали на зем'ян, вдів і неосілих козаків. Плата за виконання охоронних функцій сторожею також не була уніфікованою, а різнилася у окремо взятих містах Середнього Подніпров'я. Жителі Остра та остерської волості, щоправда, за описом замку, здійсненим через 110 р., у 1652 р., за роботу двох сторожів сплачували на рік по дев'ять кіп грошей. Проте, новий староста Остерський пан Ратомський зобов'язав міщан сплачувати на «сторожовщизну» 32 копи грошей [15, с. 595]. У Вінниці для оплати праці сторожі із «зем'янських підданих» збирали по три гроші з хати, вдови і неосілі козаки, відповідно, по півтора гроша. У Чорнобилі за найм замкового сторожа відповідала безпосередньо місцева адміністрація, тобто намісник [270, с. 76-77].

З описаної нами системи збору повинностей на організацію найму і утримання сторожі видно, що вона не базувалася на імперативних законодавчих нормах, не відзначалася усталеністю, а змінювалася у часі і просторі, залежно від хронології подій, місцевих умов та кількості бажаючих вступити до охоронних підрозділів. Якщо в Овручі утримання сторожі покладалося на міщан та бояр зі зборів від прибутку корчем, то з часом витрати на охоронну діяльність взяв на себе замок, тобто місцева адміністрація. У тому був свій резон, адже акумуляція коштів, їхнє надходження та витрати часто-густо не були підконтрольні центральній владі. Відтак, як стверджує Б. Черкас, Сигізмунд I розпорядився оплачувати працю сторожі із бюджету місцевої влади, адже бояри і міщани, не бажаючи утримувати її власними коштами, торпедували найм охоронних структур і, таким чином, ставили під загрозу безпеку південних кордонів ВКЛ [270, с. 77].

Отже, найм і утримання сторожі здійснювалися здебільшого за рахунок зборів, що надходили від міщан та бояр, а безпосередня організація служби покладалася на місцеву адміністрацію, тобто старост і воєвод. У руки останніх передавалися й розроблення функціональних обов'язків сторожі та безпосередній контроль за їх виконанням. Одним із найдостовірніших джерел, що дають змогу простежити за повнотою і межами функцій сторожі, є описи замків та реєстри українських міст першої половини та середини XVI ст., написаних староруською та польською мовами, що містяться в матеріалах Архіву Південно-Західної Росії.

Як зазначалося нами вище, сторожова служба поділялася на замкову, острогову і польову, яка здійснювалася відповідно до названих місць дислокації : у замку, поза ним і в польових умовах. У різноманітних місцях України сторожова служба називалася по різному. З документів історичної доби бачимо, що в Києві сторожів називали кликунами, у Черкасах – башниками. Здебільшого обов'язки замкової служби полягали у здійсненні безпосередньої охорони замків і наданні господарських послуг. Роботи

господарського характеру виконувалися епізодично і у денний час. Так, у київській фортеці вони включали в себе заготовлення та доставку дров, підвезення води, копання траншей, ровів тощо [14, с. 95, 144-164]. У Вінницькому та Овруцькому замках не зафіксовано фактів залучення сторожової охорони до виконання господарських функцій [14, с. 601].

Сторожова охорона замків чи фортець здійснювалася як у денний, так і нічний час. Служба в нічний період доби передбачала таку форму охорони, що отримала назву «кликання». Зі змісту документів, нами аналізованих, вона полягає у патрулюванні вздовж замкового муру та здійснення спостереження, стоячи «на вежах». У денний період на сторожову службу покладалася охорона замкових воріт, тобто в'їзду до міста [14, с. 81, 95, 144]. Нами простежені описи окремих українських замків та реєстри міст впродовж 30-х – 60-х років XVI ст., аналіз яких нам дає підстави стверджувати, що у світлий період доби у більшості міст України сторожова служба перекваліфікувалася з патрулювання території на виконання широкого спектру господарських робіт.

Здійснення острогової охорони відбувалося ідентичним способом, але з однією істотною відмінністю – використання сторожів для господарських робіт було зменшене до мінімуму. Вони не розпорошували свої функції і акцентовано займалися винятково охоронним ремеслом. Острогова служба зобов'язана була і вдень, і вночі контролювати ворота з усіх боків, особливе значення надавалося в'їзду з боку поля. Практика надання охоронних послуг свідчила, що саме з цього боку найчастіше до острогів проникали неприятельські загони. На максимально зафіксовану нами відстань у 30 миль висувалися кінні роз'їзди та блок-пости, завдання яких полягало у спостереженні за місцевістю, рухом ворожих обозів, фіксація їх та передача інформації основним силам острогової охорони та місцевим жителям.

Окрім сторожі, що працювала на основі договору найму, їхнім підрозділам часто допомагали цивільні особи, а саме – бояри і старостинські слуги інші мешканці замків, острогів, міст і містечок. Позаяк, воєнні акції

проти порубіжного українського населення з боку татар посилювалися у літній час, у Черкасах зобов'язали слуг та бояр тричі впродовж літа виїжджати в поле для забезпечення недоторканності як працюючих, так і південних кордонів ВКЛ [14, с. 82]. Такі ж обов'язки покладалися і на остерських бояр, які із старостою чи без нього мали проводити розвідувальну роботу, виїжджаючи на Сіверський бік Дніпра [14, с. 595]. Одне із сіл Вінницького замку мало своїми силами забезпечувати контроль над прилеглими територіями та «...довідуватися про військо татарське, і шлях їх стерегти на верху Десниці річки і в Остриці, де шлях йде на Базарів брод» [14, с. 608]. З метою отримання оперативної інформації та для проведення розвідувальних операцій, староста Мозира змушений був направляти для «вивідування вістей по всіх замках українних» своїх власних і замкових слуг [14, с. 617]. У Овручі заради цієї ж мети використовували представників боярства та путного селянства [14, с. 40]. Як бачимо, наймані охоронні підрозділи, у силу їх невеликої кількості та розкиданості по усьому периметру південного кордону, не мали можливості самостійно справитися з охоронними завданнями. З ініціативи місцевих старост, ймовірно, чи на добровільних засадах представники міського населення, бояри, путні селяни нерідко приєднувалися до загонів забезпечення охорони міст, замків, фортець, острогів. Виявлені документи досліджуваної епохи не дають можливості однозначно встановити на оплатній чи безоплатній основі вони виконували відповідні функції.

Поширення інституту найму на військову службу не стало винятком лише для населення ВКЛ. В умовах повсюдного проникнення товарно-грошових відносин в економіку європейських країн, з розвитком виробничих відносин та розширенням ринкових зв'язків, на зламі XV-XVI ст. простежується трансформація тенденції від комплектування збройних сил країн Європи у формі народного ополчення до все ширшого використання найманого війська. Маючи резерв матеріальних та грошових ресурсів, володарі розвинутих європейських країн у такий спосіб убезпечували

населення власної держави від участі у військових наступальних чи оборонних операціях. На зібрані із них податки, монархи чи їхні представники наймали військові контингенти із числа охочих, підданих інших держав. Радянський дослідник воєнної історії Є. Разін у цьому контексті слушно зауважив, що у такий спосіб сформовані армії мали строкатий національний характер, адже комплектувалися шляхом «вербовки на договірних підставах незалежно від національності» [213, с. 542].

Істотно проливають світло на проблему найму козацтва актові матеріали, виявлені російським вченим М. Кромом з архіву Януша Радзивілла. Документи сповіщають, що навесні 1534 р. намісник чорнобильський Матвій Заморенок звернувся до гетьмана Радзивіла з листом, у якому прохав виділити кошти на утримання місцевого козацтва. Лист був пере направлений до канцелярії короля Сигізмунда I, який 9 червня 1534 р. відповів козацькому ватажкові, що на спеціальному «жалованні» у нього перебувають драби (рядові найманої піхоти, - автор), а козаки лише тоді його можуть отримати, коли «которую послугу нам вчинят» [212, с. 87]. Як бачимо, посередником між центральною литовською владою і рядовим козацтвом в черговий раз виступає місцевий урядник. Важливим фактом є й те, що набрані чорнобильським старостою вояки у документі називаються козаками, а не служебниками, слугами чи зем'янами. Із тексту листа стає зрозумілим, що король запропонував козакам службу не на постійній основі, а на умовах договірних відносин. Як вважає один із сучасних авторів, така заощадливість короля була викликана винятково проблемами, пов'язаними з бюджетом держави, «за таких умов господар намагався економити за будь-якої нагоди» [212, с. 207].

Про першу спробу запровадити реєстрацію козаків мова йде дещо пізніше. У 1540 р. король Сигізмунд-Август спрямував грамоту маршалку київського воєводства князю Андрію Коширському, в якій наказував «чтобы ты велел всем казакам записаться в реестр и доставить нам этот реестр и после того никоим образом не выступать из наших приказаний, а затем, кто

осмелиться впредь нападать на татарские улусы, тех хватать и казнить, либо к нам присылать» [13, с. 110]. Далі польський король застерігає від необачних і самовільних дій козацьких загонів, спрямованих проти союзника князя литовського, руського і жемайтійського - Кримського ханату: «Если же перекопский цар за вред, нанесенный его подданным нападет на наше государство или пошлет на него своих людей, тогда никакая твоя отговорка принята не будет, и мы, без всякого милосердия, взыщем по твоим маетностям и на тебе самом вред, нанесенный нашим господарским и земским имуществам» [13, с. 110].

У 1541 р. зафіксований ще один факт, котрий свідчить про цілеспрямовані наміри литовської влади поставити під власний контроль ватаги козаків, що здійснювали наступальні військові акції на купецькі каравани із Москви, Криму та Османської імперії. Йдеться про місію Стрети Салтовича, направлену в Україну за особистого розпорядження короля, з метою проведення реєстрації київських, канівських і черкаських козаків. Нижче ми процитуємо два розпорядження короля Сигізмунда до старости Черкаського Андрія Глібовича від 21 липня і 17 серпня 1541 р., в яких названа основна причина проведенню обліку козаків – несанкціоновані владою напади на татар та здійснення контролю за їхньою діяльністю: «... послали есмо там дворянина нашего Стрета и розказали тех козаков яко в Києви, так в Черкасахъ и в Каневе, што их кольвекъ там будет, на Реистра, списати и подъ грозным и окрутным караним Нашим Господарским приказати, абы то вже в земли Царя Перекопского явне, яко и злодейским обычаемъ подданным его шкоде не чинили, а тебе теж приказуемъ подъ честю и под горлом твоім, абы еси на то бачность мель» [283, с. 2-3].

У історично-правовій літературі побутує думка, закладена дослідником І. Каманіним про те, що литовська влада зверталася до козаків лише з пропозицією «стати за певну плату на державну службу». Мовляв, у козаків існувала альтернатива – вступати на військову службу до короля чи обрати інший варіант. Зміст вищеназваних нами розпоряджень короля Сигізмунда

дає чітку відповідь на поставлене запитання. «Для чого ж послали, - пише король черкаському старості, - дворянина нашого и словом о том казали ему од нас тоби мовити и тых всихъ козаков черкаскихъ велели есмо тому Дворянину нашому Стрету Солтановичу на реестр списати, и Ты бы о том ведал и тым козаком всимъ приказал, абы ся они вся в того Дворянина Нашего списали, а ни жодною речью з того розказання Нашего не выступаючи конечно» [283, с. 3]. Як бачимо, у зацитованих текстах лунає вислів «наказ», що свідчить про застосування імперативної законодавчої норми до козаків, правовий вплив якої не може тлумачитися інакше.

На загал, місія королівського посланця, ймовірно, завершилася безрезультатно. У цьому сенсі промовистими, принаймні, є сумніви в А. Яковлева. «Козаки, - підсумовує автор, - поводитися як і раніше : ходили у степи ловити рибу, били звіра, нападали на татарські улуси і каравани, одним словом «козакували»» [283, с. 4].

Межі інституту найму на військову службу істотно розширив новий староста канівський і черкаський Д. Вишневецький, якого історик і археолог початку ХХ ст. Д. Бантиш-Каменський назвав «мужем ума пылкою, отважный, искусный в ратном деле» [16, с. 74]. Не дарма у сучасній історіографії його небезпідставно вважають засновником Запорозької Січі, що у проміжку між 1554 і 1556 рр. нижче дніпровських порогів на острові Мала Хортиця збудував фортецю для захисту від татар. Саме з його постаті розпочинається новий етап боротьби українського козацтва за власні вигоди у тих геополітичних умовах, що склалися у середині XVI ст. Цілком поділяємо думку сучасних дослідників козацтва О. Гуржія і Т. Чухліба про те, що у цей час започатковує себе практика «частих змін зверхниками українського козацтва підлеглості задля тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших «прав і привілеїв»» [43, с. 11]. Її сутнісний зміст полягав у відмові від попереднього і пошуках більш ефективного європейського монарха, який би міг забезпечити продуктивну організацію боротьби з татарською загрозою. З цією метою, у 1553 р. на

власний ризик Д. Вишневецький у Стамбулі зустрічався з очільником Османської імперії султаном Сулейманом I Пишним, ймовірно, задля того, щоб знайти важелі впливу на його васала, кримського хана Давлет-гірея.

Будучи главою місцевої литовської адміністрації, він не злякався звинувачень у державній зраді, і через три роки вислав своїх представників до Івана IV Грозного з проханням отримати підданство московського царя за виконання ним і об'єднаними ним козацькими загонами військової служби на користь останнього. За рік Д. Вишневецький відмовляється від підданства польському королю і великому князю литовському Сигізмунду і присягає на вірність своєму новому сюзерену Івану IV. Фактично, він укладає договір найму, умовами якого передбачалася передача у володіння містечка Білева з навколишніми селами та 10 тис. рублів [199, с. 362]. У 1561 р. Д. Вишневецький пориває з Москвою і повертається до Литви, де отримує від короля польського і Великого князя Литовського грамоту, за якою йому дозволяється «добровільно в державах наших жити, користуючись усілякими вольностями і свободою». Таке хитання Д. Вишневецького від одного сюзерена до іншого окремі дослідники називали авантюристичною, проте ми такої думки не поділяємо, і ось чому. Українці, що потрапили до складу ВКЛ не за своєю волею, разом із білорусами становили абсолютну більшістю населення у складі цієї держави. У літературі утвердилася думка, що 9/10 підданих Великого князя Литовського становила українці та білоруси, які унаслідок експансії Литви втратили свою державність. Відтак, з огляду на брак документального матеріалу можемо припустити, що Д. Вишневецький шукав собі і козацтву різноманітних сюзеренів, отримував від них різнорідне матеріальне і грошове забезпечення не собі особисто, а для козацьких загонів, які у такий спосіб озброювалися і могли стати, як це було за часів Б. Хмельницького, провісниками майбутнього національного війська, яке, зрештою, візьметься за справу виборювання української державності. Не дарма ж людиною, що мала громадянський обов'язок обороняти південне

пограниччя, Д. Вишневецького назвав родинний тандем Сергійчуків - сучасних дослідників історії українського козацтва [221, с. 14].

Отже, формування правового інституту найму на військову службу як однієї із форм зобов'язальних відносин у Великому князівстві Литовському на українських землях започаткувало себе у 1520-1530 рр., принаймні до таких висновків ми приходимо проаналізувавши наявний історичний та історично-правовий матеріал. Ініціаторами найму з метою організації на постійній основі охорони південних рубежів України і ВКЛ, до якої її території здебільшого входили, були місцеві старости, мешканці міст, замків, острогів, які власними коштами забезпечували функціонування охоронних підрозділів. У період староства у Каневі та Черкасах Д. Вишневецького практика фінансування козацьких загонів розширюється. Він не цурався матеріального і грошового забезпечення себе і ним сформованих загонів не лише з боку Великого князя Литовського, у підданстві якого перебував, а й від очільників сусідніх держав.

2.2. Організаційно-правові засади створення реєстрового козацтва у Речі Посполитій

Новий етап формування інституту найму на військову службу як однієї на території нинішньої України припадає на період, що пов'язаний з появою на політичній мапі світу нового державного утворення під назвою Річ Посполита Обох Народів, федерацію двох рівноправних членів – Польщі (Корони) і Литви [127, с. 65]. На Люблінському сеймі, що тривав з 10 січня по 12 серпня 1569 р., Польща і Литва об'єдналися в одну державу. Відповідно до акту від 1 липня 1569 р., вона надалі мала управлятися одним загальнообраним главою держави, котрий отримував корону як польський король і великий князь литовський. Литва втрачала право на проведення власних сеймів та зовнішні зносини. Крім того, у ході сеймових засідань від Литви до Польщі були приєднані українські території Волині та Підляшшя (5

березня 1569 р.), Брацлавщину та Київщину (11 серпня 1569 р.) [87, с. 141-142]. «Руські дворяни, - стверджував М. Костомаров, - чинили завзятий спротив цьому об'єднанню, проте погодилися, заспокоївшись клятвеними обіцянками вічної недоторканності своєї віри, мови законів – словом, цілковитої цілісності своєї національності» [118, с. 45].

Оцінки згаданого політико-правового акту у науково-дослідницькій літературі достатньо полярні. Якщо в дореволюційний період та у радянську добу дослідники абсолютно негативно висловлювалися проти документу, здебільшого актуалізуючи мотиви національно-релігійно характеру, що були неприйнятними для православних українців, то з погляду сучасності, американський учений українського походження Я. Пеленський визнав його продуманим, реалістичним і навіть мудрим, адже «Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту ...» [203, с. 12-13]. Не заперечуючи проти останнього, зазначимо, що однозначний характер оцінок перебування українців у складі держав, котрі здійснили вторгнення на їхні етнічні території, апіорі, не може визначатися категоріями більшого «добра» чи меншого «зла». Нація має жити, творити і розвиватися у самобутніх умовах власного існування, лише тоді вона має можливість повнокровної реалізації свого запрограмованого внутрішнього потенціалу.

Утворення нової держави з інкорпорованими до складу Польщі українськими землями, у якої значно розширилися функції з оборони вже двох територіальних суб'єктів, заклало підвалини організаційно-правовим засадам появи в Україні реєстрового козацтва, тобто суспільної верстви, яка виконувала військові функції у Речі Посполитій на основі договору і була записана в окремий список – реєстр. Сучасною «Юридичною енциклопедією» він визначається як поіменний список українських козаків у XVI-XVII ст., що складався у Речі Посполитій та Російській імперії для

обліку та призначення платні [278, с. 266]. Як бачимо, основною характерною рисою реєстрового козацтва є виконання ними воєнних функцій як найманої для цього військової одиниці, а плата за воєнну службу в епоху Середньовіччя властива здебільшого для найму іноземних військових підрозділів, яким реєстровці як піддані польського короля не були. Слід зазначити, що чіткі сигнали від польського короля до українських козаків надходили ще напередодні проведення Люблінського сейму 1569 р. Відомо, що Сигізмунд II Август 20 листопада 1568 р. передав на Запорозжя грамоту, в якій з одного боку наказує козакам піти із пониззя Дніпра і «не чинить шкодь и лупезства чабаном царя турецкаго и татаром царя перекопского», а з іншого - містилися пропозиції козакам вступати на службу за «жалування» [271, с. 69]. Ініціатором військової служби, яка мала здійснюватися в інтересах Королівства Польського як у межах її території, так і в умовах здійснення воєнних операцій поза ними, виступав здебільшого сам король. Козацтво готове було, за умови створення різноманітних преференцій, завжди виступити на боці свого монарха. «Лише тоді Польща процвітатиме, - стверджував польський хроніст Е. Глігнер у середині XVI ст., - коли в ній будуть добрі козаки» [184, с. 170].

«Скарги кримського уряду та Порти змушували польський уряд, що не бажав зіткнень з цими державами, звернути увагу на козаків, тим більше, що існування на Україні значної кількості озброєного люду, не давало можливості повною мірою запанувати тут тому громадському порядку, встановлення якого дуже хотів польський уряд і шляхта», - такі причини появи інституту реєстрового козацтва називає енциклопедія Ф. Брокгауза і І. Ефрона, що побачила світ у 1895 р. Абсолютно слушним є, на нашу думку, виклад їх саме у такому порядку:

- по-перше, постійні звернення очільників Кримського ханату і Османської імперії до Великого князя Литовського і короля Польського щодо неправомірних дій козаків проти їхніх підданих та постійні вилазки на території, що перебували у межах кордонів їхніх держав, вимагали

упорядкування відносин зі своїми підданими у середині власної держави. Напади козаків могли спровокувати адекватні дії з боку мусульманських сусідів, яким польські та литовські господарі регулярно і багаторічно сплачували данину, що завуальовано називалася «жалуванням» або «упоминками». Татари, стверджував М. Костомаров, потрібні були їм винятково для боротьби з Москвою, «аби при нагоді можна було пропускати на землі останньої союзні орди» [118, с. 43];

- по-друге, наявність великої кількості зброї у представників суспільного прошарку, що не належала до титульних у країні націй та була невідконтрольною центральним органам державної влади, могла стати загрозою для існування та цілісності самої держави;

- по-третє, саме на порубіжних територіях, де найкраще себе почувало українське козацтво, польсько-литовській владі не вдавалося встановити того стабільного правопорядку, що панував у інших частинах держави.

Зазначені причини спонукали короля Речі Посполитої вжити заходів до регламентації діяльності козаків, запровадивши інститут їх реєстрації. Так, 5 червня 1572 р., у останній рік свого правління Сигизмунд II Август підписав універсал, яким доручив коронному гетьману Юрію (Єжі) Язловецькому набрати «почет» обмеженої кількості із числа українських козаків, вилучити їх із підпорядкування місцевих старост і підпорядкувати собі. Загін мав очолити подільський шляхтич Я. Бадовський, якому доручалося право здійснення судочинства над ними [3, с. 176]. Крім того, він звільнявся від притягнення до відповідальності у судовому порядку, його майно і землі, що знаходилися у Білій Церкві, заборонено було обкладати податками, митними зборами та чиншами, дозволялося тримати у своїх домах вільний шинок тобто, право продажу горілки, меду, пива і разом з дружиною «всякие пожитки себе тамъ розмножати мають, а съ того капцианъ, платов и повинностей жадних намъ господару и никому полнити не будутъ повинни» [3, с. 322]. Козаки, включені до реєстру, своєю чергою, мали отримувати платню у розмірі 2-3 польських злотих і сукно на кожуха

[290, s. 339]. Таким чином, виданий Сигизмундом II Августом універсал, на нашу думку, може вважатися актом, що завершив процес формування інституту найму українських козаків на військову службу, що у Речі Посполитій отримав назву «реєстрового козацтва». Щоправда, окремі українські дослідники погоджуються з міркуваннями, що найм козаків «на кількарічну державну службу ... відбувся у 60-х роках XVI ст.» [185, с. 180]. Наполягаючи на першій даті, ми можемо стверджувати, що джерельна база епохи, її вивчення та аналіз не дає дослідникам жодних підстав говорити про наявність документальних матеріалів, які би зафіксували, принаймні, хоч один факт укладення договорів з козаками на кілька років. Саме право реєстрації козаків, надане королем Речі Посполитої у 1572 р., є свідченням можливості укладати у такий спосіб договори з лицарством.

Намір законодавчо унормувати діяльність козацького товариства, увести їх у річище правової поведінки шляхом запровадження інституту їхньої реєстрації, не призвели до очікуваних владою результатів. Про наслідки такої політики ще у XIX ст. дуже красномовно висловився М. Костомаров: «Попытка привести казаков в известность посредством реестрования и тем заградить путь приплыву тяглых людей в казачество не удалась; но старосты, видя умаление своей власти и доходов, стали утеснять и отягощать казаков, живших у них в старостве» [118, с. 43]. Певні вигоди, проте, отримали й козаки, що потрапили до реєстру. Безперечно, значним успіхом слід вважати їхнє звільнення від юрисдикції місцевих старост, адже при призначенні Яна Бадовського чітко було вказано, що він є «старшим і суддею над всіма козаками низовими», а не лише над реєстровими. На цьому факті наголошував відомий український історик І. Крип'якевич [126, с. 31].

Аналізуючи зазначений документ чи ординацію, як називається він подекуди в літературі, не можемо не звернути увагу на дві обставини, що потребують з'ясування. Насамперед, ординація не визначає межі компетенції «старшого і судді» Я. Бадовського. Як нами вище зазначено, його повноваження щодо козацького стану поширювалися на сферу здійснення

судочинства і визначалися такими словами: «Каждому, хто бы какое дело до козаков, кгда до замков и меств наших зъ Низу придут, мель, справедливости зъ них чинити маеть» [3, с. 176].

Чіткіше проглядаються взаємини очільника реєстровців, а точніше їхня відсутність, з місцевою адміністрацією. Від представників названих органів він має бути повністю незалежним, «окромь квалту и речей кровавых», що підпадали під юрисдикцію загальних судів Речі Посполитої. Про жодні інші повноваження «старшого і судді» ані історичні чи правові джерела, ані історіографічна чи інша дослідницька література нічого не повідомляє, як, зрештою, відсутні й цілісна картина діяльності названого загону реєстрових козаків.

Сучасні вітчизняні дослідники також бідкаються з приводу відсутності відомостей про воєнну, охорону чи іншу діяльність українських козаків. Єдине, що вдалося встановити достеменно, – чисельність загону становила 300 осіб [276, с. 75]. Сама ж реєстрація, на думку окремих із них, сприяла утвердженню серед козацтва почуття відокремленості від інших станів суспільства [73, с. 137].

Наступний крок, спрямований на юридичне оформлення інституту реєстрового козацтва, пов'язаний з іменем семиградського князя, ставленика Османської імперії, що був обраний у 1576 р. польським королем, Стефаном Баторієм. Відомий дослідник історії козацтва А. Стороженко стверджував, що одразу після закінчення коронаційного сейму у кінці травня 1576 р., йому була представлена прибула від дніпровських козаків делегація у кількості чотирьох осіб, яким король після перемовин велів видати кожному по 15 флоринів (близько 20 руб.) грошима і по 6 аршинів сукна, вартістю по 24 гроша за аршин (1 р. 8 коп.) [235, с. 8]. Саме ця розмова стала основою для формування нового складу реєстрового козацтва, адже одразу після зустрічі з місією організації набору на королівську службу до Запорозжя виїхав спеціальний королівський представник, угорець Янчі Бегер [235, с. 62].

Слід зазначити, що окремі як польські, так і сучасні українські вчені-історики наголошують на дуалізмі, пов'язаному із запровадженням козацького реєстру. Висновки перших спираються на достатньо упереджену документальну базу, запозичену насамперед з польських історичних джерел. Наведемо витяг із «Хроніки Павла П'ясецького», на яку почасти посилаються представники польської історіографії. Її текст промовисто вказує на витоки подвійності у підходах до виникнення інституту реєстрового козацтва. «Безпеку кордонів значною мірою забезпечив король Стефан кращим впорядкуванням війська козацького: бо до тих часів у нестатечні ради вплутане, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язане, воно швидше розбійницьку, чисто з якогось розруху посталої зграї постать мало», - свідчить польський хроніст і своїми словами дає підстави вбачати у козаках лише руйнівну силу, яку спробував, мовляв, втамувати польський король Стефан Баторій [294, с. 43].

Скориставшись цим та іншими польськими документами і хроніками досліджуваної доби, польський дослідник А. Левицький зазначав з одного боку, що запровадження реєстру було не чим іншим як звичайною військовою реформою – наслідком наполегливої діяльності кількох польських королів, завдяки якій держава не лише підпорядкувала собі козаків, що постійно провокували Річ Посполиту на війну з Туреччиною, а з другого - використовували їх для захисту своїх східних «кресів» [295, с. 19].

Такий підхід імпонував ще одному польському досліднику А. Яблоновському, на чому наголошує сучасний історіограф українського козацтва О. Руда [216, с. 126]. Позитив запровадження реєстру для польської влади А. Яблоновський вбачав у обмеженні сваволі козаків, а негатив – у тому, що приймаючи козаків на службу, польські королі сприяли складному та тривалому процесу формування козацтва як окремої станової групи [293, с. 162-163].

Не менш категорично про запровадження інституту реєстрового козацтва висловився ще один польський дослідник Я. Качмарик. Він

переконував у хибності затій Сигізмунда II Августа, який «одним пострілом хотів убити двох зайців», а саме: силою козацьких загонів забезпечити недоторканність південно-східних кордонів, і підпорядкувати собі українських козаків, які завдавали величезної шкоди польсько-турецьким відносинам [101, с. 24-25].

Українська джерелознавець В. Матях, не заперечуючи проти дволикості запровадження інституту козацького реєстру в Речі Посполитій, інакше інтерпретує появу реєстрового козацтва, наголошуючи на тому, що цей факт заклав підвалини для відкритого протистояння покозаченого населення українських земель із польським урядом, а з іншого – призвів до виникнення вільної козацької громади, що знаменувало собою нову епоху в розвитку українського козацтва [158, с. 508].

Такі чинники як необхідність знайти «управу» на козацьке населення з одного боку, та заміна «посполитого рушіння» на більш ефективно регулярне військо з другого, спонукали владні інститути Речі Посполитої, як вважав український історик і письменник П. Куліш, до ухвалення відповідних рішень. Саме з метою «застосування рішучих заходів до ліквідації козаків» [130, с. 92], сейм у 1562-63 рр. ухвалив рішення про організацію постійного війська під назвою «квартине» чи «квартине», яке утримувалося за рахунок відрахувань четвертої частини (кварти) прибутків з королівських маєтків. Здебільшого воно зосереджувалося в містах і селах України з метою оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої [17, с. 219].

Формуванню регулярного війська присвячений ще один маловідомий Закон «Про вибранців» 1578 р., нормами якого передбачалося обрання із числа двадцяти посполитих або у розрахунку на 20 ланів землі одного претендента на військову службу до королівської піхоти. Обов'язковою умовою служби мала бути добровільна згода кандидата. У мирний час вибранець повинен був раз на три місяці з'являтися до свого керівництва зі зброєю, певним запасом пороху, відповідним обмундируванням, тобто він мав бути готовим до безпосереднього використання у воєнних акціях. У разі

участі на театрі військових дій, вибранцю виплачувалася платня, він разом із своєю родиною звільнявся від загальнодержавних і місцевих повинностей, увесь їхній тягар перекладався на сім'ї інших дев'ятнадцяти посполитих із числа тяглого населення [130, с. 92]. Відзначимо, що текст Закону «Про вибранців» 1578 р. вітчизняними дослідниками не наводиться, але його зміст коментується.

Юридичне оформлення інституту реєстрового козацтва у Речі Посполитій вимагало іншого змісту нормативно-правового акту. Принаймні, в історіографічній літературі ми не зустрічаємо категоричних заперечень висловленому. Відтак, наступний етап у формуванні українського козацтва як дієвої автономної воєнної структури припадає на 1578 р. У вересні поточного року відомий нам посланник на Запорожжя Янчі Бегер, якому доручалося проведення вербувальної кампанії на королівську службу, прибув до Львова, де на той момент перебував польський король, із кількома представниками від низового козацтва (А. Лиханський, І. Подолянин, М. Дід, І. Клинок, Ф. Коза). Останні, як представники запорозького товариства, висловили своє бажання служити королю, який від імені свого представника попередньо озвучив пропозицію [126, с. 33]. Унаслідок перемовин на світ з'явився універсал з текстом умов військової служби запорозьців.

Слід зазначити, що даний етап набуття українським реєстровим козацтвом повноправного статусу військової одиниці, пов'язаний із залученням до його лав нового суспільного прошарку - запорозьких чи низових козаків. Саме вони, в особі названих прізвищ п'яти представників від козацтва, уклали письмову угоду із польським королем. Нагадуємо, що до 1578 р. реєстровців набирали переважно із числа міських жителів, сімейних, які мали осілий характер. Відтак, вони отримали назву городових, українських або малоросійських козаків. На іншому фланзі перебували запорозькі або низові козаки, котрі, на думку дослідника Ф. Старикова, були станом цілковито непідконтрольній жодній сторонній владі «і не визнавали над собою ні влади государя московського, ні короля польського» [231,

с. 42]. На початку своєї діяльності і одні, і інші крокували в одному напрямку, домагаючись шляхетських прав у польських королів, не відмовлялися від виконання гетьманських розпоряджень, у військових походах підтримували один одного [105, с. 70]. Проте, згодом ситуація кардинально змінилася, адже городові і запорозькі козаки почнуть керуватися різними соціальними, насамперед, цілями.

Один із найвідоміших дослідників історії українського козацтва А. Стороженко у своїй роботі «Стефан Баторий и днепровские казаки» подає текст королівського універсалу від 16 вересня 1578 р., опублікованого польською мовою. Ознайомлення з цим документом дає можливість прийти до таких узагальнень:

- по-перше, король Речі Посполитої Стефан Баторій висловив вдячність послам від запорозького козацтва за висловлену згоду вступити на королівську службу;

- по-друге, очільником новоствореного підрозділу реєстрового козацтва призначався староста Черкаський і Канівський, князь Михайло Вишневецький, якому козацька старшина та усі запорожці «мають служити і, за потребою нашою і коронною, воювати там, де їм вкажуть»;

- по-третє, перед керівником реєстрового козацтва усі вони мають скласти присягу на вірність;

- по-четверте, козакам заборонялося здійснювати військові походи до землі молдавської; не здійснювати шкоди і не завдавати збитків Білгороду, Очакову, Тягині, Кримському хану, його людям, панству, улусу, худобі їхній, «бо хан татарський зобов'язувався служити нам проти неприятелів коронних». Навпаки, козаки мали повідомляти про усіх осіб, хто готується до нападу, а також ловити, затримувати і знищувати як ворогів короля, так і держави;

- по-п'яте, за кожен рік служби король зобов'язувався платити 500 козакам по 6 коп литовських і видавати сукно на кожух для однієї особи;

- по-шосте, термін дії договору визначається часом ведення війни з Московщиною. Після її закінчення – зберігаються права та вольності, передбачені універсалом Сигізмунда Августа;

- по-сьоме, положення про в'язнів, а також ті, що затверджені Єжи Язловецьким, також не підлягають відміні чи скасуванню [235, с. 72-74].

Услід за тим, староста черкаський Михайло Вишневецький був призначений очільником загону реєстровців, отримавши титул «князь командувач» (*dux supremus*). Безпосередньо старшим реєстру (*superintendens*) призначався шляхтич Ян Оришовський, посаду писара (*notarius*), а точніше скарбника і інтенданта обійняв Янчі Бегер. При суперінтенданті Оришовському мала бути прибічна рота чисельністю 30 козаків. За свою службу реєстровці, зберігаючи старі привілеї, мали тепер отримувати по 15 злотих [234, с. 79-80].

За кілька місяців, на день святого Миколая усе керівництво реєстрових козаків мало присягнути і у той самий день отримати у м. Черкасах платню та сукно за тримісячну службу. Напередодні до новоствореного козацького загону із Кракова коморником Христофором Палуцьким було доставлене величезне королівське шовкове знамено, на якому й мало присягнути реєстрове військо [55, с. 198-199].

Як стверджують дослідники, Стефан Баторій став першим польським королем, що безпосередньо став турбуватися про медичне забезпечення діяльності регулярних воєнних частин. Так, для хворих і поранених козаків-реєстровців передбачалося облаштування військового госпіталю у королівському маєтку у м. Трахтемирові, який, окрім іншого, ставав духовно-адміністративним центром звідки призначалися священники у навколишні парафії та козацькі церкви [176, с. 10]. Тут мала розташовуватися скарбниця козацького реєстрового війська, а також місце, де мали скликатися козацькі ради [124, с. 36]. У Черкасах мав жити М. Вишневецький, що був офіційним представником королівської влади в «українних» землях [93, с. 498].

Отже, з підписанням 16 вересня 1578 р. королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм універсалу завершується ще один етап формування реєстрового козацтва, який характеризується залученням до його складу не лише городского, а й представників широкого кола запорозького козацтва. У такий спосіб глава держави мав намір замінити традиційне, але в тодішніх умовах далеко не ефективно «посполите рушення», на вишколену, навчену регулярну армію, готову воювати з будь-яким супротивником. У тексті універсалу 1578 р., де побіжно визначається правовий статус реєстрового козацтва, вказано, що вольності козакам будуть надані після закінчення війни з Москвою у обсягах, передбачених «за святої пам'яті Сигізмунда-Августа, короля і предка нашого». Виходячи з ординації 1572 р. щодо організаційно-правових засад створення реєстрового козацтва, слід вважати, що універсал Стефана Баторія підтверджував гарантії недоторканності козацьких вольностей, а саме: звільнення козаків від підсудності воєвод, старост, інших урядників. «Але коли в попередній організації була означена границя між компетенцією козацького старшого і правами наших урядів, тут сього нема, - зазначає І. Крип'якевич, - там віддавалася старшому судівнича власть над козаками, тут і згадки нема про се; навіть старший не носить вже титулу «судді» як за Жигмонта Августа» [126, с. 34-35]. Від себе додамо, що, як зазначалося, Сигізмунд-Август у 1572 р. звільнив реєстрових козаків від юрисдикції урядових судів, натомість передавши ці повноваження Яну Бадовському, який не був представником ані центральної, ані місцевої влади. У той же час Стефан Баторій у 1578 р., призначаючи Михайла Вишневецького очільником козацького загону, залишив за ним посаду черкаського старости. Позаяк, у руках останнього зосереджувалася адміністративна влада у старостві і старшинська у реєстровому війську, то судова влада над козаками не відокремлювалася від адміністративної, що не відповідало змісту ординації 1572 р.. «Очевидно, не розмежовано обох компетенцій, й Вишневецький як старший дуже легко міг потягати козаків до тих обов'язків, що належали йому як старості; таким способом, підступом

можна було ломати козацьку незалежність, примушувати козаків до всяких служб і податків, - цілком резонний висновок щодо порушення польською короною умов ординації 1572 р., що могло стати причиною зловживань владними повноваженнями з боку місцевої адміністрації, робить І. Крип'якевич [126, с. 35].

І останнє, на чому є необхідність наголосити. У ординації 1572 р. чітко прописано, що юрисдикція «старшого і судді» Яна Бадовського поширювалася не лише на реєстрових, а й на низових козаків. Відповідно до змісту універсалу 1578 р., означене положення залишалось чинним для усього козацького загалу, а не лише для реєстрових козаків. Свою підтримку усьому козацтву Стефан Баторій підтвердив відповідною інструкцією, виданою у 1582 р., текст якої міститься під № 34 у «Жерелах до історії України-Руси» (т. VIII). Ознайомлення з нею показує, що король наказував місцевій адміністрації у майбутньому не поширювати свою владу і не здійснювати юрисдикцію «над цими низовими козаками, особливо тими, що отримують платню від нас, а живуть у містах та містечках» [126, с. 364]. Король застерігав владні структури від притягнення козаків до кримінальної відповідальності, від вчинення покарання без відома їхнього старшого; від здійснення над ними судочинства зі справ дрібних, а лише за підозрою у вчиненні тяжких злочинів, попередньо узгодивши процесуальні питання з козацькою адміністрацією; від стягування різноманітних податків, мит, зборів, забороняв відбирати майно померлого у разі наявності живих спадкоємців тощо.

Отже, надання Стефаном Баторієм імунітету як городовим, так і низовим козакам свідчить про те, що польський король як глава держави потребував допомоги та підтримки з боку усього козацького загалу. Цілком слушною і резонною є думка М. Грушевського про висловлену у такий спосіб королем подяку усьому козацтву, незалежно від їхнього статусу, за проведену ними достатньо успішну московську компанію [55, с. 302].

Інший український дослідник І. Крип'якевич побачив у інструктивному листі Стефана Баторія від 1582 р. ще глибші політичні сенси. Він вважає, що з підписанням названого документу, козаки отримують такі права та привілеї, що «стали підставою легалізації козацької верстви в польській Речі Посполитій»[126, с. 235].

Отже, з закладенням польською владою правових основ створенню реєстрового козацтва, постає питання про змістове наповнення його правового статусу. Достатньо вдало, як видається, його визначив неодноразово цитований нами М. Костомаров. «Козаки в юридичному сенсі означали стан вищий, що володів землею, звільнений від податків і повинностей, що лягали на інших – не козаків, а мужиків або посполитих, але у сенсі народного сприйняття слово «козак» означало вільну людину, яким хотілося бути кожному», - з такою думкою історика XIX ст. не можна не погодитися [117, с. 394].

У тексті дисертаційної роботи ми, почасти, реєстрових козаків йменуємо «українськими». Чи є підстави називати їх такими саме за етнічною ознакою? Переконані, що є. Для цього достатньо проаналізувати список із 530 осіб реєстрового війська під назвою «Регистр козаков низовых запорожских и речных, ходивших на службу королевскую в Москву», складений у Черкасах 30 березня 1581 р. після повернення останніх із війни проти Московського царства. З нього частково можна дізнатися і про організаційно-структурну складову реєстрового козацтва.

На чолі списку знаходиться Ян Оришовський, «поручик козаков низовых запорожских». Разом з ними перераховано 30 осіб із його оточення, у тому числі кілька шляхтичів українського та польського походження. Далі йде список із 500 осіб, поділених на десятки, що складається із отамана і дев'яти козаків. За нашими спостереженнями, більша частина козаків носять прізвища від назви своїх міст, містечок, національної належності, що дає можливість більш-менш точно встановити їхнє походження. Переконані, що тривале перебування на театрі воєнних дій у Білорусі та у Московщині

істотно вплинули на національний склад козацького військового контингенту. Так, у реєстрі зустрічаємо 20 московитів, Петра із Рязані, Кіндрата і Івана з Волги. Значною кількістю осіб (понад 90) представлені білоруські землі (Могильов, Гомель, Бихов, Полоцьк, Вітебськ, Мстиславль). Із київських земель маємо представництво із 70 осіб (черкасців – 26, канівців – 14, власне, киян – 8, білоцерковців – 8, острян – 4, із києво-брацлавського порубіжжя – теж 4 особи). Волинські землі представлені 74 особами, при чому, вихідців із володінь князів острозьких нараховувалося 29 козаків. Із інших українських земель представництво було значно меншим. Так, із Брацлавщини і Поділля бачимо 20 козаків, із прип'ятського Полісся – понад 50 осіб, із Галичини – 12, із Холмщини і Підляшшя – 8. Зустрічаємо і вихідців із таких віддалених литовських міст як Вільно (4), Ковно (2), Смоленськ (1). Нарешті, представлені і вихідці із «екзотичних» країн, таких як Марко із Сербії, Андрій із Німеччини, Кулан-Мурза із Криму, польський етнічний елемент становили козаки із Грубешова, Кракова, Познані, Сандомира тощо. Найвірогідніше до польської національності також належали три спеціалісти, що названі в реєстрі як фельдшер Матіс, кравець Тишко і бакалавр Денис [235, с. 18-20].

Таким чином, переважна більшість козацької людності, що становила список реєстрового війська у 1581 р., належала до представників українського етносу. Присутність у реєстрі значної кількості козаків, що представляла інші народи і народності, у тому числі й дуже віддалені від України, є зайвим свідченням інтернаціональної природи інституту найму на військову службу, в якій би країні він не діяв.

Логіка викладу науково-дослідницького матеріалу у нашій дисертаційній роботі вимагає політико-правової оцінки діяльності короля Стефана Баторія щодо здійснених ним перетворень у сфері організації діяльності реєстрового козацтва. У історіографії, передусім польській та дореволюційній російській, проводиться тверда лінія на визнання пріоритетності саме Баторія у започаткуванні та проведенні зазначених змін.

Ті науковці, здебільшого української державницької орієнтації, котрі скептично ставляться до діяльності польського короля у частині реформування ним структури та функцій найманого козацького війська, увели в науковий обіг таке поняття як «баторієва легенда». Вона спочатку зародилася у козацькому середовищі, яке надзвичайно прихильно поставилося до змін за доби Стефана Баторія, адже ними козакам надавалися широкі імунні та майнові права. Переходячи у формі спогадів від одного покоління козаків до іншого, утвердилася в історичній пам'яті як факт, що не потребував ані доведення, ані спростування.

Невиправдано завищену оцінку перетворенням польського короля поставив козацький літописець Г. Граб'янка, де він визнає за Стефаном Баторієм такі діяння, які останній ніколи не здійснював. Йдеться, зокрема, про те, що він, мовляв, влітку 1576 р. вручив козакам військові відзнаки, серед яких виділявся «на печатці герб, лицар з самопалом, а на голові ковпак перекривлений». Від нього беруть свої початки назви усіх козацьких військових посад, таких як обозні, писарі, осавули, сотники, отамани, полковники тощо. З іменем саме цього польського короля пов'язує літописець усі зміни в організації реєстрового козацького війська, не називаючи їх, щоправда, реформами, а наділяючи епітетом - «лучший строй учинил» [45, с. 21-22].

В «Кратких описаниях о козацком малороссийском народе», виданих у 1847 р. П. Симоновським, виринає ще один міф, що із вуст в уста передавався козаками, а пізніше набув широкої популярності у працях дослідників, де мова йде про закладення С. Баторієм гетьманської резиденції - міста Батурина [222, с. 12-18].

Спираючись, здебільшого, на джерела та історіографію польського походження, піддалися ейфорії щодо пріоритетної ролі С. Баторія в структуризації реєстрового козацтва й такі відомі українські дослідники як В. Антонович та Л. Падалка. Обидва погодилися з тим, що законодавча ініціатива короля С. Баторію стала відправною точкою організації козацтва в

єдиний військовий організм, який мав слугувати посиленню воєнного потенціалу Речі Посполитої. Не маючи з об'єктивних причин жодної історичної пам'ятки, підготовленої козацькими літописцями, вони скористалися дещо тенденційним висвітленням подій у безальтернативних на той момент джерелах. У роботі В. Антоновича, поляка за національністю, «баторієва легенда», чи як він її називає – реформа, подана в такому викладі: «Засіб цей (покінчити з козаками, - автор) полягав у тому, щоб із числа усіх козаків, що становили 20 полків при Ружинському, тобто із числа, мінімум, 40 тис. сімей, дворянські права, надані були 6 тис. сімей і старшин козацьких, яким було наказано скласти список цих 6 тисяч; вони отримували від уряду дворянські права, жалування, що видавалося як грошима, так і сукном; право вільного вибору старшин і право здійснення власного судочинства, для якого встановлений був окремий трибунал у Батурині; за ними затверджувалися і ті землі, якими вони до цього часу володіли; решта козаків повинні були злитися з кріпаками і вступити у підданство тих панів-шляхтичів, яким подарував король їхні землі, або стати підданими королівськими і вступити під управління королівських старост у тих землях, які нікому не будуть подаровані, але володіння яких віднімалися у козаків» [11, с. XXXIV – XXXV].

До характеристики «баторієвих реформ» Л. Падалка додає лише фразу про те, що саме з цього моменту реєстрове козацтво отримує офіційну назву «Запорозьке військо» у зв'язку з тим, «що на них був покладений обов'язок утримувати сторожу за порогами для запобігання частих у той час татарських набігів у межі Польської держави» [177, с. 26].

Візуально, достатньо суперечливі висновки у сенсі оцінки діяльності С. Баторія залишив М. Костомаров. З одного боку, він відзначає обмеження козацьких вольностей з втіленням ініціатив польського короля, можливість ними користуватися лише визначеним у реєстрі особам, а з другого – називає «милістю і прихильністю» подаровані козацькому гетьману Федору Богданку атрибути гетьманської влади: бунчук, булаву, печатку із зображенням воїна,

прапор з королівським гербом. Віддає належне королю за створення Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Чигиринського і Переяславського козацьких полків, відзначає як позитив їхній поділ на дрібніші підрозділи на чолі із сотниками та їхніми помічниками осавулами. Насправді ж, автор негативно оцінює запровадження найманого війська, створеного здебільшого із числа жителів українських територій, адже вважає, що у такий спосіб влада намагалася посварити між собою реєстрових козаків з тими особами, що не потрапили до реєстру. Крім того, М. Костомаров доходить ще до одного, переконані, достатньо сумнівного висновку з огляду на проаналізовані нами вище документи, мовляв, реєстровці, «отримуючи платню як солдати, підпадаючи під розпорядження головнокомандуючого польськими військами, мали стати одним із відділів польської армії» [115, с. 46-47]. На відміну від знаного дослідника історії українського козацтва, на попередніх сторінках роботи ми наголошували на двох новаторських аспектах функціонування реєстрового козацтва: контрактний або найманий характер кадрового забезпечення військової служби і певний рівень юрисдикційної самостійності. Збройні сили Речі Посполитої, як і Великого князівства Литовського, будувалися на дещо інших засадах, які передбачали організацію «посполитого рушіння».

«Баторієва легенда» має усі підстави вважатися розвінчаною, адже про неї написано не лише достатньо багато, а й достатньо переконливо. Над її спростуванням працювали М. Грушевський, І. Каманін, І. Крип'якевич, П. Куліш [99, 126, 235] та інші. Останній у одній із своїх робіт навів витяги із тексту універсалу С. Баторія, що в літературі отримав назву «Запорозьким молодцям» від 6 липня 1579 р. Аналіз його змісту розвіює твердження про те, що король Речі Посполитої став фундатором реєстрового козацького війська. У ньому висловлюється пропозиція воювати проти Московії, адже тут можна домогтися більшої здобичі і кращої слави, аніж походи на Волощину і Молдавію. Упорядник матеріалів П. Куліш, щоправда, не дає чіткої відповіді на питання про час виникнення сотенних і полкових підрозділів у його

складі, вказуючи на складнощі з'ясування цього процесу із-за браку документальних матеріалів, адже «козаки не любили писемності» [130, с. 11].

Найбільш слушним, на нашу думку, є узагальнюючий варіант, запропонований М. Грушевським ще у 1897 р., що підводить остаточну риску під дискусією про «баторієві реформи». «Такої реформи, як оповідає традиція, за Баторія ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звісних почасти з документів самих, почасти з пізніших про них згадок», - робить висновок корифей української історичної науки [51, с. 11].

Безперечним є факт, що свідчить про наміри польських королів другої половини XVI ст. створити контрактне, постійно діюче військо з місцевого «українного» населення для оборони південних кордонів, але через обмежені матеріальні ресурси не могли зробити його достатньо чисельним. Протегування його правової легітимізації з боку, зокрема, С. Баторія не мало на меті розширити самоврядування козацького товариства, наділити більшим обсягом повноважень очільника підрозділу чи інші структурні одиниці у його складі, або надати їм певні права чи привілеї. Його справжній, а не декларативний задум, зримо проглядається у словах, які він доручив передати «царю перекопському» через свого посла Марціна Броневського: «Ми не відчуваємо великої любові до них [козаків, - М. В.], а тому маємо намір не охороняти їх, а знищувати» [235, с. 31]. Схожими мотивами проникнуті і низка королівських універсалів, наповнених усілякими імперативами, попередженнями про вжиття місцевою адміністрацією заходів щодо недопущення козацьких походів проти татар, які були союзниками як Польщі, так і Речі Посполитої.

Незважаючи на нормотворчу діяльність польських королів стосовно реєстрового козацтва, приписи глави держави не були легітимізовані законодавчим органом Польщі, а потім Речі Посполитої – вальним Сеймом. Польські дослідники вважають, що як інститут законодавчої влади він оформився у 1493 р., а Радомська конституція 1505 р. «Nihil Novi» («Нічого нового») закріпила правовий статус Сейму як найвищого органу державної

влади у країні [304, р. 156]. З цього моменту йому надавалося виняткове право на ухвалення законодавчих актів. «Від сьогодні і на майбутнє, - мовилося у Конституції 1505 р. – нами, королем і нашими спадкоємцями не може запроваджуватися нічого нового, що було би на шкоду і обтяжувало Польщу, а також на шкоду і образу будь-кому, або ж спрямовано на зміну посполитого права і вольностей публічних» [296, р. 203].

Радомська конституція узаконювала норму, за якою вальний сейм мав діяти у складі трьох структур – короля, сенату та посольської ізби. Як слушно зазначає вітчизняний дослідник Б. Тищик, «ця зміна політичної ситуації монарха мала знаменний характер: він раніше домінував над усіма іншими державними органами, у тому числі над Сеймом, а тепер став його складовою» [247, с. 77].

Верхньою палатою польського сейму визнавався сенат, до складу якого довічно входили вищі римо-католицькі ієрархи, воєводи і каштеляни, вищі коронні і придворні чиновники, яких часто називають міністрами. Очоловав і вів засідання палати сам король. Процедура голосування тут не застосовувалася. Член сенату мав можливість публічно висловити власну думку, що називалася – *votum*. Враховуючи позицію більшості senatorів, король мав сформулювати узагальнюючий висновок (конклюдія), який означав ухвалення колективного рішення верхньої палати парламенту.

Нижня палата – посольська ізба – складалася із делегатів від місцевих шляхетських сеймиків. Після підписання Люблінської унії посольська ізба нараховувала близько 190 послів, у тому числі – 48 від ВКЛ, що представляли в абсолютній своїй більшості шляхетський стан. Рішення ухвалювалися одностайно. Поданий голос проти означав відхилення будь-якого законопроекту, запропонованого для затвердження. Існуюче правило стало називатися *liberum veto* (вільне вето), яким надзвичайно пишалася польська шляхта, вважаючи його запорукою шляхетської демократії [247, с. 79].

Засідання обох палат проводилися окремо одна від одної, щоправда, інколи мали місце спільні парламентські форуми для обох частин парламенту. Якщо законопроект ухвалювався обома палатами, король був зобов'язаний його затвердити. З моменту підписання главою держави документ набирав сили закону.

Для розуміння місця окремих органів державної влади у розбудові реєстрового козацтва, варто визначити компетенцію вального сейму як вищого владного інституту у Речі Посполитій. До його повноважень, насамперед, входили питання розміру податків, різноманітних мит та організації інших фіскальних зборів; присвоєння шляхетських титулів, помилування засуджених, оголошення амністії; здійснював контроль за діяльністю королівської адміністрації, а з допомогою сенаторів-резидентів і за королем; визначав основні напрями зовнішньої політики, приймав послів іноземних держав; з найрезонансніших справ проводив засідання сеймового суду з участю короля; оголошував війну і укладав мир. З ухваленням Генрікових артикулів 1573 р. сейму належало право скликати посполите рушіння і оголошувати про набір найманого війська. Останній пункт у контексті теми нашої дисертаційної роботи є надважливим, адже стають зрозумілими причини недотримання королем узятих на себе зобов'язань перед реєстровими козаками та їхньою адміністрацією. Існуючі нормативні та історіографічні джерела одностайно стверджують, що королівські укази, якими здійснювалося правове регулювання організації та діяльності реєстрового козацтва, не були затверджені вальним сеймом. Іншими словами, королівські проекти нормативних актів не стали законами у зв'язку із їхнім відхиленням парламентом Речі Посполитої.

У третьому Литовському статуті (Новому) 1588 р., як і в попередніх двох, відсутні згадки про реєстрове козацтво як елемент станового суспільства. На момент появи Статуту нормативно-правові акти королівської влади вже регламентували організацію діяльності реєстрових козаків, проте у його приписах свідчень про це віднайти не вдалося. Щоправда, артикул 22

«О врядникахъ дворныхъ, воеводахъ, старостахъ украинныхъ и людяхъ служебныхъ, же се с права вымовляти не мають» серед посадовців різноманітних категорій розрізняє людей служебних, «езные и пешие, в полю и на замькохъ будучие, которие без рушенья посполитого за пенези служатъ» [232], які не мають ознак належності до жодної станової верстви.

Таким чином, підписаний королем Речі Посполитої Сигизмундом II Августом універсал від 5 червня 1572 р. став документом, який завершив формування інституту найму козаків на військову службу. В умовах існуючих у державі суспільних відносин, їхнього закріплення на законодавчому рівні, реєстрові козаки не перетворилися на окремий стан з відповідними спадково-власницькими привілеями, а залишилися на становищі служебників, яких влада продовжувала винаймати для виконання винятково військових функцій. Незмінність їхнього правового статусу стала відмітною рисою епохи.

2.3 Трансформація правового становища реєстрового козацтва в умовах повстанського руху та напередодні національно-визвольної війни українського народу (кінець XVI – середина XVII ст.ст.)

Кінець 1580-х років позначений значним похолоданням у стосунках між польською владою і козацтвом. Смерть у 1586 р. покровителя козаків Стефана Баторія, брак грошей у державній казні для виплати платні найманому війську і, як наслідок, пошуки ними здобичі на територіях, підконтрольних Кримському ханату, загострювали і без того напружені стосунки з Річчю Посполитою. У відповідь на провокативні вилазки козацьких ватаг, із ординської столиці Бахчисарая усе частіше надходили погрози на адресу польського короля щодо можливого відновлення військових дій за підтримки Османської порти [70, с. 59]. Нарікало на козаків і місцеве населення, у зв'язку з чим у шляхетських інструкціях до сейму 1590 р. зазначалося, що козаки «не тільки своїм своєвільством нарушують

умови і союзи з сусідніми державами, але і нам (шляхті) дають себе знати, поводять ся з нами не інакше як татари - вкладають великі окупи на народ шляхетський і міста - тільки що маєтностей не палять» [126, с. 156].

У таких умовах погляд польської шляхти знову був повернутий до реєстрового козацтва. На сейм, що відбувся у квітні 1590 р., було винесене питання про новий набір до козацького війська. Результатом роботи чергового шляхетського форуму стало затвердження «без змін, на вічні часи» сеймової конституції під назвою «Порядок щодо низовців і України». Аналіз документу дає підстави стверджувати, що польська влада, не маючи іншого вишколеного резерву, вимушено виступила ініціатором найму козаків при підготовці до війни з Кримським ханатом та упокорення запорожців, зрештою, проти яких він і був спрямований. У документі, з одного боку, наголошувалося на крайній потребі у залученні козаків до оборони Речі Посполитої (крім простолюдинів та нічийних людей), а з іншого – коронному гетьманові надавалися широкі повноваження щодо здійснення контролю за найманим військом. Лише панічним страхом перед некерованою козацькою вольницею можна пояснити такі слова : «Усі згадані начальники, старшини, сотники і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунків і війни з сусідніми державами; не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшини, а старшина – без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їхній реєстр, і, якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їхні імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється. Також не вільно продавати їм у містечках харчі, порох і таке інше, а крім того не слід пускати жодного з них до містечок, якщо не матиме свідоцтва від старшого чи сотника, що відійшов з їх дозволу ...» [27, с. 84].

Як бачимо, з цього моменту начальницький склад призначається тільки

із числа шляхти, а той, хто висловлював бажання потрапити до реєстру міг це зробити лише за згодою старшини. Для допомоги коронному гетьману сейм призначав двох комісарів (dozorcy), на яких покладался обов'язок здійснювати контроль за козаками як реєстровими, так і запорозькими, про що доповідати центральній або місцевій владі. Виконання обов'язків обома комісарами передбачало оплату кожному із них у розмірі 300 злотих на рік, «звідти звідки і низовці маю отримувати свою оплату, як і шляхта, і осілі» [305, s. 310]. У разі неадекватного реагування чи ігнорування повідомлень від комісарів, сеймова постанова 1590 р. передбачала притягнення представників влади до відповідальності.

Усіх запорозьких козаків, окрім реєстрових, які прибували з метою придбання продуктів харчування, зброї чи з іншою метою, наказувалося затримувати, заарештовувати і притягувати до відповідальності. У разі прихильного ставлення до запорожців представників місцевої адміністрації (урядники та війти), до них мала також застосовуватися покарання. Злочинцями оголошували навіть шляхтичів, які здійснювали несанкціоновані походи проти татар, якщо унаслідок цього останні «будуть найжджати або набігати, і мир з ними буде порушений» [305, s. 310-311].

Услід за тим, королівським універсалом від 25 липня 1590 р. створювався козацький загін, що кількісно мав складатися із 1 000 осіб і мав завдання - утримувати козаків від походів проти татар. За виконання поліцейських функцій в Україні, а також недопущення козаків до військових походів, кожен із реєстровців мав отримувати платню у розмірі 5 злотих для кінного і 12 злотих для пішого щоквартально. Старшим реєстру призначався снятинський староста Микола Язловецький, комісаром – староста теребовлянський Яків Претвич, а очільником козацького загону продовжував залишатися Яків Оришовський. Місцем постійної дислокації реєстрового козацтва визначалася Запорозька Січ [42, с. 155]. Брак коштів у державній скарбниці, а, відтак, неможливість належного грошового забезпечення найманого охоронного війська, не дав можливість матеріалізувати наміри

депутатського корпусу Речі Посполитої. Зрештою, до кінця XVI ст. юридичний статус реєстрових козаків так і не був остаточно вирішеним.

Таким чином, влада, в особі польського сейму, проводила політику лавірування щодо козаків. З одного боку, депутати представницького органу польської шляхти вживали жорстких правових заходів для їхнього підпорядкування своєму контролю шляхом обмеження козацького самоврядування, відновлення реєстру, запровадження інституту комісарів, а з іншого, керуючись необхідністю забезпечити тісні зв'язки із своїм давнім союзником кримськими татарами, сейм докладав максимум зусиль для утримання низових (запорозьких) козаків від походів на «царя перекопського». Найбільш придатним для виконання поліцейських функцій вбачалися реєстрові козаки, місцем постійного перебування яких за постановою сейму 1590 р. визнавалася Запорозька Січ.

На думку переважної більшості дослідників, у подальшому сейм, уряд та король намагалися знайти компроміс у взаєминах як із реєстровими, так і запорозькими козаками. Проте антиурядові повстання під проводом Криштофа Косинського 1591-1593 рр. і Северина Наливайка 1594-1596 рр., що знайшли широкий відгук у середовищі різноманітних верств українського суспільства, знівелювали зусилля польської влади на порозуміння, передусім, із українським козацтвом. Слід зазначити, що у виступі шляхтича православного походження Криштофа (Христофора) Косинського основною рушійною силою були низові козаки, тобто збігли «нереєстрові селяни», які джерелами польського походження позначені терміном «люди свовольни» [171, с. 430]. Ідентифікація польською владою повстанців з будь-яким розрядом населення лиш би не з козаками пояснюється тим, що для уряду не було іншої категорії козаків, окрім реєстрових, котрі активної участі у збройному протистоянні, судячи з усього, не брали.

З іншого боку, на боці повстанців, що їх очолив Северин Наливайко, у 1594 р. виступив Г. Лобода, якого небезпідставно називали «гетьманом реєстрових» козаків [115, с. 158]. Останній приєднався до селянсько-

козацького руху, що поволі набував не лише соціального, а й релігійного забарвлення [125, с. 174], і, на думку сучасного українського історика Б. Сушинського, став співорганізатором повстання на першому його етапі лише тому, що підтримав план війни з Кримським ханатом, запропонований снятинським старостою М. Язловецьким. Саме йому польським королем було доручено бути не лише старшим реєстровців, а й очолити комісію по проведенню мирних переговорів з українським козацтвом, необхідність якого була викликана повстанням К. Косинського. М. Язловецький звернувся з пропозицією до Г. Лободи об'єднати збройні сили, щоб розпочати похід на Кримське ханство доки його основна військова потуга перебуває в Угорщині та Молдові. Останній підтримав старшого реєстрового козацтва від польської влади і погодився на здійснення наступальної акції [239, с. 277-278].

І в цьому випадку реєстровців Г. Лободи представники місцевої адміністрації використовували як наймане військо, адже М. Язловецький для проведення успішної операції не лише «не поскупився власних грошей, а й узяв позику під цей похід, сподіваючись повернути її коштом здобичі та трофеїв» [239, с. 278]. Щоправда, у рамках розробленого плану було допущене свідоме відхилення від нього з боку союзника Г. Лободи С. Наливайка, унаслідок якого, як свідчать джерела, М. Язловецький, стурбований великими боргами, захворів і через декілька днів помер [131, с. 90].

Репресії посипалися як на ватажків повстань, так і на їхніх активних учасників. Першим кроком, який завдав великої шкоди збройному лицарству, стали наміри реорганізувати реєстрове військо постановою Варшавського сейму [88, с. 78]. У тексті, крім того, бачимо й інші санкції стосовно козаків. Узаконена конфіскація козацького землеволодіння, гетьману доручалося «винищити тих своєвільників до решти» (*ad internecionem*), поновлювалася постанова сейму 1590 р. про посилення контролю з боку центральної і місцевої влади за своїми підданими з метою недопущення їхньої втечі на

Запорожжя, скасовувалося надане право на володіння Трахтемировим і Борисполем «з прилеглими грунтами і повертаємо ці грунти до нашого королівського столу» [305, с. 364]. Козаків піддавали баніції, тобто визнавали їх державними злочинцями і позбавляли частини або усього комплексу прав. Король Речі Посполитої не поступався перед активністю сейму щодо козаків. 1 вересня 1596 р. він видав універсал до всіх «достойників, старост і державців, урядів і урядників і до всіх обивателів - шляхти й міщан воеводств Київського, Волинського і Брацлавського», у якому наполягав на необхідності затримувати і ув'язнювати у замковій темниці усіх, хто збирається у «своевольны купы», а до тих, хто здійснював злочинні діяння, «морьды, квалты, бои, розбои, погрозки чинили», потрібно застосовувати смертну кару. Король зобов'язував місцеві органи державної влади запобігати втечі селян від своїх поміщиків за пороги, тобто у Дике поле та на Запорожжя. Своєю чергою, наказував самих запорожців не пускати в Україну, при необхідності застосовувати щодо них навіть збройну силу [250, с. 116]. Як бачимо, мова у цьому випадку йде не про городових, а про низових козаків, які, власне, й становили загрозу «для задержанья покою в отчизне своей».

Проте, як стверджує вітчизняний дослідник О. Овсій, вказаний документ «залишився на папері, бо наступні події показали, що без козацьких шабель Польщі на той грізний час було не обійтися» [173]. Справді, уже впродовж 1600-1602 рр. козаки були залучені Польщею до військових кампаній у Прибалтиці та Молдові, наслідком чого стало відновлення раніше порушених прав [139, с. 337].

Отже, на переломі двох століть реєстрове козацтво потрапило в немилість як до польського короля, так і до вального сейму. Якщо раніше влада намагалася запобігти військовим походам реєстровців проти союзників Польщі (Османської імперії та Кримського ханату), то у кінці XVII ст. з посиленням економічного, релігійного гніту, а також невизнання їх окремим соціальним станом з відповідним правовим статусом, козацтво низове, а

згодом і реєстрове розпочали збройні акції не проти зовнішнього ворога, а проти внутрішнього. Ним виявилися представники місцевої та центральної адміністрації, польської та української знаті, католицькі та греко-католицькі священики, які, на думку козаків, стояли на заваді визнанню їхніх прав та вольностей. Польський король та сейм як колегіальний представницький орган намагалися репресивними заходами зупинити збройні виступи городових і низових козаків, проте їхня вага у забезпеченні охорони південно-східних кордонів від набігів татар була настільки велика, що наміри влади ліквідувати загони козаків як військову силу, виглядали марними і непереконливими.

Повстання під проводом К. Косинського, Г. Лободи, С. Наливайка та їхні плачевні для повсталих результати не призвели до ліквідації козацтва. Навпаки, польська адміністрація все інтенсивніше стала залучати їх до наступальних військових акцій. Відомо про участь низових козаків у спільному поході з польським військом до Молдови та Волощини у 1600 р., у кампанії проти Швеції у 1602-1603 рр., де під орудою козацького гетьмана Самійла Кішки перебували не лише козаки, а й 15 польських ескадронів. У момент гострого протистояння Польщі з Московією відкрито зайняли позицію Речі Посполитої і влилися до її збройних сил [143, с. 66].

Поставлення козацтва низового і городового чи реєстрового в умови тотального контролю з боку польської влади, визнання їх «банітованими» спонукали Самійла Кішку, обійнявши гетьманство, об'єднати під своїм керівництвом як реєстрових, так і нереєстрових козаків. Йому доводилося переконувати польського короля повернути козацькі привілеї, добиватися реабілітації козацтва [12, с. 5]. З іншого боку, він зобов'язував козаків зберігати лояльність уряду. В одному із своїх листів до Сигізмунда III Вази, датованим 1 липня 1600 р., де король звернувся до козаків за військовою допомогою, С. Кішка висунув вимогу скасувати «баніцію невинно накладену на козаків, повернути вольності, якими володіли їхні пращури за Стефана Баторія, звільнити козаків з-під юрисдикції королівських урядників і

встановити для них «жолд» (платню) у тому разі, коли козаки будуть виконувати військові функції на користь Речі Посполитої [15, с. 72].

1 серпня і 25 жовтня 1600 р. король відповів на прохання, висловлені в листі гетьманом С. Кішкою. Зокрема, він заявив, що підготував і розіслав листи до старост, в яких зобов'язав останніх не втручатися у внутрішні справи козаків, а також повідомив про неможливість самостійного вирішення питання щодо «жолду» і «баніції», адже вони знаходяться не в його компетенції, «оскільки сейм її накладав і знімати також може лише сейм» [15, с. 73-74]. Зі свого боку король виділив особисто гетьману 6 тис. золотих.

Участь на початку XVII ст. реєстровців та запорожців у Лівонській війні на боці польського короля, загибель великої кількості українських лицарів на боці бою, втрата свого провідника С. Кішки, зрештою, дозволила учергове нагадати старшому реєстру І. Кучковичу про давні козацькі домагання «бути нам у слухних вольностях і пошануванні від кожного стану». «Його королівська милість, - звертався очільник реєстрового козацтва до Сигізмунда III Вази, - будучи особливим прибічником і охоронцем людей лицарських, маючи в ласкавій увазі державу і віддані послуги наші, мусив би нас усім тим упривілеювати та обдарувати, визнавши нас синами коронними» [276, с. 79]. Витяг із документу польського архіву, поданий дослідником В. Щербаком, свідчить про намагання реєстровців скористатися своїми воєнними заслугами перед Річчю Посполитою і стати в один ряд із польською шляхтою, отримавши від короля відповідний правовий статус.

Вальний сейм, що відбувся у лютому-березні 1601 р. частково зняв санкції з реєстровців, адже «козаки вірно служили нам як у недавньому поході проти Михайла, так і тепер обіцяють служити проти Карла», гарантував повернення війську Трахтемирівського монастиря після смерті його власника пана Гуляльницького, дозволяв нащадкам реєстровців спадкувати їхнє майно, але старший над козаками продовжував призначатися «гетьманським урядом у погодженні з нами» [305, с. 401]. Юрисдикція місцевої адміністрації над козаками залишилася непорушною, а «жолд»

видавався королівськими комісарами. На основі реєстру 1601 р., на який часто посилаються дослідники, усе військо складалося з чотирьох полків по 500 козаків у кожному та артилерійський підрозділ із 20 гармат. Полк ділився на два відділи, які очолювали осавули. Полковнику допомагали обозний, писар, хорунжий, сурмач, литаврщик і трубач. Сотні ділилися на курені по 10-12 козаків. Жалування гетьмана становило 120 злотих. Розміри платні полковника, військового обозного та військового писара була однаковою для усіх [34, с. 78-79]. Починаючи з 1601 р. низові і городові козаки разом обирали гетьмана, вибір якого мав бути затверджений королем. Зазначимо, що козацький реєстр був по-новому складений польським урядом після кількарічної перерви, пов'язаної з поразкою повстання під проводом Северина Наливайка.

Як тільки необхідність у використанні найманої сили реєстрових козаків відпадала, держава шукла приводів відмовитися від їхніх послуг: бралася за регулювання кількісного складу реєстровців, зазвичай, у бік зменшення, втручалася в організацію їхньої діяльності, вирішення кадрових та побутових питань. Прикладом цього може слугувати постанова вального сейму від 9 листопада 1611 р., у якій йдеться про припинення використання реєстрових козаків у воєнних акціях за винятком крайньої необхідності. Виклик на військову службу в останньому випадку мав здійснюватися «шляхом надання приповідних листів на козацькі роти лише людям шляхетського стану, добре осілим в українських воєводствах, які б на своїх маєтках гарантували відшкодування заподіяного» [305, с. 16]. Особлива юрисдикція над козаками відміняється, судочинство здійснюється загальним державним судом – трибуналом як у «завитих справах про заподіяння кривд» [305, с. 16]. Після цього козацтву залишалося лише апелювати до глави держави, нагадуючи йому про повернення відібраних прав і привілеїв. Проаналізований документ свідчить, що польська влада широко залучала українську шляхту для найму на військову службу, проте усіляко опиралася нобілітації реєстровців до шляхетського стану.

Зазначимо, що у всіх листах, зверненнях, скаргах, адресованих до польських королів від імені українського козацтва чи їхніх очільників, головним пріоритетом були прохання поновити козацькі права та вольності. У більшості випадків йшлося про своєчасну плату реєстровим козакам за виконання військових послуг для Речі Посполитої, виходу із-під юрисдикції місцевих старост, проте на початок XVII ст. не зустрічаємо жодних політичних чи вимог, які би стосувалися дотримання релігійного балансу в країні. Не знаходимо інформації про державницькі домагання козацької старшини. Мова йде винятково про вирішення нагальних проблем військового лицарства органами влади лише у межах єдиної держави Речі Посполитої. Так було, проте, до березня 1621 р., коли козацтво разом із православними ієрархами, скориставшись несприятливою для Речі Посполитої ситуацією, направили до польського короля делегацію з низкою вимог, у тому числі й уперше озвучених - політичних. Перший пункт петиції свідчить, що процес усвідомлення належності козаків до окремої нації, змусив їх говорити про руський народ як третій суб'єкт національної ідентифікації Речі Посполитій (поруч з поляками та литовцями). Козацько-релігійним альянсом ставилася чітка вимога зняття баніції «з нашої нації, руського народу» та повернення церков православному духовенству і населенню. Інші чотири пункти документа здебільшого стосувалися відновлення порушених прав православної церкви, а в останньому йшлося про підтримку коронного війська 50-тисячною козацькою армією за умови виконання Сигизмундом III висунутих козаками вимог [218, с. 202-205].

Отже, політичні вимоги до польської адміністрації стали поширюватися і набувати широкого суспільного розголосу у період зближення реєстрового та низового козацтва з православним духовенством, що сталося в період гетьманування П. Сагайдачного (1570-1622). Вперше в документальних джерелах доби козаччини з'являються гасла, що в умовах відсутності власної державності заманіфестували прагнення руського

(українського) народу, принаймні, до рівноправності у складі Речі Посполитої.

Важливим елементом правового статусу реєстрового козацтва у Речі Посполитій є не лише нормативно-правова регламентація їхньої організації та діяльності як військової корпорації, а й правовий режим їхнього побуту, міжособистісних взаємин, забезпечення правопорядку, процедури здійснення судочинства. Дослідники історії українського козацтва, у тому числі й радянської доби, наголошували на їхній прихильності до стародавніх звичаїв, словесного права та здорового глузду [94, с. 119]. Норми звичаєвого козацького права лежали в основі внутрішнього розпорядку як городових, так і низових козаків, котрі за ординацією 1572 р. потрапляли під юрисдикцію «старшого і судді» Яна Бадовського. Як глава спеціального судового органу в «українних землях» останній змушений був керуватися не раз апробованими нормами козацького права. Думку про невід'ємність звичаєвого права для козацького побуту поділяє кафедра історії права та держави юридичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка [89, с. 159-160; 274, с.47-48], а її завідувач М. Мірошніченко акцентовано наголошує на тому, що широке і повсюдне застосування норм звичаєвого права свідчить «про високий рівень правосвідомості українського народу» [167, с. 480].

Соціальне становище реєстрових козаків поліпшувалося прямо пропорційно до потреб польської влади у їхній військовій силі. І навпаки, при відсутності такої потреби розпочиналися неодмінні нагадування про широке розповсюдження «козацької сваволі», що завершувалися жорсткими постановами сеймів, повітових сеймиків, королівських універсалів, у яких неодмінно звучала тематика жорсткого покарання «своєвольників». Так, восени 1614 р. уряд створив комісію на чолі з білоцерківським старостою Янушем Острозьким, що мала на меті упорядкувати реєстрових козаків, зменшивши їхню кількість до 1 тис. осіб. У декларації за результатами роботи комісії від 14 жовтня 1614 р. вказувалося, що на реєстрових козаків покладається функція здійснення охорони кордону Речі Посполитої.

Встановлювався жолд «по червонцу на кожного и по поставу сукна каразки на кожного», який мав видаватися раз на рік у Києві. Поселятися в приватних або королівських маєтках сім'ї козаків могли лише з дозволу господарів або, відповідно, короля. Монастир у місті Трахтемирові мав слугувати винятково для лікування поранених, хворих, немічних козаків, а також для тих, хто не мав рідних і доживав свої останні роки. Категорично заборонялися будь-які збори козаків та організація походів проти сусідніх держав. Усі порушники декларації підлягали смертній карі разом з тими шляхтичами, які «доставляють харчові і інші припаси на Низ» [131, с. 248-249].

Зазначимо, що у всіх тогочасних листах, зверненнях, скаргах, адресованих до польських королів від імені українського козацтва чи їхніх очільників головним пріоритетом для останніх визнавалося поновлення козаків у їхніх правах та вольностях. У більшості випадків йшлося про своєчасну плату реєстровим козакам за виконання військових послуг для Речі Посполитої, виходу із-під юрисдикції місцевих старост, проте не зустрічаємо жодних політичних чи вимог, які би стосувалися дотримання релігійного балансу в країні. Не знаходимо також інформації про державницькі домагання козацької старшини. Мова йде винятково про вирішення нагальних проблем військового лицарства органами влади лише у межах єдиної держави Речі Посполитої.

Практичне втілення декларація королівської комісії на чолі з Я. Острозьким знайшла у Вільшанській угоді від 28 жовтня 1617 р., яка була наслідком миру Речі Посполитої та Оттоманської Порти, укладеного після успіхів козаків на морі та взяття ними Кафи у вересні 1617 р. Польську сторону у Старій Вільшані представляв коронний гетьман С. Жолкевський, якому, унаслідок різкого погіршення зовнішньополітичної ситуації, король доручив сформувати полк із реєстрових козаків, кількість якого не мала перевищувати однієї тисячі осіб. Щоправда, на прохання старшини встановлення остаточної чисельності реєстру покладалося на рішення найближчого сейму. В угоді передбачалося виключення із числа козацького

товариства «ремесників, купців, шинкарів, в'їтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців і інших неприкаяних ...» [46, с. 8].

Не погоджувалися козаки й на пропозицію щодо призначення урядом, а не виборів зі свого складу, старшого козацького реєстру. Посада гетьмана залишалася представницькою, але результати виборів мав затверджувати король [14, с. 206-209]. Значну роль в укладенні Вільшанської угоди відіграв П. Сагайдачний, який гарантував польському уряду, у разі визнання ним прав і привілеїв козацького війська, повну його лояльність до короля і сейму.

На жаль, запропонований королівськими комісарами до підписання текст Вільшанської угоди не знайшов підтримки серед членів польського сейму. Угода так і залишилася декларацією, хоча король виділив 6 тис. злотих як оплату козакам за військову службу на користь Речі Посполитої, а також у черговий раз заборонив організацію воєнних походів до сусідніх країн.

Подальше збільшення козацького реєстру пов'язане з іменем гетьмана П. Сагайдачного, насамперед з вдалими військовими походами 20-тисячного «вибраного війська» козаків та вмілою дипломатичною роботою з польським урядом. Висловлене Сигізмундом III Вазою задоволення від дій козаків на московському фронті, унаслідок яких за умовами Деулінської угоди від 1 грудня 1618 р. до Польщі від Московської держави перейшли Смоленщина, Стародубщина і Чернігівщина, спонукали короля створити нову комісію для урегулювання правового статусу реєстрового козацтва. Королівські комісари С. Жолкевський, Я. Данилович, Т. Замойський, С. Конєцпольський, Т. Шклінський пішли на певні поступки в переговорах при р. Роставиці. За угодою від 17 жовтня 1619 р. реєстр збільшувався до трьох тисяч, але проживати козаки могли лише на землях королівських. Платня сягала до 40 тисяч злотих на рік. Реєстровому козацтву доручався контроль за знищенням запорозьких човнів на Січі [298, s. 319, 334, 364]. Однак, такі умови, що донедавна були би значним успіхом, уже не відповідали історичним реаліям. Включення до списку вимагало, принаймні, у сім разів

більше бажаючих, тому гетьман П. Сагайдачний не рішився оголосити війську про узгоджену обома сторонами кількість реєстру [13, с. 340]. У подальшому гетьман ще раз, зокрема після повернення з Хотинської кампанії у 1621 р., намагався схилити короля до вирішення проблем з реєстром, звичайно, в інтересах козацьких мас. Так, делегація до Сигізмунда III поставила низку питань перед урядом, у тому числі й тих, що стосувалися безпосередньо реєстрових козаків. Серед вимог звучали як традиційні - про збільшення платні за військову службу, так і нові – про передачу реєстровцям м. Борисполя під притулок для поранених та про заборону розміщати жовнірів у межах Київського воєводства [68, с. 251-252]. Як і раніше перемовини не привели до результату, а чергова королівська комісія, створена для «упорядкування» реєстру, розробила таку систему заходів, яка апріорно була не прийнятною для козаків як запорозьких, так і реєстрових. Відтак, комісари не зважилися їх оприлюднювати перед козацьким загалом, адже не могли не розуміти негативної реакції лицарської маси [68, с. 255].

Отже, в умовах тогочасних викликів, пов'язаних із зростанням ваги у політичному житті Польщі реєстрового козацтва та та його активної участі у несанкціонованих владою військових походах, насамперед, проти Кримського ханату з одного боку, та постійною потребою уряду залучати реєстровців до воєнних акцій проти супротивників Речі Посполитої з другого, так і не вдалося налагодити свої взаємини з козацтвом та раціонально використати його могутній воєнний потенціал.

Наступний етап боротьби за збільшення кількості найманого війська із числа українського козацтва та розширення їхніх вольностей співпадає із розгортанням козацьких заворушень другої чверті XVII ст. Під натиском селянсько-козацького протесаного елемента польський уряд змушений був поступатися вимогам повсталих і йти на непопулярні для країни заходи. Так, наслідком повстання під проводом Марка Жмайла стало укладення угоди, що в історіографію увійшла під назвою Куруківський договір 1625 р., яким передбачалося формування впродовж шести тижнів 6-тисячного реєстру. Цей

час встановлювався для того, щоб польський уряд мав змогу «залучити більш здатних до служби». Жалування реєстровим козакам встановлювався у розмірі 60 тис. злотих на рік. Старшина отримувала підвищений рівень платні «понад того, щоб посадові особи віддано виконували обов'язки служби Його Королівській Милості і Речі Посполитій: старшому реєстру передбачалося жалування у розмірі 500 злотих на рік, військовому судді, обозному та шістьом полковника по 100 злотих і шестидесяти сотникам – по 50 злотих кожному [159, с. 144-145]. «...У земських, шляхетських і духовних маєтках дозволяється мешкати лише тим, котрі будуть послухними своїм панам і котрих вони захочуть терпіти», - занотовано в угоді. У протилежному разі, протягом трьох місяців реєстрові козаки мають покинути маєтки приватних власників [26, с. 199]. Угода дарувала амністію усім учасникам повстання та передбачала обрання старшого реєстру, якого мав затвердити польський король за поданням коронних гетьманів.

Особи, виписані з реєстру, додає сучасна українська дослідниця Н. Яковенко, «не позбавлялися козацьких прав, але той, хто хотів би надалі володіти землею на території приватних маєтків, автоматично перетворювалися на підданого, а якщо ні – мусив переселитися в котрусь із шести королівщин, що оголошувалися відповідно резиденціями шести козацьких полків», п'ять із яких планувалося сформувати на Правобережжі і один на Лівобережжі [285, с. 164].

Окремі пункти Куруківського договору стосувалися здійснення контролю реєстровиками за Запорозькою Січчю. На них покладался обов'язок тримати залогу не меншу 1000 вояків, за організацію роботи якого мав відповідати старший реєстру. Саме реєстровці були зобов'язані повідомляти про дії ворогів, не допускати їх до переправ і, загалом, захищати ті місця. Решта – мала розміщатися на волості, і за наказом коронного гетьмана мала йти на допомогу регулярному війську [159, с. 145]. Спалити морські судна мала не старшина, як помилково про це твердить В. Голобуцький [42, с. 277], а самі запорожці у присутності ревізорів.

Слід зазначити, що у жодній роботі вітчизняних дослідників як минулого, так і сучасності свідомо чи ні ігноруються кілька положень Куруківського трактату, які, як на нас, мають надзвичайно важливе значення для розуміння правового статусу реєстрових козаків. Відтак, стають зрозумілими причини кривавої боротьби козаків і посполитих за збільшення чисельності реєстру. Йдеться про те, що від імені короля трактат підписав коронний польний гетьман Станіслав Конєцпольський, який гарантував усім реєстровим козакам «користування правами і вольностями, які були їм надані як попередніми польськими королями, так і нині ... діючим королем». «Вони можуть вільно займатися промислами для покращення свого становища якось, - свідчить текст документу, - торгівлею, риболовлею та звіроловством за умови, проте, не завдавати збитків прибуткам старост і не захоплювати єзів і уходів, які здавна належали старостам» [159, с. 144].

Ще один фрагмент договору постійно випадає із літератури, яка подає аналіз Куруківський договір 1625 р. Замовчується інформація про те, що не лише старшина, але і вся чернь «голосно» принесла присягу на вірність королю і усій Речі Посполитій. У тексті присяги мовиться: «... будем підкорятися нашим старшим, припиним походи по Дніпру у Чорне море та нападати на землі турецького султана, усі наші морські судна спалимо, договір зі сторонніми монархами й без відома Й.К.М укладати не будемо ...» [159, с. 147]. Переконані, що історики права зобов'язані усебічно і без купюр аналізувати той чи інший нормативний акт, навіть у тому разі, коли він не вкладається в усталені стереотипи і не синхронізується з патріотичною позицією самого автора. Такі вимоги епохи постмодерну.

Не можемо не обійти увагою останню частину присяги, де йдеться про відмову козаків укладати договори з іноземними державами про військову допомогу. Вважаємо, реєстрове козацтво мало певний рівень міжнародної правосуб'єктності у частині укладення договорів найму, яке у 1625 р. Куруківською угодою було скасоване. Військо Запорозьке набуло великого досвіду участі у різноманітних збройних конфліктах, брало участь у війнах

не лише на боці Польщі, а й на боці Фердинанда II Габсбурга (1619 р.), Кримського ханату (1624 р.), вело перемовини у 1624 р. про вступ до антитурецької коаліції з такими придунайськими країнами як Молдова, Трансільванія й Валахія, зверталось неодноразово з проханням про прийняття на службу до московського царя [272, с. 37, 43, 44, 45]. Мемуарист Е. Лясота стверджував, що під час його переговорів про найм реєстровців на військову службу до німецького імператора, козаки висували вимогу про укладення між сторонами відповідного договору, де би прописувалося терміни служби, платня, матеріальне забезпечення війська тощо [159, с. 169]. Упродовж існування у складі Речі Посполитої реєстрове козацтво мало тісні взаємини із сусідніми державами, метою якого був швидше шантаж короля (сюзерена) задля відновлення порушених останнім корпоративних прав і привілеїв військового лицарства. Цілком слушною є думка про те, що договори з іноземними володарями мали характер тимчасових угод [218, с. 134], які, почасти, за рівень перемовин ніколи не виходили.

Складення реєстру після повстання М. Жмайла стало спільною справою польських комісарів, з одного боку, та козацької старшини і гетьмана М. Дорошенка, з іншого. За звітом, спрямованим до посольського приказу путивльським воєводою М. Головіним, вони шукали в козацьких містах достойників для включення до реєстрових списків. При цьому дописувач уточнив, що «по містах, де козаки Дорошенка слухають, там кращі люди пристають до нього, до Дорошенка» [220, с. 200].

Складнощі, втім, не завадили у визначеній Куруківською угодою термін зформувати реєстр. Як стверджує дослідник В. Голобуцький, у той самий час в Україні створюється шість реєстрових полків. За назвою міста, де перебувало керівництво і проживав полковник разом із старшиною, вони називалися Білоцерківським, Канівським, Київським, Корсунським, Переяславським, Черкаським [42, с. 278]. З метою оперативного реагування на тогочасні воєнні виклики, артилерійські підрозділи разом із гарматами, а також обслуговуючий персонал та музиканти зосереджувалися у м. Каневі.

Як бачимо, польська влада намагалася вбити клин, штучно розділити низових і городових козаків шляхом відкритого підкупу високим рівнем платні останнім, вирішуючи на даному етапі мету, що полягала в стримуванні козацьких виступів проти польського уряду. Контроль за діяльністю запорожців також покладалася не на польських жовнірів, а на реєстрових козаків, яких зобов'язували вживати заходів провокативного характеру проти своїх побратимів, що межували з порушенням звичаєвих правил військового лицарства. Відтак, умова Куруківської угоди про спалення човнів на Січі була своєрідним лакмусовим папером перевірки відданості польській владі новосформованого реєстрового козацтва. Слід сказати, що з цим завданням гетьман М. Дорошенко успішно упорався. У листі від 5 травня 1626 р. до командувача турецьких військ у Криму він повідомляв про «успіхи» реєстровців на Запорожжі, де усі човни були спалені, частина козаків знищена, частину взято у полон [68, с. 298].

Порозуміння між реєстровцями та польською владою вистачило на кілька років. Початок нової воєнної кампанії зі Швецією за панування над узбережжям Балтійського моря, що тривала з 1626 по 1629 рр., дозволило збільшити козацький реєстр, з якого після закінчення війни виходити ніхто не збирався. До того ж достатньо провокативно поводили себе польські жовніри, розквартировані на Наддніпрянщині, котрі не отримавши вчасно платню восени 1629 р. компенсували матеріальні збитки розбоями та пограбуваннями місцевого «українного» населення [106, с. 157]. У таких умовах у березні 1630 р. розпочалося чергове козацьке повстання на чолі з гетьманом Т. Федоровичем (Трясилом), яке тривало кілька місяців і завершилося підписанням 8 червня Переяславської угоди. Оцінки дослідників результатів козацького виступу є достатньо полярними, проте нам імпонує думка сучасного вітчизняного дослідника С. Плохія, який вважає, що війська Тараса Федоровича «стратегічно перемогли польську армію» [299, с. 34], на боці якої знаходилися й реєстрові козаки. Після підписання миру з повстанцями король подав сейму свої пропозиції щодо

розв'язання проблеми козацького протестного руху, в яких констатував «жорстоке замордування старшого [реєстру] ... та інших старших, що зберігали покору ...» [28, с. 229].

Переяславська угода з повсталими була підписана 8 червня 1630 р.. Нею поновлювалися положення Куруківського договору, однак кількість реєстру збільшувалася до 8 тис., щоправда, М. Грушевський вказує на те, що це було зроблено напівофіційно, «бо в протокол угоди не внесено, і платню в зв'язку з сим не збільшено, але сучасні реляції з театру війни про сю уступку говорять зовсім виразно, як про одну з основних пунктів угоди» [53, с. 345-346]. Особи, що перебували в реєстрі, а потім із нього були виписані, мали бути повернуті до списку. Як повстанці, так і реєстрові козаки створювали спеціальну комісію по 12 осіб з кожного боку, на яку покладалося кадрове заповнення реєстру, вибір гетьмана, вони мали дати «гарантію згоди і пробачення на будуще» [68, с. 349].

Поразки останніх селянсько-козацьких повстань під проводом П. Павлюка, Я. Острянина, Д. Гуні напередодні національно-визвольної війни призвела до укладення договору і здійснення присяги на відданість Речі Посполитій і польському королю на козацькій раді у Масловому ставу [44, с. 76] полковниками, осавулами, «Богданом Хмельницьким – писарем, усіма сотниками, отаманами і черню, братами поспільством, молодцями Його Королівської Милості Війська Запорозького» [159, с. 208].

Слід сказати, що аналізуючи документи, укладені між польською владою та реєстровими козаками, ми не потрапляли на факти наділення останніх земельними угіддями, принаймні, нормативно-правові акти не фіксують цієї позиції у переліку наданих прав і вольностей у моменти підписання договорів про найм на військову службу, а тим більше – у моменти поразок козаків, завданих польським військом. Факт потрапляння до категорії реєстровців відкривав можливості землеволодільцю узаконити право власності на неї [277, с. 93].

Присутність у реєстрах землевволодільців ніким не заперечується, проте земля не була предметом забезпечення імунітетних прав реєстровців як лицарської корпорації. Привілеї індивідуального характеру, насамперед, для старших Війська Запорозького зустрічаються у текстах джерел доволі часто. Так, відповідно до привілею, наданому Яну Бадовському як старшому реєстрового козацтва, йому передавалися два будинки з городами, угіддями та усім, що на них знаходилося [3, с. 176]. Наступникові на посаді, а саме Яну Оришовському, у довічне володіння надавалися земельні посілості по р. Мурафі, а у 1590 р. сейм підтримав наділення нерухомістю (в урочищі Рокитне, Борисполем та околицями) очільника реєстрового козацтва К. Косинського. Сучасник подій П. П'єско у своїй хроніці, опублікованій напередодні початку війни Б. Хмельницького з Польщею занотував: «Полковим або реєстровим держава (Річ Посполита) певні виділила поля та виписала привілеї, за що вони за власний кошт повинні ставати на війну за закликом Гетьмана» [24, с. 88]. Спираючись на актові матеріали, сучасний дослідник козацького землеволодіння В. Щербак цілком обгрунтовано заявляє, що земельні угіддя отримували і інші категорії із числа реєстрових козаків [277, с. 87-93]. Відтак, вважаємо, що однією із форм козацького землеволодіння стала нерухомість, отримана окремими реєстровцями як плата за військову службу на користь короля і Речі Посполитої.

Як повідомляє один із козацьких літописів, після прийняття присяги Масловому ставу Б. Хмельницький разом із черкаським полковником Барабашем та кількома значковими товаришами були обрані для поїздки до польського короля, якому поскаржилися на зловживання з боку польської адміністрації на місцях і просила «потвердити давні українські та козацькі права і вольності», включно з дозволом на вибори козацького гетьмана [22, с. 42]. На що, начебто, Владислав IV відповів: «А оскільки поляки, що панують на Україні, не хочуть слухати нашого королівського наказу і не припиняють чинити вам, козакам, як і всім малоросіянам, кривд і прикростей, то хочу нагадати, що ви військові люди і можете маючи шаблю при боці, а в

руках самопали, дійти тією зброєю своїх стародавніх вольностей самі» [22, с. 42-43]. Слова короля стали для реєстрового козацтва керівництвом до дії в майбутньому, проте у 1636 р. вони не стимулювали до боротьби з польським пануванням. Через два роки, на весні 1638 р., у Варшаві була ухвалена «Ординації Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитій», яка, здавалося, назавжди припиняє спроби козацтва обстояти як свої вольності, так і права українського народу на самобутність та власне державне урядування.

Законодавчий акт скасовував здобутки, які виборювалися козацтвом впродовж майже 80-ти років. Особливо вартісним були втрати правового статусу реєстрових козаків, завойовані ними у ході повстань першої третини XVII ст. «Ми скасовуємо назавжди усі пільги, прибутки, право на судову юрисдикцію і на здійснення виборів старшини, - йдеться в Ординації, - якими вони користувалися у нагороду за послуги, надані нашим пращурам, і яких вони позбавляються унаслідок свого бунту [23, с. 286]. Реєстр визначався кількістю у 6 тис. козаків, а повстанців, що залишилися живими, приписувалося повернути до стану холопів (простолюдинів).

З моменту ухвалення закону, старший реєстру має призначатися сеймом за рекомендацією коронного і польного гетьманів. Кандидат обирався із числа шляхтичів, при цьому жодних вказівок на належність до польського народу чи до католицької віри, як про це вказують деякі дослідники, в Ординації не міститься. Комісар мав присягнути за встановленою формою, у якій зобов'язується «свавілля козацьке припиняти, бунти їхні заздальгидь попереджати, ... здійснювати правосуддя щодо людей, скривджених козаками, а їх самих кривдити не буду». Осаули і полковники призначалися також із числа шляхтичів, а сотники й отамани обиралися з козацького складу Війська Запорозького. Резиденцією комісара визнавався Трахтемирів, а місцем проживання полковників місто, де сформований полк. Без дозволу коронного гетьмана виїзд полковника за межі полку заборонявся.

Чітко регламентувалося військове життя козаків. Полкам приписувалося по черзі перебувати на Запорозжжі «для захисту тієї області і для створення татарам перешкод переправи через Дніпро». На полки реєстрових козаків покладалася упереджувальна функція, «перешкоджати збору свавільних зборищ на переправах і річках та не дозволяти їм здійснювати морські походи» [23, с. 287]. Реєстровцям заборонялося без виданого комісаром паспорта, перебувати на Запорозжжі. У разі затримання і арешту губернатором, передбачалося покарання винуватого смертною карою.

Отже, аналіз Ординації свідчить, що польська влада мала намір перетворити Військо Запорозьке на слухняний інструмент для виконання поліцейських функцій в Україні загалом і на Запорозжжі зокрема, та для захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарських набігів. Уся повнота влади над реєстровими козаками передавалася польській адміністрації, вони фактично ставали одним із підрозділів збройних сил Речі Посполитої, адже рівень платні вперше документом не встановлювався. Висловимося на підтримку думки сучасних дослідників зовнішньої політики України О. Зайця та О. Кучика, які заходи уряду щодо реєстровців назвали недалекоглядними. В умовах воєнних дій Речі Посполитої польська влада розширювала межі козацького реєстру, а в мирний період – звужувала, «наївно сподіваючись, що населення, котре відчуло всі переваги свободи, смиренно повернеться у стан звичайного підданства» [134].

Результатом ухваленого законодавчого акту стало виключення Війська Запорозького із активного політичного та воєнного життя. Незважаючи на підкреслене слідування реєстровців букві закону, їхній правовий статус в Речі Посполитій залишився незмінним. Не дарма, у польській історіографії період аж до початку національно-визвольної війни 1648 р. названий «добою золотого спокою». Іншою бачив долю реєстрового козацтва український літописець Г. Грабянка, який занотував: «Реєстровых козаков в великой тесноте ляхове держажу: ни чести, ни слави, ни воли; беху бедные горше турецкой неволи. Еще же поставиша над козаками реєстровыми

полковников, сотников и всю старшину лядской веры, да не дают им отнюдь воли; и употребляли козаков до груб топления, також и староставе из старшиною до хандоженя коней и хортовъ, и дворов чищення» [138, с. 30]. Ідентичну характеристику становища реєстровців змальовує і «Літопис самовидця», автор якого звинувачує у зловживаннях полковників і сотників, «бо сотников не козаки оббырали и настановляли». На думку літописця, вони привласнювали собі кошти у розмірі 30 злотих щорічно, котрі виділялися із бюджету короля Речі Посполитої, призвівши «до великого убозства козацтво» [144, с. 45-46].

Лише початок і хід національно-визвольної війни 1648-1657 рр. кардинально змінив ставлення польської адміністрації до реєстрового козацтва, яке у першій же битві під Жовтими водами перейшли на бік повстанців. У цих умовах реєстровці не просили підтвердження прав і привілеїв, а виборювали їх. Небачене розширення козацького реєстру (40 тис. козаків) і започаткування Української гетьманської держави (Війська Запорозького) у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств зафіксував Зборівський договір з Реччю Посполитою 1649 р. Щоправда, Білоцерківська угода 1651 р. зменшила кількість реєстровців до 20 тис., однак зміст гетьманських нормативно-правових актів засвідчує повну відсутність згадок про підпорядкованість українського лицарства польському королю. Перемовини з московською делегацією у Переяславі у 1654 р. розпочинають новий етап історії реєстрового козацтва.

Отже, якщо реєстрове козацтво розпочиналося з надання певних прав і привілеїв з боку влади, то після селянсько-козацьких виступів кінця XVI – першої третини XVII ст.ст. ситуація змінилася. Тепер створювалися королівські комісії, які узгоджували списки разом із гетьманом чи старшими реєстру, а, почасти, й з обраними козаками. З початком Національно-визвольної війни польська влада погодилася на кількаразове збільшення реєстру, але не з власної волі, а унаслідок перемог армії Б. Хмельницького і реєстрових козаків як основи і найвишколенішої її частини.

Висновки до 2 розділу

Широковживаний нині в історичній та історико-правовій літературі термін «козак» фіксуються у різноманітних документах кінця XV ст., зокрема у дипломатичному листуванні з Московською державою, у оповіщеннях воєвод Великого князівства Литовського та інших документах. Українці на порубіжних територіях називалися не тільки козаками, а й подекуди зустрічаються під назвою «черкас». Джерела повідомляють і інші найменування, досить вживана була дефініція «королівські люди», тобто люди, що перебували на королівській службі. Назви також, часто-густо, походили від імені тих осіб хто їх очолював, або кому вони підкорялися. Зрештою, у документах історичної доби, що досліджується, відсутня уніфікована назва населення подніпровської України. Вони відомі під різноманітним йменням, що вказує на відсутність спільного терміну для майбутнього українського козацтва.

Предтечою українського реєстрового козацтва стали «служебники» та «сторожа» (замкова, міська, польна (польова), острогова), які виконували охоронні функції коштом збільшеного оподаткування міського населення. Міщани їх наймали для виконання завдань, пов'язаних з охороною замків. На загони служебників і сторожи покладалося значне коло функціональних обов'язків. Їм передавалися такі функції як забезпечення особистої охорони та супровід при виконанні дипломатичних та воєнних місій місцевою владою, організацію та здійснення військових походів проти татар, проведення різноманітних розвідувальних операцій з глибоким проникнення у тил ворога, патрулювання в периметру замку.

Поява українського козацтва у ВКЛ стала результатом не готовності до захисту державою власних східних і південних кордонів від агресивних зазіхань з боку Москви, Кримського ханства чи Османської імперії. Більшість українських земель, увійшовши до складу ВКЛ у кінці XIV – на початку XV ст., силою свого населення самотужки почала боронити

територію проживання від проникнення озброєних ватаг з боку сусідніх держав. У зв'язку з відсутністю як у Литві, так і в Польщі регулярного війська, браком польсько-литовського шляхетського елементу у межах Південно-Східної України, ініціаторами оборони кордонів від нападів турків-османів, татар і московитів стали добровільні формування місцевого «українного» населення, яке у цей період не відмовлялося від здійснення сухопутних походів та нападів на воєнні судна своїх супротивників, а для ВКЛ - союзників, чим викликало величезне невдоволення центральної адміністрації. Такі дії провокативного характеру з боку підданих ВКЛ демонстрували безпомічність вищих органів литовської влади вгамувати «своєвольців». Натомість, місцева влада, в особі старост, явочним порядком використовувала загони, що отримали у кінці XV ст. назву козаків, для збереження недоторканності державного кордону ВКЛ.

У низці представників місцевої адміністрації, що виконувала свої функції на Півдні України, найбільш успішними організаторами оборони держави стали канівський та черкаський старости Остафій Дашкович та Дмитро Вишневецький. З іменем першого пов'язують спробу провести «козацьку реформу», в основу якої пропонувалося покласти військову службу дніпровських козаків на постійній і оплатній основі. У 1522 р. її проект був запропонований депутатам Городенського сейму, який вилився у видання королем Сигізмундом I у 1524 р. указу про набір на військову державну службу невеликого козацького загону, який з різних причин не був реалізований.

Незважаючи на невдачу з реалізацією проекту О. Дашковича, вважаємо, що найм козаків на військову службу до ВКЛ був вперше матеріалізований у 1520-х роках у Київському воєводстві речицьким намісником С. Полозовичем. Саме він вперше здійснив набір козаків у Києві за допомогою місцевих бояр та урядників. Найм козаків на службу здійснювався або громадами міщан, бояр, представниками місцевої адміністрації та Великим князем Литовським. Історичні та правові джерела

кінця XV – початку XVI ст. не фіксують фактів служби українських ко. заків на користь окремих приватних осіб.

Пропозиції щодо можливості найму на військову службу виходили не від козаків, а від польського короля напередодні проведення Люблінського сейму 1569 р, який об'єднав ВКЛ і Королівство Польське в єдину державу Річ Посполиту. Політико-правовими причинами появи таких ініціатив з боку литовсько-польської влади було недопущення козацького «своеволия» щодо Кримського ханату і Османської імперії аби не провокувати на відповідні дії останніх. Намір створити загони реєстровців пояснюється бажанням встановити відносний спокій на кордонах зі своїми південними сусідами. Важливим фактором стало також наявність великої кількості зброї у представників суспільного прошарку, що не була ані литовцями, ані поляками за національним походженням. Залучення їх до виконання охоронних функцій на оплатній основі суттєво знижувала загрозу цілісності та єдності самої держави. І останнє, на прикордонних південних територіях, де найкраще себе почувало українське козацтво, польсько-литовській владі не вдавалося встановити того стабільного правопорядку, що панував у інших частинах держави.

Інститут реєстрового козацтва був запроваджений Сигизмунд II Августом 5 червня 1572 р. підписав привілей, яким вилучав їх із підпорядкування місцевих воєвод і старост і напрямку підпорядковував коронному гетьману. Правовий статус реєстрових козаків визначав платнею у розмірі 2-3 польських злотих, сукно на кожуха. Очільник реєстрового козацтва або «старший і суддя» ставав таким не лише над реєстровими, а й над низовими козаками, при чому його повноваження включали у себе керівництво загоном та здійснення судочинства над козаками на основі норм звичаєвого права. Жодні інші функції нормативно-правовим актом не прописані.

Другим етапом формування реєстрового козацтва став дозвіл на залучення до його лав низових козаків. Якщо з 1572 р. реєстровців набирали

переважно із числа міських жителів, що мали родини та вели осілий спосіб життя, то за універсалом короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. до новоствореного підрозділу дозволялося набирати й реєстровців із числа низових чи запорозьких козаків, які мали скласти присягу на вірність польській короні. Усім реєстровцям забезпечувалися права і вольності, даровані універсалом Сигізмунда Августа.

Відмінність між універсалами 1572 і 1578 рр. полягала у тому, що другим документом права і вольності реєстровців дещо звужувалися, адже тепер вони передавалися під юрисдикцію М. Вишневецького, очільника козацького загону і водночас черкаському старості, тобто судова влада, як це було за універсалом 1578 р., не була відокремлена від адміністративної. Разом з тим, положення другого документу свідчило, що юрисдикція «старшого і судді» залишалася чинним для усього козацького загалу, а не лише для реєстрових козаків. Тобто, з призначенням на посаду старшого черкаського старости саме йому як главі місцевої державної адміністрації дозволялося здійснювати судочинство над усім козацьким загалом, що суперечило універсалу 1572 р. 9 квітня 1582 р. Стефан Баторій виправив ситуацію, підтвердивши відповідною інструкцією права козаків на судовий імунітет за дрібні злочини і протиправні діяння середньої тяжкості від старостинських урядів. Лише за вчинення тяжких злочинів, попередньо узгодивши процесуальні питання з козацькою адміністрацією, старостам дозволялося притягувати до відповідальності як городових, так і реєстрових козаків. Окремі повноваження у податковій сфері та в галузі спадкового права також залишалися поза межами компетенції місцевої «українної» влади.

Серія селянсько-козацьких повстань початку 1590-х рр. різко погіршила правовий статус як реєстрових, так і низових (запорозьких) козаків, які за рішенням Варшавського сейму потрапили під санкції репресивного характеру. Він узаконив конфіскацію козацького землеволодіння, гетьману доручалося знищувати повсталих, поновлювалася

постанова сейму 1590 р. про посилення контролю з боку центральної і місцевої влади за своїми підданими з метою недопущення їхньої втечі на Запорозжя, їх піддавали баніції, тобто визнавали державними злочинцями і позбавляли частини або усього комплексу прав. Спроби позбутися законодавчо узаконених репресій та збільшити реєстр з боку козацьких ватажків та окремих козацьких гетьманів, з одного боку, а з другого – постійні спалахи козацьких повстань, чергувалися упродовж першої третини XVII ст. допоки «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитій», ухвалена сеймом і підписана королем у 1638 р., не скасувала усі права і привілеї, які виборювалися козацтвом. Як наслідок, польська влада мала намір перетворити Військо Запорозьке на слухняний інструмент для виконання поліцейських функцій в Україні загалом і на Запорозжі зокрема, та для захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарських набігів. Такий статус реєстровців залишиться незмінним до початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р.

РОЗДІЛ 3 ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII – XVIII СТ.СТ.)

3.1. Функціональні обов'язки та соціальне становище реєстрового козацтва

Для української історико-правової науки, що досліджує добу Української гетьманської держави (далі, УГД), актуальною залишається проблема реєстрового козацтва «як соціально-політичної категорії», а з огляду на місце козацтва у суспільно-політичному, економічному та культурному житті держави, воно набуває виняткового значення в сучасній історико-правовій науці. З одного боку козацтво функціонувало як елемент підтримки держави, а з іншого – воно еволюціонує до провідної верстви тогочасного суспільства.

Козацтво як соціальна категорія в другій половині XVII ст. перетворюється в окрему соціальну верству та відбувається процес самоусвідомлення його станової належності. У першій половині XVIII ст. козацтво «оселянюється» та формується козацько-старшинське землеволодіння. Еволюція свідомості козацтва від простого середньовічного військового найманства для обслуговування інтересів чужих держав до усвідомлення себе найважливішим елементом українського війська, проходить в органічному взаємозв'язку з державотворчими процесами середини XVII ст. – першої половини XVIII ст.

У ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького відбувається становлення української національної держави – Війська Запорозького. На початку війни ініціатива розбудови Української держави щонайперше виходила від козацтва та покозачених селян. Саме козаки вимагали продовження війни до повної ліквідації польської влади на Україні, що безперечно стимулювало реалізацію програми державотворення

Б. Хмельницького. Уже на кінець 1648 р. Україна мала основні ознаки державності: населення, територію, військо, органи влади і управління, полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, суд, право [307, с. 239]. Офіційну назву - Військо Запорозьке, вона успадкувала від реєстрового козацького війська, яке називалося Військо Запорозьке Його Королівської Милості, що у період безкоролів'я змінювався на «Речі Посполитої» [208, с. 137-137].

Протягом усього періоду існування УГД, реєстрове козацтво становило другу за чисельністю групу населення, після селян. Під час національної революції середини XVII ст. реєстрове козацтво оформилося в окремий привілейований стан доступ до якого інших суспільних верств ставав дедалі важчим. Основною повинністю козаків на відміну від решти жителів УГД була військова. Саме козаки склали основу збройних сил тогочасної козацької України. Адже в різні періоди функціонування української держави козацький реєстр становив від 60 до 30 тисяч осіб [8, с. 10], що визначалося українсько-польськими та українсько-московськими договорами про які йтиметься у наступному підрозділі дисертаційного дослідження. При цьому що стосується чисельності козацького стану, то дослідник українського козацтва В. Утвенко зазначав «що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. чисельність козаків становила не менше 50 тис. чоловік. А якщо врахувати, що середня сім'я нараховувала тоді до 6 чоловік, при загальній чисельності мешканців Гетьманщини 1,2-1,5 млн.чоловік, то козацький стан складав приблизно 20-25% населення країни» [253, с. 7].

Військова повинність реєстрового козацтва гарантувала зазначеній категорії населення значні права та привілеї. Так, реєстрове козацтво мало право володіти правом на землю та інше нерухоме майно, яке могли успадкувати їх нащадки. При цьому козацтво звільнялося від цілого ряду повинностей та податків (десятини від медового та тютюнового промислів, поколющини, покабанщини, стації), однак в повсякденному житті ці норми не завжди дотримувалися. Водночас реєстрове козацтво, отримало право

займатися торгівельною діяльністю, різноманітними промислами та ремеслами, зокрема гуральництвом. Також територіально козацтво підпорядковувалося виключно козацькій адміністрації – отаманам (сільському та курінному), сотенним та полковим канцеляріям та владі гетьмана, судочинство відносно зазначеної категорії населення здійснював лише військовий суд.

Водночас в контексті розшарування реєстрового козацтва старшина починає отримувати від гетьманської влади земельні ділянки за службу на ранг, при цьому представники рядового козацтва фактично були позбавлені таких можливостей, або лише у рідкісних випадках, серед яких можна вважати право реєстровця на заснування хутору.

Наприклад, 29 березня 1676 р. почепський сотник А. Ляхатинський видав універсал козакові А. Сабаєнку на поселення у заснованому ним хуторі людей. За реалізацію цього права козак мав «на постійній основі служити у війську» [79].

Проте більш розповсюдженою формою платні реєстровому козацтву за службу було надання дозволу з боку гетьманської влади на заняття борошномельним промислом із правом будівництва млинів та отримання усіх прибутків від даної діяльності. При цьому міщанство та селянство за заняття аналогічним промислом отримували лише частину прибутку та сплачували податок до військового скарбу. Прикладом такого звільнення може слугувати документ, виявлений істориком Ю. Мициком. Так, 2 вересня 1676 р. гетьман П. Тетеря звільнив лубинського козака Л. Кигрієнка від оподаткування «за його військові заслуги...». [166, с. 18]

Попри вимоги гетьманів від царату про сплату жалування реєстровцям за військову службу, про що навіть було закрілено у договірних статтях, однак ця норма залишалася лише формальністю і на практиці не виконувалася. А тому, попри користування значними привілеями та пільгами, реєстровці відбували військову службу за власний рахунок. У

міжвоєнний період вони несли вартову службу на прикордонних лініях та форпостах, а також брали безпосередню участь у їх утриманні та укріпленні.

У випадку війни боєздатне козацтво мало обов'язок негайно з'явитися на військову службу. При цьому обов'язок з мобілізації реєстровців на військову службу покладался на органи територіального упоавління – полкові та сотенні канцелярії. У приклад можна навести наказ чернігівського полковника Ф. Потапенка до підпорядкованого полку з приводу військової кампанії проти татар «...аби зараз казаки згуртувалися к приходу татар...» [84].

За ухилення від мобілізації на військову службу, були передбачені ряд покарань, зокрема грошові стягнення, позбавлення волі і навіть смертна кара. Так, 10 серпня 1660 р. тогочасний гетьман Ю. Хмельницький видав мобілізаційний універсал в якому також згадувався козак Ф.Пальоник, який проігнорував мобілізацію та залишився вдома, за що останньому загрожувала смертна кара. [104, с. 68]

Непоодинокими були випадки коли заможні козаки вносили грошові платежі в обмін за уникнення військової служби. Для прикладу у жовтні 1679 р. переяславська полкова канцелярія утримувала з козаків Смілянської сотні плату для тих хто не взяв участі у військовому поході під Тамань, «... в декого по два талери, а в декого по півзолотого».[236, с. 118]

Для відправки у військовий похід, як зазначала дослідник О. Апанович реєстровець повинен був забезпечити себе конем, рушницею, порохом, кулями, списом та шаблею. Крім того, козацьке товариство самостійно забезпечувало себе провіантом та фуражем орієнтовно на весь період походу, яке доставляло на власних підводах. Окремо, кожен козак забезпечував себе одягом, взуттям та шапкою тощо. [8, с. 84-87] Дослідник В. Утвенко у своєму дослідженні, також зазначає орієнтовну вартість цін на зброю, військові обладунки та спорядження станом на початок XVIII ст. Наприклад, мушкет коштував 2 крб., кремінець – 3 коп., спис – 10 коп., натруска – 3 коп., 5 фунтів пороху – 75 коп., 5 фунтів свинцю – 40 коп., кінь – 7-9 крб., сідло –

1 крб., вуздечка – 20 коп., жупан – 2 крб., шапка – 30 коп., 3 пари чобіт – 90 коп., 3 пари сорочок – 60 коп., кожух – 1 крб. За даними Генеральної військової канцелярії у 1735 р., повне спорядження козака до походу в 20-30-х рр. XVIII ст. коштувало 20 крб. (100 польських золотих). [253, с. 84-89] Але, враховуючи що на початку XVIII ст. вартість вищезазначених товарів зросла практично втричі, тому й раніше, козак щоб забезпечити себе до військового походу змушений був витратити кілька десятків золотих на рік, що тогочас було доволі великою сумою навіть для заможного козацтва. В зв'язку з цим деякі реєстровці у зазначений період хотіли уникнути участі у військових походах.

Уже наприкінці XVII ст. частішають випадки відправки заможними козаками замість себе наймитів, сусідів та збіднілих родичів. Зазначена категорія козаків часто виконувала дякі послуги на користь церкви або сотенної чи полкової адміністрації взамін за неявку на військову службу.

Серед поважних причин неявки козака на службу могли бути важке захворювання, стихійні лиха та пожежі, а також смерть близьких родичів. Однак такі випадки, були поодинокими і більшість козаків сумлінно та добросовісно виконувала свій військовий обов'язок. Також у військовий похід із вищезазначених причин замість батька міг бути відправлений його син чи навпаки. [65, с. 418]

Чисельність реєстрового козацького війська, яке залучалося для військового походу чи виконання оборонних функцій визначалося нормативно-правовими актами царату, гетьмана чи Генеральної військової канцелярія розподіляла цю чисельність по полках та сотнях.

Зокрема, 10 серпня 1677 р. у грамоті царату гетьману І. Брюховецькому щодо захисту українських земель від монголо-татрської навали зазначалося: «... предупреждая ворожиские намерения нашего царского величества гетьманских земель, ми государь московский отступить четыре тысячи козаков...». [7с. 623]

Після початку Північної війни починаючи з 1701 р. московський цар почав практикувати залучення реєстрового козацького війська на власний розсуд до віддалених території Московії, зокрема Прибалтики, Білорусі та крайньої півночі, при цьому командування козацькими підрозділами здійснювали царські воєначальники, а надалі практику залучення московського командування було розповсюджено і до козацьких військ на території УГД. Так, , 2 вересня 1705 р. у листі Петра І. до українського гетьмана І. Мазепи вимагалось, щоб «... вибрати хорошу частку козацького войска примерно 5 или 6 тысяч, выбрав хороших людей для командиров, идти к Переяславу и приказать бити послушным тем кто будет командовать драгунскими полками...». [189, с. 328]

Московські командири, що здійснювали керівництво підрозділами реєстровців, часто брутально та упереджено поводитися з козаками. При цьому останні, від самого початку бойових дій у Північній війні неодноразово приходили на допомогу московським військам які перебували в жахливому матеріальному становищі. На підтвердження цього можна навести хроніку бойових дій 1706 р. на території Білорусії, де московіти отримали поразку від шведів, а шіснадцятитисячний корпус реєстрових козаків за наказом Петра І було наапралено на допомогу царським підрозділам.. [121, с. 120]

Також царат спеціальними указами звільняв козаків від участі у військовій службі та розпускав по домівках. На підтвердження цього, є лист московського царя гетьману І. Брюховецькому від 31 жовтня 1669 р. з наказом відправити війська подомівках через несприятливу осінню погоду. [6, с. 251-254]

Систематичні військові дії московського царату починаючи з останньої чверті XVII ст., та матеріальні витрати, внаслідок цих війн, спричинили обідніння частини реєстровців. Так, у березні 1695 р., гетьман І. Мазепа, відправивши десятитисячне військо реєстровців під командуванням ніжинського полковника М. Прокопенка доповідав у Малоросійському

приказі: «много регистрових козаков сильно обеднели что оставили своих семьи без продовольствия и фуража, а сами отправились в поход...». [116, с. 89]

Внаслідок цього велика частина реєстровців не мала матеріальної можливості брати участь у військових походах. У відповідь гетьманська адміністрація змушена була збирати з такої категорії реєстровців податок на утримання охотницьких військ та залучати їх на допомогу тим реєстровцям, які брали участь в поході. А на межі XVII – XVIII ст. виникає особлива категорія не матеріальноспроможних реєстровців «підопічників», кількість яких невпино збільшувалася і з часом перевищила чисельність «виборних» козаків.

З метою підтримки боєздатності козацького війська гетьман І. Мазепа 3 квітня 1702 р. видав універсал про «перебір» козаків та виділення з них матеріально забезпечених реєстровців («виборне та переборне товариство»), на яких покладался обов'язок відбувати військову службу та перебувати у постійній бойовій готовності які власне і повинні були нести військову службу і завжди бути до неї готовими. [40, с. 41] Козаки, які не увійшли до цієї категорії, так зване «підлішне товариство» звільнялося від несення військової служби і залишалися за місцем постійного проживання для надання допомоги по забезпеченню «виборного та переборного товариства».

Додатковим фактором зубожіння реєстрового козацтва на межі XVII - XVIII ст.ст. були ще й утиски з сторони козацької старшини та представників світської та духовної аристократії, яка попри заборону з сторони гетьманської влади масово скуповувала земельні наділи у зубожілого реєстрового козацтва.

В контексті цього радянський вчений В. Голобуцький зазначав, що наслідком перетворення реєстрового козацтва на посполитих було їх зубожіння внаслідок тривалої участі у військових походах. Часто для покращення свого матеріального становища козаки позичали гроші у своїх родичів. При цьому для повернення боргу реєстровець змушений був для

розрахунку з кредитором віддати земельну ділянку та інше рухоме та нерухоме майно. [41, с. 110-111]

Дослідник дореволюційної історії В. Антонович переконував, що козацтво через важкі умови військової служби часто з власної ініціативи виписувалося з реєстру та переходило в категорію посполитих [10, с. 128]

Таким чином, військова повинність реєстровців, попри значні права та привілеї, якими користувалася ця суспільна верства, часто супроводжувалася цілим рядом негативних моментів, які призводили до зuboжіння значної частини реєстрових козаків, через тривалі війни та соціальне й майнове розшарування.

Окрім військової повинності, рядове козацтво, що складало переважну більшість населення міст та містечок, залучалося до відновлення їхніх укріплень. У кінці XVII ст. виконання рядовим козацтвом будівельних робіт стає обтяжливою повинністю. Однак, після відновлення бойових дій проти татарсько-турецьких військ у південній частині країни, царат починає активно залучати реєстрове козацтво до відновлення зруйнованих фортець та спорудження нових. Слід додати, що випадки залучення московським царем реєстрових козаків до будівельних робіт були непоодинокими і часто практикувалися.

Так у 1655 р. після появи царських чиновників у Києві, розпочалося спорудження Старокиївської фортеці, водночас передбачалося обнесення міста захисним земляним валом, а виконання цієї категорії робіт покладалося на місцеве реєстрове козацтво. Крім того, за участі реєстровців 1678 р. було збудовано неподалік Києва перший стаціонарний міст через р. Дніпро. [85]

Уже на межі XVII – XVIII ст.ст. використання козацтва у будівельних та фортифікаційних роботах набуває масового явища, та носить системний характер. Виконання цієї повинності реєстровцями було для них більш обтяжливим ніж виконання військової служби, оскільки в них не було можливості займатися власним господарством. При цьому залучаючи козацтво до виконання даних робіт, московські чиновники в Україні

системно порушували їх права та вольності, допускаючи знущання та брутальне поводження з ними. Однак позитивним моментом був той факт що у зазначений період реєстровці працювали в більшості на території українських земель у звичних для себе природних та кліматичних умовах.

Водночас в роки правління І. Мазепи реєстровців залучають до різного роду громадських робіт, зокрема ремонту гребель. Однак слід зазначити, що цю категорію робіт вони виконували разом із селянством. Обслуговування та догляд гребель для тогочасної української держави мало неабияке значення, оскільки у разі їх пошкодження могло бути затоплено значні території в тому числі сільськогосподарські угіддя. В зв'язку з цим незалежно від форми власності греблі, козаки та селянство масово залучалися до їх ремонту та обслуговування. Для прикладу можна навести універсал І. Мазепи від 9 серпня 1688 р., яким він дозволив смілянському та береговівському сотникам Переяславського полку залучати козацтво та посполитих для укріплення Монастирської греблі [260].

Ще однією повинністю козацтва, що обтяжувала його матеріальне становище була підводна повинність. Адже виконуючи військову повинність реєстровці для переміщення продовольства та військових обладунків використовували власні підводи. Свідченням, цього може бути указ Петра І до Малоросійському приказу про залучення городового козацтва для перевезення бойового спорядження під Азов. [249, с. 286]

Про те слід зазначити, що реєстровці правовими актами гетьманської влади неодноразово звільнялися від підводної повинності. Однак, як зазначається в деяких історичних джерелах представники царату в Україні використовували підводи та худобу козаків для перевезення бойового спорядження. Згідно договірних статей московського царату із гетьманами заборонялося московським чинам в Україні вимагати від козаків будь-яке майно та використовувати козацьку працю, що свідчить про зловживання з їхнього боку. Зокрема, ще у серпні 1664 р. полтавські козаки скаржилися І. Самойловичу на царського воєводу М. Калужного, який розпорядився

використовувати підводи та тяглову силу реєстрового козацтва для задоволення потреб царських військових. [4, с. 133]

Додатковим стимулом для таких зловживань з сторони московських командних чинів стали військові дії царату з турецько-татарськими військами кінця XVII ст, адже московські війська рухалися до місця бойових дій через територію УГД. Доказом цього можуть стати численні скарги реєстрового козацтва Ніжинського полку, гетьману І. Мазепі у лютому 1692 р., які останній спрямував Петру I [66, с. 336-338]

Крім того, окремим тягарем, що лягав на реєстрове козацтво були постої царських військ у дворах козаків, які особливо почастишали на межі XVII – XVIII ст., попри те що договірні статті категорично забороняли цього роду повинність. Допускали подібного роду зловживання по відношенню до реєстрового козацтва також гетьманські посланці. Підтвердження подібного роду зловживань наводить російський історик В. Мякотін, зазначаючи, що у 1704 р. реєстрове козацтво села Касьянівки Переяславського полку поскаржилося гетьману І. Мазепі на російських та українських посланців, які вимагали у місцевого населення постій для коней, фураж та продовольство, у випадку відмови останіми, до них могли застосувати примус. [169, с. 108]

Також, починаючи з моменту утворення УГД та запровадження полково-сотенного адміністративно-територіального поділу реєстрове козацтво змушене було двічі на рік надавати представникам генеральної, полкової та сотенної старшини так звані ральці, або подарунки за службу. Попри те що зазначені подарунки надавалися на добровільній основі, однак на практиці вони були обов'язковими. На початкових етапах існування козацької держави так звані ральці надавалися в натуральній формі, зокрема продуктами харчування та збіжжям, а надалі, зокрема наприкінці XVII ст. надаються у грошовій формі. [65, с. 83]

Для реєстровців які проживали у магістрацьких та ратушних містах поширювала грошова повинність спрямована на допомогу місту та утримання міської влади. Наприклад, як свідчили мешканці міста Барішівка

Переяславського полку у 1731 р. вони «...із давніх давен місту Баришівці козаки допомагали у всяких потребах...». [37, с. 259]

У середовищі козацтва виділялися групи реєстровців, які виконували окремі види повинностей відмінних від решти козацького товариства. Так, 8 «придніпровських» сотень Переяславського полку формували особисту гвардію гетьмана і територіально не підпорядковувалися сотникам та полковнику. [65, с. 425] У гетьманській столиці – Батурині палац гетьмана охороняла сотня жолдаків, що формувалася із реєстровців сіл Поповки та Жолдаків Ніжинського полку.

Також у військовому товаристві реєстрового козацтва в УГД виділялися дві невеликі мисливські групи козаків – бобрівники та стрільці, які за своїм соціальним та правовим становищем дещо відрізнялися від решти реєстрового козацтва.

Дослідник бобрівників М. Плохінський вважав, що бобровий промисел був поширений на території українських земель ще в литовсько-польські часи і зберігся протягом другої половини XVII – середини XVIII ст.

Бобрівники були переважно представниками козацтва, вони були наділені численими правами і привілеями та знаходилися під протекторатом гетьмана, із свого середовища обирали отамана, що здійснював загальне керівництво ними та представляв їхні інтереси.

Зазначена група реєстровців звільнялася від податків та повинностей, та отримувала право займатися на пільгових умовах гуральним промислом. Основним заняття бобрівників було полювання на бобрів та видер. Під час цього промислу, місцеве населення сотні на території якої здійснювалося полювання, мало обов'язок забезпечувати бобрівників продуктами харчування, а також надавати підводи та тяглову силу для переміщення їхнього важкого металевого спорядження. В свою чергу ремісники цієї територіальної одиниці змушені були ремонтувати їхнє мисливське знаряддя. Бобрівники щорічно на користь скарбу Війська Запорозького надавали певну кількість бобрів та видер.

Для прикладу, 28 квітня 1683 р. гетьман І. Самойлович видав універсал отаманові бобрівників П. Саленку із вимогою поставки до гетьманського двору щорічно десяти бобрів і двадцяти видер, а місцеве населення сіл де проводилося полювання зобов'язувалося забезпечувати це товариство бобрівників двома підводами та тягловою силою щодено на весь період полювання. [156, с. 56]

Однак на початку XVIII ст. істотно скоротилася чисельність бобрів у північній частині УГД, а тому спочатку для бобрівників були зменшені квоти здачі бобрів та видер приблизно на третину, а надалі взагалі їх замінюють грошовою платнею у розмір орієнтовно 120 талерів (70 крб.). [156, с. 36]

У період військових походів гетьман завжди намагався утримувати бобрівників при собі, що свідчило про їхнє привілейоване соціальне становище в середовищі козацтва.

Схожими правами та привілеями наділялися гетьманською владою й стрільці, які полювали на птицю та звірів у північних полках української держави. Так, в останій чверті XVII – першій третині XVIII ст. ватаги стрільців зустрічалися у Чернігівському, Стародубському та Лубенському полках. Підтвердженням цьому були дослідження історика–емігранта С. Зеркаля, який зазначав, що мисливський промисел стрільців був поширений у південних полках Війська Запорозького, зокрема Гадяцькому, Миргородському та Переяславському. [74, с. 194] Як і бобрівники стрільці із свого товариства обирали отаман, який представляв їхні інтереси. На початкових етапах формування цієї групи реєстровців, стрільці підпорядковувалися полковникам, а починаючи із 90-х років XVII ст. напряду гетьманові. [156, с. 42-43]

В основному стрільці полювали в холодну пору року для належного зберігання вбитої дичини. Під час полювання стрільці як правило вбивали дичину, а також для збереження цілісності хутра заганяли тварин до спеціальних сітей за допомогою собак. Все знаряддя для полювання, зокрема вогнепальну зброю, кулі, порох та сіті вони купували самостійно. По

закінченню сезону полювання стрільці постачали до гетьманського двору частину вбитої дичини. Для прикладу, можна навести дослідження М. Плохінського, який зазначав: «... стрільці Магалинської сотні Стародубського полку в кінці XVII ст. здавали до гетьманського двору по 25 куниць та 15 пудів меду на рік. [156, с. 48]

Попри проаналізовані нами наявні дослідження, а також архівні дані та літературні джерела на даний час бракує історичних відомостей за якими можна було б встановити загальну кількість стрільців та бобрівників на території УГД із числа військового товариства реєстрових козаків, однак враховуючи їхню кількість в межах деяких сотень та полків, можна припустити, що їх налічувалося не більше кількох сотень осіб. При цьому серед загальної чисельності реєстровців Війська Запорізького їхня чисельність становила не більше 1%.

Отож, групи бобрівників та стрільців будучи частиною реєстрового козацтва за своїм соціальним та правовим статусом дещо відрізнялися від інших представників військового товариства, зокрема підпорядковувалися напряму гетьману минаючи владу сотника та полковника, частину впольованої здобичі віддавали до гетьманського двору, а під час військових походів перебували безпосередньо при гетьманові, а тому військова повиність була для них менш обтяжливою ніж для решти реєстровців.

Ще одним важливим обов'язком реєстрового козацтва була сплата податків, але як вже зазначалося вище, козаки відбуваючи військову службу, були звільнені від більшості податків на користь військового скарбу, про що свідчили правові акти гетьманів та московського царату. Однак в окремих випадках, якщо реєстровці займалися промислами, які приносили їм додатковий прибуток то вони змушені були сплачувати податок на користь держави.

Зокрема, якщо реєстровець утримував млин та використовував при його будівництві чи ремонті найману працю селян чи міщан, в такому випадку сплачував борошномельний збір (військову мірочку). Вище по

тексту ми зазначали умови, при яких козацькі млини звільнялися від оподаткування, однак в усіх інших випадках встановлювалися певні норми оподаткування. Ми хотіли б зосередити увагу на розмірі податкових платежів з борошномельного промислу, який міг змінюватися гетьманською або місцевою владою в залежності від тих чи інших обставин. За загальним правилом реєстровці, які володіли млинами та займалися борошномельним промислом сплачували близько половини прибутку на користь держави.

Для прикладу, можна процитувати універсал чернігівського полковника М. Лисенка від 16 вересня 1679 р., який після закінчення будівництва греблі та млина мав сплачувати до військового скарбу щорічно половину прибутку, у зв'язку з тим що до будівництва греблі були залучені посполиті. [169, с. 121]

Однак на початку XVIII ст. зустрічаються випадки, коли реєстровці з борошномельного промислу сплачували третину прибутку на користь військового скарбу. Так, І.Мазепа своїм універсалом від 18 лютого 1696 р. ніжинському сотникові А. Нечейжелі велів із млина козака І. Юрієва утримувати третю частину прибутку. [252, с. 300]

При цьому у виняткових випадках гетьмани чи полковники своїми універсалами могли встановлювати спеціальне оподаткування з борошнемельного промислу. Для прикладу, наведемо універсал І. Самойловича від 17 серпня 1672 р. про надання реєстровцеві Покорецької сотні Чернігівського полку В. Заліщанському, який побудував разом із військовими товаришами Я. Тищуком та П. Шкурумом три млини, при цьому два млини взагалі звільнялися від оподаткування, а з третього сплачувалася четверта частина прибутку на користь Війська Запорозького [256]/

Також в окремих полках реєстровці сплачували податки з риболовецького промислу та бджільництва. Для прикладу, можна навести універсал стародубського полковника М. Міляшенка від 13 квітня 1694 р. козакові с. Зарівки Почепської сотні В. Ловці де було зазначено «... кожний рік до військового скарбу здавати «полпуда» меду...». [252, с. 571]

Укладені Переяславські угоди Б. Хмельницького з Московією 1654 р. забезпечували для реєстрового козацтва права безперешкодного заняття гуральництвом, без оподаткування. Цей привілей був виключно для реєстрового козацтва, інші категорії населення навіть не мали права займатися цим промислом. Однак, пізніше, особливо в часи гетьманування І. Самойловича реєстровці були позбавлені права займатися роздрібною торгівлею горілкою без сплати частини прибутку на користь держави. Проте за гетьманування І. Мазепи реєстровцям все ж дозволили вільний продаж браги, пива та меду, а також заняття гуральництвом, але лише для оптової реалізації горілки. В свою чергу за гетьманування Д. Многогрішного було запроваджено спеціальний податок з гуральницького промислу, який отримав назву «показанщина» та передбачав сплату козаками 50 коп. з кожного виготовленого казана горілки [273, с. 6]

У наступні роки згадки про оподаткування козацьких винокурень зустрічаються дуже рідко. Лише за гетьманування І. Самойловича чернігівський полковник В. Борковський встановив іншу показанщину, яка збиралася до полкового скарбу: «... від виноробів, які виготовляють у винницях горілку стягувати до військового скарбу 25 коп. з кожного казана» [81].

Згідно з відомостями 1722 р., які подала до Малоросійської Колегії козацька старшина, в окремих сотнях північних полків на рубежі XVII – XVIII ст. козаки платили показанщину по 25 коп. від горілчаного казана. [67, с. 146]

Із посівів тютюну козаки майже не платили податків, про що згадували старожили в 1720-х рр. Яскравим прикладом цього є також універсал І. Мазепи від 27 жовтня 1692 р., де підкреслювалося, що податок під назвою «тютюнова десятина» не поширювався на козаків. [252, с. 243] Однак, за даними дослідниці В.Н. Жук, козаки Новосанжарівської сотні Полтавського полку на рубежі XVII-XVIII ст. сплачували податок із посівів тютюну у розмірі 5 алтин (1 крб. = 40 алтин) [69, с. 14].

Від решти державних податків – стації, покабанщини, поколющини, скапщини та деяких інших реєстрові козаки звільнялися взагалі, а якщо були випадки сплати ними одного з цих податків, то це слід розглядати як зловживання з боку влади чи військових.

Щоправда, з кінця XVII ст. вже старшинська адміністрація змушувала козаків, які не брали участі у військових походах, платити стацію на утримання найманого війська. В універсалі від 24 травня 1698 р. Чернігівському Єлецькому монастирю гетьман І. Мазепа наказав козакам, які не відбували військової служби, давати стацію на користь найманого війська [252, с. 312-313]. Подібний універсал у цьому ж році видала Генеральна військова канцелярія [224, с. 183].

Крім сплати деяких податків до військового скарбу, наприкінці XVII – початку XVIII ст. з рядових козаків збирали також на користь козацької старшини по 1 коп., а з тих, хто не пішов до військового походу - ще святкові гроші по 1-5 коп., в залежності від прибутків. [67, с. 146-147]

Оподаткування козаків Лівобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. мало ряд особливостей. По-перше, державні податки, якими обкладалося реєстрове козацтво, поширювалися, насамперед, на тих козаків, які займалися промислами, до того ж, на незначну частину цього товариства. По-друге, деякі податки мали локальний характер або існували в певний період. По-третє, рядові козаки сплачували податки в значно менших розмірах, у порівнянні з сільським та міським населенням. До того ж, показанщину з козацьких винокурень збирали лише за часів гетьмана Д. Многогрішного або на рубежі XVII – XVIII ст. не в усіх полках, тоді як селянам та міщанам не завжди дозволялося навіть виробляти горілку.

Аналізуючи повинності та обов'язки реєстрового козацтва, чітко простежується його інституційна та соціальна структурованість. Адже соціальна категорія «козацтво» формує у собі цілісну систему зі своїми структурними елементами – рядовим козацтвом, урядовою старшиною та значним військовим товариством. І якщо соціальне становище рядового

козацтва ми розглянули вище в контексті аналізу функціональних обов'язків та повинностей реєстрових козаків то становище урядової старшини та значного військового товариства ми проаналізуємо далі.

Формування цієї нової генерації козацької еліти почалося вже з перших років Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Водночас, тривалі військові дії і соціальні конфлікти загальмували кристалізацію соціальної структури Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. Однак і в цей період соціальна структура УГД, певною мірою, європейське корпоративне суспільство, оскільки мала вертикальну ієрархію, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався належністю до певної соціальної групи. На верхівці суспільства знаходилася українська еліта, що поєднувала в собі елементи старого нобілітету – козацької старшини. Її ядро становили тогочасні урядовці – гетьман, генеральна старшина (генеральній обозний, писар, два осавули, хорунжий, бунчужний, два судді, підскарбій), полковники і полкова старшина (обозні, писарі, осавули, хорунжі), а також сотники і сотенна старшина. У науковій історико-правовій літературі цей соціальний прошарок отримав назву – «урядова старшина» [123, с. 11].

Протягом другої половини 40-х – 50-х рр. XVII ст. лави козацької старшини поповнилися за рахунок старшин реєстрових полків, які перейшли на бік гетьмана і користувалися великим авторитетом серед козацтва завдяки своїм здібностям та військовим заслугам. Власне, із цього кола вийшов Б. Хмельницький і його найближчі соратники, які стали на чолі війська буквально на початку війни: К. Бурлай (Бурляй), Ф. Вешняк, М. Гладкий, Ф. Джеджалій, Л. Капуста, Р. Катіржний, Я. Клиша, Ф. Лобода, Л. Мозиря, Т. Носач, М. Пушкар, С. Савич, В. Томиленко та багато інших. За свідченням сучасників, багато полковників і «знатних осіб» були «сопряжены с ним близким свойством й любовию» [23, с. 145].

Важливу роль у становленні нового соціального прошарку відіграли представники православних шляхетських родин, які, за висловом

тогочасного польського хроніста, «вроджену цноту шляхетську покинувши, до неприятеля пристали». Вихідці з шляхетських родин обіймали різноманітні посади генеральної та полкової старшини [142, с. 165-166; 188, с. 163]. Поповнення лав козацької старшини, хоча і дуже рідко, відбувалося і з середовища інших верств населення: міщанства, селянства, духовенства.

Джерелом поповнення нового старшинського прошарку стало і духовенство. У перші роки Національно-визвольної війни чимала кількість вихідців із православних родин обіймали урядові посади у Війську Запорізькому. Наприклад, І. Грабовський, П. Коритко, М. Чевага, Г. Яцкович, маючи духовний сан, перебували довгий час на посаді полковників та сотників [229, с. 56]. Подібна тенденція щодо переходу вихідців із духовного стану до лав козацької старшини збереглася і в наступні періоди.

Проте, потрапити до старшинського кола вихідцям із нижчих прошарків суспільства – рядовим козакам, міщанам, селянам було дуже проблематично. Математичний аналіз даних 60 родин, представники яких обіймали державні посади в Українській гетьманській державі, наведений професором Ю. Гаєцьким, свідчить, що 27 родин, або 45% від загальної кількості, мали шляхетське походження, 18 родин, або 30% – козацьке, 7 родин, або 12% – міщанське, і по 4 родини, або по 6% – селянське або духівницьке походження [35, с. 32-33].

За висновками сучасних українських дослідників, ця урядова старшина з другої половини XVII ст. починає виокремлюватися з поміж рядового козацтва і перетворюватися на окремий привілейований прошарок. Фактично, можна говорити, про початок не просто внутрішньої диференціації козацького стану, а про формування у його надрах нового привілейованого стану, остаточне виділення якого і закріплення юридичного статусу відбудуться вже в наступному столітті.

Сприяв цьому процес стабілізації життя в українському суспільстві з 80-х років XVII ст., який посилив автономістські тенденції козацького стану. Як слушно зазначають історики, наступні десятиліття стали часом

економічного благополуччя та культурного розвитку країни [5, с. 14]. Вихід з воєн, що точилися останні десятиріччя XVII ст., сприяв виникненню уявлень та ідей, що підсилювали традиційні тенденції у суспільному житті. У межах цих тенденцій формувалася козацьке знатне товариство, що прагнуло до панування у власному краї.

Важливо, що саме у цей період старшина почала називати себе «шляхетством Малоросії». У Московській державі дворянство також послуговувалося терміном «шляхетство», але, на відміну від Української гетьманської держави, воно не вкладало у це слово «шляхетського» змісту, притаманного центральноєвропейським елітам. Козацька старшина, подібно до центральноєвропейських еліт, усвідомлювала власне суспільно-політичне становище як реалізацію «прав», «привілеїв», «свобод», «вольностей». Маючи багатство, яке давало реальну владу, козацька старшина прагнула легітимізувати свій статус. У таких умовах, для знатного товариства було вкрай важливим не опинитися на узбіччі цього процесу і також закріпити за собою право на отримання місця у державному апараті, що гарантувало у подальшому підвищення особистого соціального статусу, тим паче, що на той час для реалізації цього завдання склалися достатньо сприятливі умови.

Бюрократизація та централізація державного апарату української держави призвела до виникнення проблеми дефіциту кадрів, оскільки урядова старшина не могла вже справитись із вирішенням усіх проблемних питань, які виникали у сфері державного управління. Значний потенціал у цьому відношенні спостерігався в середовищі представників знатного військового товариства, яке, маючи матеріальні ресурси для забезпечення власних потреб і виконання покладених на них завдань, водночас не було значною мірою залучено до виконання суспільно важливих функцій. Саме цей прошарок реєстрового козацтва отримав офіційну назву «значне військово товариство».

У добу І. Мазепи відбувається утвердження інституту значного військового товариства – бунчукового, значного/значкового та військового.

Ці звання надавалися родичам генеральної, полкової та сотенної старшини й особам, які це заслужили з погляду гетьманської адміністрації. Носії цих звань урівнювалися із старшиною і могли при нагоді заміщати відповідні посади. Ця ієрархія долучених до влади людей закріпила існування спадкової знаті, що відмежовувалася від решти козацтва шляхом здобуття «привілеїв» [286, с. 405].

Представники значного військового товариства долучалися до влади наступним чином: товариш виконував різні обов'язки (кур'єрська служба, судові розслідування тощо), коли займав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з реєстру «товариства». Таким чином, існувала верства долучених до влади людей [107, с. 47–48]. Саме на 20–30-ті роки XVIII ст. значне військово товариство, що складалося із бунчукових, військових та значкових товаришів, перетворилося на ієрархічну структуру.

За представниками найзаможніших і найвпливовіших родин Війська Запорозького закріпилася назва «бунчукові товариші». Після смерті І. Скоропадського, коли «під бунчук» почала брати Генеральна військова канцелярія, статус бунчукових товаришів став найвищим серед рангів значного військового товариства. Вони підпорядковувалися безпосередньо гетьману, не підлягали місцевій адміністрації та були звільненими від виконання військових повинностей. Переважна більшість найвищих службовців (генеральна старшина, полковники, полкова старшина) діставали дані посади з лав бунчукових товаришів. Володарі цього рангу були потенційними претендентами на посаду полковника [180, с. 33].

На середньому щаблі ієрархії перебували військові товариші, які підкорялися Генеральній військовій канцелярії. Військові товариші – ті, хто побував на урядах полкових старшин, сотників, сотенної старшини. Вони займали другу позицію у Значному військовому товаристві після бунчукових товаришів. До іншого шляху здобуття рангу військового товариша належали зв'язки у козацькій адміністрації, освіта та особисті якості кандидата. Саме цим шляхом вихідці з низів досягали чинів сотника та службовців

Генеральної військової канцелярії, яких набирали з середовища військових товаришів [182, с. 166–174].

Найчисельнішу групу становили значкові товариші, які підлягали владі полковника і займали посади нижчої полкової старшини та канцеляристів. Значкові товариші з диференціацією значного військового товариства зайняли найнижчий ранг у структурі останнього. Значковими товаришами, зазвичай, ставали через спадкування цього рангу. Але українське суспільство було відкритим до нобілітації місцевого шляхетства. Тому гарні відносини з вищими представниками козацької старшини, високий освітній рівень, тривала та сумлінна служба давали можливість здобути цей ранг представникам козацьких низів. Значкові товариші відігравали помітну, а інколи, й виключну роль на сотенному рівні [258].

Перелічені ранги передбачали певні права та обов'язки [122, с. 33]. В обмін за різні види державних служб значне військово товариство мало привілеї. Одним із них було право володіти маєтками, на яких селяни несли «тяглось», «послушенство». Цей прошарок мав окремі правові прерогативи: справи бунчукових і військових товаришів розглядалися у найвищому судовому органі – Генеральному військовому суді; усі представники знатного козацтва мали імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рангу; бунчукові та військові товариші були представлені у Раді старшин.

Характерно, що будь-яка група, яка виконувала певну функцію в управлінні державою, набувала податкових пільг і імунітет від судових переслідувань. За гетьманування Д. Апостола набула поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції, що піднімало цю освічену групу у соціальній ієрархії Війська Запорозького [186, с. 347].

Окремі представники козацької старшини у період гетьманування І. Скоропадського намагалися відстояти традиційний порядок. Так, переяславська старшина в серпні 1721 р. легально, у дусі інтелектуального обґрунтування традиційного життя, обстоювала свої «права та вольності».

Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами», «з наших же малороссийских людей», «тутешних родимцо... свои власние и грунта и достатки маючих», «иноземцам бы в том благопризрительном на нас Вашего Царского Величества повелением отказывать понеже они, як в інших полках... делается, обидливе в непоздешнему обыкновению с полчанами своими поступают» [122, с. 255–256].

Таким чином, можемо говорити про складну еволюцію, яку переживав козацький стан протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. На початку Національно-визвольної війни він був соціальним прошарком з фактично відсутніми становими перешкодами, доступ до якого був відкритий представникам усіх без винятку верств населення. Однак, у процесі соціально-економічного розвитку та відновлення феодальних відносин всередині країни поступово відбувається відмежування козацького стану, і старшинського у тому числі, від непривілейованих верств населення. Випадки отримання старшинських звань стають дедалі більш рідкісним явищем, а окремі категорії «посполитих» взагалі втрачають право на перехід до лав козацтва. Натомість, паралельно зі скороченням випадків залучення до формування старшинських кадрів вихідців з низів, домінуючою стає тенденція до збереження старшинських звань у межах тих родин, представники яких обіймали ті чи інші старшинські уряди. Починає формуватися інша ознака станової організації суспільства – спадковість.

Водночас, тогочасне суспільство до набуття козацькою старшиною статусу російського дворянства було відкритим. Представники різноманітних верств за бажання могли переміщуватися з одного стану в інший, причому високою була як горизонтальна, так і вертикальна мобільність населення. У свідомості козацького стану закріпилося правове визнання української соціальної реальності, відмінної від російської. Як впливає з судової справи між ієромонахом Ананієм та доктором Ломаном початку 50-х років XVIII ст., «малоросійській народъ от крестьянской должности хотя свободень, но

только в переходе на жительство къ малороссійским владельцамъ, за ведомомъ прежнихъ владельцовъ, буди какой за нимъ претенсій неть. А что оного народа великороссійскихъ чинамъ, а паче своей собственной оседлости не имеющей, безъ ведома владельческого самовольно отъ родителей отлучившихся свободно принимать къ держанію и работамъ своихъ...» [77].

Отож, фактично було розірвано станову замкнутість українського суспільства, яка завжди була характерною ознакою всіх суспільств середньовіччя. Так, шляхту було позбавлено виняткового права на політичну репрезентацію суспільства, адже цю функцію до своїх рук перебрало реєстрове козацтво.

3.2. Динаміка нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва

Національно-визвольна війна 1648-1657 рр. поклала початок масштабному процесу розвитку та зміцнення централістських тенденцій у традиційному устрої козацької влади. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому суспільному вибуху, зумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільнення його від традиційних умовностей та обмежень. Ця специфіка середини XVII ст. характеризує загалом політичну систему та інституційну модель українського козацького державного утворення під назвою Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) [155, с. 8].

Початок національно-визвольної війни і перші успіхи військ Б. Хмельницького у 1648-49 рр. стали розглядати Військо Запорозьке як державу, що володіла всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади. Вона відкривала дуже широкі можливості для місцевого самоврядування іншим суспільним верствам: міщанам, духівництву і селянам, але при цьому все ж таки пріоритети у державному управлінні належали козакам, насамперед реєстровим.

Діяльність Війська Запорозького, його апарату управління базувалася на багатьох правових джерелах та достатньо ґрунтовному нормативно-правовому забезпеченні. Величезний правовий досвід масив Запорозької Січі, Війська Запорозького, який був нагромаджений фактично за століття козацької вольності, використовувався для виконання як поточних, так і перспективних справ.

У сучасній історико-правовій науці визначається кілька підходів щодо визначення груп правових джерел, які регламентували діяльність реєстровців Війська Запорозького.

Представники першого підходу серед яких відомий дослідник дореволюційного права України А. Ткач запропонував наступну класифікацію нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва, а саме: 1. Козацьке звичаєве право Запорізької Січі; 2. Польсько-литовське законодавство про найм на військову службу та реєстр козацького війська; 3. Правові акти гетьманської влади про соціальне становище та привілей реєстровців; 4. Царське законодавство про використання реєстровців у військових походах та обмеження козацьких прав й привілеїв [28, с. 25]. Схожій класифікації дотримуються історики українського права О. Гуржій та І. Бойко, які виділили нормативно-правові акти, що забезпечували діяльність реєстрового козацтва: 1. «Попередні» правові акти, що визначали порядок започаткування найму на військову службу та утворення козацького реєстру; 2. Правові акти української (гетьманської) автономної влади; 3. Царське законодавство. [20, с. 31-37]. Щоправда, у класифікації І. Бойка «попередні права» об'єднують козацьке звичаєве право та право польсько-литовського походження (за винятком актів гетьманської влади).

Представники іншого підходу Ю. Шемшученко та К. Вислобоков традиційно до правових актів, що регламентували діяльність реєстрового козацтва, відносять три групи джерел права, що відрізняються юридичною силою [204, с. 202–203].

Першу групу правових джерел складають акти міждержавного рівня – договори конституційного характеру, що регулювали чисельність реєстрового козацтва та його права і вольності, насамперед з Московією та Річчю Посполитою.

До другої групи відносяться гетьманські універсали, а також царське законодавство, де містилися норми, що визначали правовий статус реєстровців та їхнє соціальне становище [204, с. 203].

Третю групу становлять систематизовані збірники права: Литовські статuti (Литовський статут 1588 р., який використовувався у судових установах України); збірки міського права, складених на основі Саксонського зерцала польськими й українськими правниками XVI – XVII ст. під широко вживаною назвою «Саксон» або «Порядок»; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [204, с. 203].

Обидва підходи засвідчують наявність достатньо ґрунтовної й розгалуженої системи правових актів в УГД, яка відтворювала динаміку нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва.

Основним правовим джерелом легітимності реєстрового козацтва були україно-польські і україно-московські договори. До 1652 р. правовий статус реєстрового козацтва визначали Зборівська угода 1649 р. та Білоцерківська угода 1651 р. З 1654 р. конституційним джерелом гетьманської влади стають україно-московські угоди, окремі із яких сфальшовані російською стороною.

Створення Української держави вперше знайшло своє правове оформлення і закріплення у Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. [53, с. 215-217], який мав офіційну назву - «Декларация ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти, суплеки данная». «королівська милість своє Запорозьке військо захоче при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає», - так починається документ, який на кілька років став визначальним для долі УГД [261]. «Лічби війська, бажаючи вигодити підданих своїх проханню і заохотити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його

королівська милість сорок тисяч Запорозького війська...», - констатує перший міжнародно-правовий акт держави Б. Хмельницького [262]. Як бачимо, договір у кілька разів збільшував кількість реєстрового козацтва, порівняно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. Зрозуміло, що матеріальне забезпечення їхньої діяльності покладалося на польського короля і його урядові структури. У документі гарантувалося збереження прав і привілеїв реєстровців відповідно до минулих традицій. Козацтво як рушійна і творча сила національно-визвольної війни вийшло на рівень міжнародної правосуб'єктності. Промовистими у зв'язку з цим є слова В. Липинського про те, що договір став першим вагомим результатом, здобутим українським козацтвом, спроможним забезпечити собі в межах Польської держави політичну автономію [142, с. 16].

Військові успіхи, на жаль, тривали не довго. Унаслідок поразки Б. Хмельницького і його війська під Берестечком, 2 вересня 1651 р. був укладений Білоцерківський мирний договір. Окрім того, що документом обмежувалася територія УГД до розміру Київського воєводства, чисельність реєстру зменшувалася удвічі і становила 20 тис. осіб. «... і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині, у Брацлавщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості Київського воєводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний спродати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост», - такий підсумок лише однієї військової невдачі молодій українській державі. Реєстрове козацтво отримувало право проживання лише на землях королівщини, а всі шляхетські маєтності мали бути звільнені від козацьких господарств. [178, с. 598-602]. Проте, блискача перемоги під Батогом у червні 1652 р. спрямувала політичний курс Б. Хмельницького на розбудову незалежної держави [109,

с. 4]. Білоцерківська угода 1651 р. втратила свою чинність, і Україна набула статусу суверенної держави.

З початку Визвольної війни український уряд вів активні дипломатичні зносини з московським царатом. У результаті тривалих переговорів 18 січня 1654 р. Після тривалих, складних і суперечливих переговорів у Переяславі було ухвалене не менш суперечливе рішення про союз із Московією [193, № 119 с. 318-319]. Умови союзу були визначенні Березневими статтями від 27 березня 1654 р. та жалуваною грамотою царською Війську Запорозькому [255, с. 146-148]. Однак в контексті регламентації Березневими статтями козацьких прав і вольностей, слід зазначити, що українська історико-правов наука не дійшла згоди щодо ідентичності існуючих текстів оригіналу документа. До нині він не виявлений, хоча був укладений у трьох примірниках, виготовлених у Посольському приказі в Москві, скріплених царською печаткою і переданих українським послам [287, с. 92]. З цього приводу найбільш фахово висловився відомий дослідник української діаспори О.Оглоблін, зазначивши, що збереглися лише копії та чернетки, що належать винятково Москві, а «українські документи дуже нечисленні, дійшли до нас лише в московських перекладах, перевірити точність яких неможливо» [174, с. 2].

Аналізуючи існуючі дослідження українсько-московського договору 1654 р., слід зазначити, що по цій тематиці висловлювалося багато істориків та правників, серед яких ще раз назвемо А.Яковліва, який стверджував про те, «...щодо характеру і повного значення цього договору, навіть нема згоди, щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний» [287, с. 275].

Більшість російських дослідників вважає, що Україна 1654 р. «вибрала монарха» в особі московського царя, склала йому присягу на «вічне підданство» без жодних умов, а цар із ласки своєї «пожалував» гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорозьке окремими привілеями, які могли бути з волі царя змінені, обмежені, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду дотримуються українські автори, які розглядають

Березневі статті 1654 р. як двосторонній договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Україною та укладений військово-політичний союз між суб'єктами договірних відносин. Про далекоглядні цілі царату досить влучно висловилися сучасні дослідники українського права, зазначивши: «Погодившись прийняти Військо Запорозьке «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків намагалися обернути протекторат на інкорпорацію» [129, с. 79-80].

Опираючись на дослідження джерел права Української гетьманської держави В. Пруса, можемо говорити про те, що Березневі статті 1654 р. кваліфіковано, як договір «вічний», проте він був чинним лише на час гетьманування Б. Хмельницького. При обранні нового гетьмана складався новий договір між Військом Запорозьким – з одного боку, та московським царем – з другого, який формально підтверджував Березневі статті 1654 р. Новий договір зазвичай мав дві частини: основний договір, тобто, власне, самі «Березневі статті» 1654 р. та «нові статті», додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар [208, с. 113-117].

Проаналізувавши текст статей в контексті обороноздатності держави та правового статусу реєстрового козацтва слід зазначити, що козаки, або як їх називали в тогочасних історичних джерелах – військові товариші, склали основу збройних сил УГД. Згідно зі ст. 2 Березневих статей 1654 р. козацький реєстр мав становити 60 тисяч чоловік [96, с. 118-119]. Це підтверджувалося усіма наступними договорами гетьманів із царським урядом. У ст. 6 Переяславських статей Ю. Хмельницького 1659 р. та ст. 2 Батуринських – І. Брюховецького 1663 р., чисельність козацького реєстру зберігалася у розмірі 60 тис. , але внаслідок остаточного виходу Правобережної України з-під протекторату Москви за Андрусівською угодою 1667 р., козацький реєстр на території Лівобережної України значно скоротився. Так, у ст. 4 Глухівських статей 1669 р. козацький реєстр встановлювався чисельністю у

30 тис. чоловік . «Платного війська - десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, під володінням того ж гетьмана має бути із податків, визначених у полках Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має роздаватися на те військо», - свідчать положення Глухівських статей [141, с. 85-106]. Конотопські статті 1672 р. І. Самойловичем визначали чисельність козаків у 20 тис., але при укладенні Коломацьких статей 1687 р. І. Мазепою реєстр знову мав становити 30 тис. козаків [8, с. 32-33]. Крім того, ст. 1 забезпечувала «непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні», а царська величність мала «підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік було в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити» [96, с. 117]. Ряд статей були присвячені утриманню козацького війська та органів влади. Так, ст. 9 передбачала грошову платню командному складові війська (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам : «Був той звичай, що завжди Війську Запорозькому платили; просити й тепер його царську величність, щоб на полковника по 100 єфимків, а осавулам полковим по 200 злотих, на осавулів військових по 400 злотих, на сотників по 100 злотих, на козаків по 30 злотих» [96, с. 126-127]. У ст. 2-4 йшлося про кошти на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного й армати. Для зазначених посадовців призначалися млини, маєтки й гроші на видатки. Вказані статті є деталізацією ст. 1-ої, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, дещо зайвою деталізацією, що була зроблена лише під впливом давніх традицій.

Таким чином, договірні статті визнавали реєстрове козацтво основою збройних сил УГД та гарантували непорушність його прав і вольностей.

В Україні із її шляхетською ранньомодерною аристократією, яку уособлювало реєстрове козацтво, було створено писані проекти майбутнього

устрою та відносин з новими протекторами. Так, у 1710 р. підготовлений конституційний проект, що базувалися на польській ідеї «*pacta conventa*».

Український варіант «*pacta conventa*» було укладено між гетьманом і козацькою старшиною. Ідеї та уявлення козацького шляхетського стану вилилися у «*Pacta et constitutiones*» П. Орлика, яким запроваджували значні обмеження гетьманської влади та збільшували права генерального уряду і полковників. У документі знову йдеться про порушені права та вольності козаків: «Оскільки колишні гетьмани Запорозького Війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слушність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина, тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким Військом, запобігаючи надалі такому безправству... тільки для поправи та підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися... гетьман має непорушно дотримувати пунктів, договорів та постанов...» [175, с. 94]. Із документу випливає, що в українській «конституції» П. Орлика визначалися права Запорозької Січі як окремого регіону, фактично відокремленого від реєстровців Війська Запорозького. Окрім того, проект конституційного устрою «Запорозького Війська і всього народу малоросійського», який пропонував П. Орлик та його оточення, був підіграванням російській політичній системі з огляду на те, що відмежовувалися реєстрові козаки від першооснови – козацтва Запорозької Січі [300, с. 12].

«Правовий уклад» П. Орлика відбивав передусім інтереси українського реєстрового козацтва, його «права», «свободи», «вольності». Її ідеї розвивалися із шляхетських цінностей та робили прецедентами визначні події козацької історії. За документом, «Іоан Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових... розширених і розмножених вольностях, віддався у незламну оборону... Карла XII... наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звитяжного гетьмана Богдана

Хмельницького» [175, с. 92]. Це було природно для козацького суспільства, в якому козацька старшина обирала собі протектора.

Конституцію П. Орлика 1710 р. можна розцінити як договір-зобов'язання кандидата на гетьмана перед козацькою старшиною у разі обрання його на найвищу посаду. Статті, ухвалені в Бендерах, відрізняються від більш ранніх, але діючих конституційних актів Березневих статей 1654 р., Переяславських статей 1659 р., Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетилівських 1709 р., тим, що в них здійснена спроба визначити правовий статус гетьмана і старшини у розрахунку на майбутнє з урахуванням півторастолітнього існування Січі та Війська Запорозького [163, с. 87].

Серед інших правових джерел, що визначали правове становище реєстрового козацтва козацько-гетьманської доби, значне місце належало звичаєвому праву. Показовими у цьому сенсі були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, не санкціоновані державою, але такі, що забезпечували все внутрішнє життя козаків. Вони були обов'язковими для виконання нарівні із законом [20, с. 9].

Суттєве значення мали норми звичаєвого права в контексті союзу Української держави з Московією, коли царський уряд офіційно визнав чинність «попередніх прав в контексті гарантій прав і вольностей козацтва». Збереження цих прав, у тому числі й звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія правової самостійності Війська Запорозького у взаєминах Московської держави [56, с. 211], адже діяльність органів державної влади і управління України другої половини XVII ст. в основному регулювалися «давніми правами та вольностями».

Процес становлення правового статусу реєстрового козака як фізичної особи, представника військової корпорації у період формування української державності у середині XVII ст., постійно викликає як теоретичний, так і практичний інтерес, бо містить у собі низку елементів

українського звичаєвого права, покладеного в основу козацької системи права.

Теоретичну основу правового статусу реєстровця становили віковічні традиції й звичаї українського народу, які склалися у систему правових норм, що діяли на підвладній козакам території протягом XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, зумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького товариства, використання допускалося верховною державною владою, а інколи навіть суперечили чинному законодавству.

Козацькі неписані закони мали надзвичайно велику вагу, були аксіомами, корінилися у звичаях, а, отже, народній свідомості, йшли від самого життя, досвіду, оформляючи по суті вже існуючі суспільні відносини. Неповторний знавець козаччини Д. Яворницький з цього приводу зазначав, що в «основі всієї козацької громади був звичай: за звичаєм вони не допускали в Січ жінок, за звичаєм судили злочинців, за звичаєм поділялися на курені й паланки, за звичаєм збиралися у певний час на загальні ради чи наради» [280, с. 131].

На особливості рис правових звичаїв козаків звертали увагу численні сучасники та дослідники. М. Слабченко, вивчаючи проблему правових засад діяльності українського реєстрового козацтва, розглядав її через призму історії права України і вважав, що упродовж свого існування воно було військом, а не частиною громадянського суспільства [225, с. 282–283]. Це призвело до того, що правові норми як у низових, так і городових козаків слугували забезпеченню військової дисципліни і субординації між військовими начальниками та підлеглими. Відтак, справедливою є думка М. Косвена про те, що реєстрову спільноту, з огляду на уніфікованість та всеосяжність козацьких звичаїв, ототожнюють із ранніми військовими демократіями, в яких домінували озброєний люд і усна форма кодифікації правових норм [114, с. 251–252].

М.І. Костомаров також підкреслював, що «казаки всегда были враги всякого писаного закона, всякого исторического и родового права» [114, с. 153]. Цю рису підкреслював і Д. Яворницький, вказуючи на те, що «козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод» [280, с. 149].

Попри згадані вище різновиди джерел права, що висвітлювали динаміку нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва все ж, правові акти гетьманської влади займали особливе значення. Провідне місце серед правових актів гетьманської влади займали універсали. Універсал (“universalis” в перекладі з латинської мови “загальний”, “uniwersal” – в перекладі з польської мови королівська грамота) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія іноді представники генеральної старшини і полковники [279, с. 211]. Відомий нам дослідник М. Слабченко вважає універсал одностороннім актом гетьманської волі, які могли виступати і законом, і підзаконним актом [227, с. 46]. За своїм змістом універсали визначали соціальне становище реєстрового козацтва, а саме наділяли їх землею за службу, дозволами на заняття промислами, звільняли від сплати податків та повинностей, закріплювали привілейоване становище та звільняли від військової повинності.

З XVIII ст. під впливом російської системи права провідним розпорядчим документом, що регламентував правове становище реєстрового козацтва стає указ. Традиційна українська правова система такого джерела права не знала і лише у монархічній Московії, а потім Російській імперії він існував як одне з основних джерел права. Указ можна визнати нормативно-правовим актом, що втілював волю самодержавця і за своєю юридичною природою мав силу закону. Однак у правовій системі Українській гетьманської держави він знайшов своє місце як правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював укази імператора. Як правило,

вони регламентували залучення реєстрових козаків до військових походів російської армії, використання козаків на виконання повинностей не пов'язаних із військовими функціями та ін. Однак, універсал гетьманської влади мав особливе значення для характеристики правового становища реєстрового козацтва, адже поки Лівобережжя зберігало автономні права у складі Російської імперії, реєстрове козацтво залишалося запорукою існування гетьманської держави. Враховуючи даний факт гетьманські універсали охороняли станові права козацтва. В усіх гетьманських універсалах, що дарували право на земельні володіння, незмінно вказувалось, що козаки залишаються при своїх правах. Права ці полягали у звільненні від підданських “работизн” і “общенародных” (тобто звичайних для усіх селян і міщан) зборів та повинностей. Так, в універсалі Д. Апостола від 1 грудня 1731 р. про підтвердження за Домницьким монастирем с. Дурни сказано «со всеми той деревними посполитыми (крими козаков кторые при своих волностях ненарушно зоставити меют) дабы до той святой обители Домницкой игуменам и братиям имеющим, жадного припятствия не чинит и обиватилей Дурнеевских до належных тягостей притягат» [40, с. 77]. Вдалося виявити універсал наказного гетьмана П. Полуботка, де безпосередньо захищалися права козаків. Так, в універсалі від 19 липня 1722 р. сказано: «Пани полковники, старшина полкова, сотники, духовні та світські отамани та інші урядники і аж ніхто не наслідуювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх потреб, а мають вони козаки при своїх свободах лишатися, тільки військові, відправляти послуги» [71, с. 101].

Значна кількість універсалів стосувалася надання земель козацькій старшині «на службу» або «за службу» [245, с. 85]. Переважну більшість становлять універсали, які надають або підтверджують земельні володіння. Головним фондом роздачі земельних володінь були так звані «свободные войсковые маетности». Роздачі проводились за рахунок володінь відібраних у інших власників (особливо це практикувалось І. Мазепою з числа конфіскованих земель у І. Самойловича та його родичів і прибічників, а

також після подій 1708–1709 рр., коли відібрані у мазепинців володіння широко роздавались гетьманом І. Скоропадським). Так, на третій день після обрання І. Мазепи гетьманом, 27 липня 1687 р. він надав с. Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю [148, с. 65]. За період з 1700-1708 рр. про надання маєтностей козацькій старшині публікується понад 26 універсалів, серед них універсал І. Мазепи від 24 травня 1703 р. Прилуцькому полковнику Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями [263]. Відомі гетьманські універсали, які віддають у володіння частину села, зокрема універсал І. Скоропадського від 13 березня 1717 р. знатному військовому товаришу В. Богдановському на половину с. Курилівки [36, с. 133]. Серед земельних універсалів переважають документи, які підтверджують перебування маєтностей у розпорядженні полкової старшини. Гетьманськими універсалами підтверджувалися володіння, що дісталися козацькій родині в посаг. У вересні 1716 р. І. Скоропадський підтверджував за значковим товаришем Лубенського полку І. Вакуленком маєток, одержаний останнім у придане за дружиною [8, с. 218]. Менше універсалів, які підтверджують рангові і тимчасові володіння козаків, прикладом міг бути універсал І. Мазепи від 14 жовтня 1705 р. про підтвердження військовому товаришеві С. Шираю с. Гринів «до ласки войсковою» [38, с. 228-229].

До цієї ж категорії належали численні гетьманські універсали, що підтверджують купчі, головним чином старшинської верхівки, перехід володінь у спадщину, поділи майна, одержаного козаками в посаг та ін. Так, гетьманський універсал 1714 р., адресований старшині Переяславського полку і сотникам гельм'язівському, кропив'янському, домонтовському, підтверджував купчі переяславського полковника С. Томари [140, с. 76]. Гетьманськими універсалами 1716 р. підтверджувалися купчі пирятинського сотника С. Вакуленка [140, с. 80], 1714 р. – генерального бунчукого Я. Лизогуба [39, с. 538-539]. Даний перелік слід доповнити указом Генеральної військової канцелярії від 26 листопада 1726 р. бунчуковому

товаришу С. Тарковському та військовому канцеляристу І. Романовичу на виконання указу його імператорської величності про складання опису майна покійного П. Уманця, та справедливого його розподілу Генеральною військовою канцелярією між його дочками [83, арк. 3-4].

Збереглися численні гетьманські універсали, які охороняли земельні володіння старшини, так звані охоронні універсали, які погрожували порушникам суворими карами. В багатьох випадках у документах говорилося про застосування суворих кар; визначення кари покладалося на місцеву владу – полковників і сотників. В інших випадках порушнику за універсалом загрожував великий штраф – до 1000 талерів. Охоронялось також право старшини на рибну ловлю, лісові володіння тощо. Гетьман І. Мазепа у 1707 р. підтверджував володіння виблівського сотника В. Томари і наголошував на недоторканності належного йому лісу, забороняючи під загрозою суворих кар «особливе дуброви до ґрунту Чортковського належной пустошити» [39, с. 403].

Комплексному дослідженню усього масиву виданих того часу правових актів гетьманської влади, що регламентували правове становище козацтва, перешкоджає втрата основних архівів Української гетьманської держави – гетьманського, полкових та сотенних. Від них залишилися лише окремі фрагменти. З наявних документів, проте, видно, що в правових актах гетьманської влади з військових справ містилися накази полковникам про виступ у похід, завдання, які давалися окремим полкам і загонам, розпорядження про несення сторожової та караульної служби, розквартирування реєстровиків, їх постачання, побут тощо. Прикладом таких правових актів може бути інструкція Генеральної військової канцелярії від 12 листопада 1731 р. жолдацькому капітану А. Нейчежелю, що складалася з 6 пунктів та містила положення, що стосувалися кількості жолдаків, умов служби, забезпечення провіантом, виконавчої дисципліни, несення караульної служби [82].

У правових актах гетьманської влади гетьманських та полковницьких універсалах часто наголошувалося на недоторканності прав та вольностей козаків. Навіть тоді, коли село надавалося у власність представнику козацької старшини, то новий власник не мав права притягати козаків того села, до виконання повинностей на свою користь.

Окремою віхою в історії становлення правового статусу реєстрового козацтва стали наслідки війни «маніфестів» зими 1708–1709 рр. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «козацькі вольності» як головну цінність українського суспільства того часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацтва. Так, розширилося вживання слова «окозацьтчина», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося та увійшло у широкий вжиток поняття піклування про «отчизну нашу малоросійську» [240, с. 220].

В антимосковських прокламаціях Карла XII та І. Мазепи наголошувалося на намаганні Петра I ліквідувати козацьке військо, знищити традиційні «права та вольності», переселити українців за Волгу. Водночас запевнялося, що шведський король захищатиме «козацькі вольності» та православну церкву [303, с. 133]. Характерною рисою маніфесту Карла XII «малоросійському народу» від 16 грудня 1708 р., написаного у Ромнах, було використання зрозумілого для козацтва поняття «вольностей»: «Войско Запорожское и народ малоросійській в оборону нашу принять, яко теж публичным сим Универсалом же приняслимо оглашаем, з тым намереніем, яко его и их от неправого и непрязного московского панованія, при помощи Божой, боронити хочем и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низвергшій, отвергшій ярмо московское, до давных своих придет вольностей» [63, с. 679].

Пізніше новообраний гетьман І. Скоропадський у своєму власному маніфесті також запевняв козацтво та тогочасне суспільство, що цар обіцяв зберегти традиційні «вольності» та гарантувати «наші права» [303, с. 133].

Важливо, що навіть у присязі нового гетьмана московському царю від 6 листопада 1708 р. підтверджувалося, що українсько-московські відносини мали розвиватись «по постановленным статьям, каковы сотоялись у перваго гетмана Войска Е. Ц. В. Запорожского, Богдана Хмельницкого, на которых он со всем войском и с народом малороссийским поддался под высокодержавнейшую руку... Алексея Михайловича» [97, с. 182–183].

Обидві сторони змагалися за серця та голови реєстровців, проголошуючи себе захисниками козацьких «прав та вольностей» і православної віри. Інформаційна війна між Петром I та І. Скоропадським з одного боку і Карлом XII та І. Мазепою – з іншого, значною мірою перейшла у сферу віри, де російські маніфести мали безперечну перевагу, оскільки релігійному суспільству було важко уявити захист православ'я «лютеранським королем». Війна «маніфестів» зими 1708–1709 рр. засвідчила значимість ідей та уявлень козацьких «вольностей» у середовищі козаків і продемонструвала визнання українських «прав та вольностей» російським і шведським військово-політичними керівництвами як основи суспільно-політичного устрою Війська Запорозького. Інформаційна війна принесла в українське суспільство нову ідею, за якою російський цар був захисником «малоросійської вітчизни». Це новоутворення свідомо і несвідомо сприйняло козацтво у відстоюванні своїх традиційних «прав та вольностей».

Отже, у першій половині XVIII ст., козацтво УГД було надто ослабленим. Зберігаючи номінально стану привілейованість, воно потерпало від зубожіння та процесу майнової диференціації. Це робило козаків вкрай вразливими в умовах започаткованого Петром I прискореного реформування Московської держави. Здійснювані Петром I зміни мали на меті перетворити Московське царство на добре керовану або, як казав сам цар, «регулярну державу» – бюрократичну, унітарну імперію [162, с. 51].

Початок другої половини XVIII ст. для українського козацтва став своєрідним апогеєм фактично окремішнього політичного життя у межах Російської імперії та подальшого розшарування реєстрового козацтва. Це

стало наслідком відносно лояльного ставлення центральної влади до української автономії доби «палацових переворотів» у Російській імперії. Як вже зазначалося, в уявленні покоління козацьких реєстровців, які жили між 1727–1763 рр. роками, таке співіснування стало визнанням українського традиційного життя центральною владою Російської імперії. Представники козацьких старшин Війська Запорозького, які почали називати себе виключно «малоросійською шляхтою», стали проголошувати «проекти», покликані на «поправлення вітчизни» та утвердження свого привілейованого правового статусу. Як зазначав Д. Міллер, «український народ з половини XVII ст. розпочав новий період своєї історії відмовою від аристократичної організації суспільного життя, а через 100 років прийшов до повного підкорення цьому типу співіснування людей» [161, с. 3].

Таке розуміння еволюції козацького суспільного стану Війська Запорозького у межах народницької школи не втратило актуальності і до сьогодення, але нові історичні та історіографічні джерела ставлять інші акценти у зазначеному формулюванні.

Так, за підрахунками З. Когута, на 60-ті роки XVIII ст. козацька старшина нараховувала 2100–2300 чоловік. Згідно з реєстром 1763 р. на той час було 221 бунчукових, 329 військових і 722 значкових товаришів. Протягом цього десятиліття до генеральної старшини – найвищої аристократичної верхівки належали приблизно 300 осіб, які мали доступ до вищого та середнього рівня у гетьманській адміністрації. Посади середнього рівня і більшість посад нижчого рівня займали 500 чол. представників козацької старшини. Дрібне шляхетство в кількості 1300–1500 чол. мало доступ до найнижчих посад в Українській державі [107, с. 49–50].

Важливо, що на 60-ті роки XVIII ст. змінилося ставлення до престижної у тогочасній державі інституції - значного військового товариства, тобто найбільш привілейованої частини реєстрового козацтва. Перебування у складі військового товариства з ліквідацією гетьманства (1764 р.) почали розглядати як почесний чин. Українська шляхта поєднувала

перебування у значному військовому товаристві з іншими посадами. Більше того, у 70-ті роки XVIII ст. у військове товариство почали записувати дітей за прикладом російських дворян. Це свідчило, що світські аристократи і козацька старшина у цілому почали переймати цінності соціального життя російського дворянства. Однак це суперечило організації та призначенню значного військового товариства [107, с. 64].

Попри привілейоване становище реєстрового козацтва в УГД, котре зарекомендувало себе рушійною силою національно-визвольної війни середини XVII ст. та основою збройних сил України, динаміка правового забезпечення його діяльності дає підстави твердити, що, як і в складі Речі Посполитій, воно зазнавало утисків з боку імперської влади, яка постійно використовувала козаків у військових діях та на найважчих фортифікаційних роботах поза межами України. Як фізичні особи, котрі здебільшого володіли нерухомістю, реєстровці були обтяжені сплатою непомірних податків, що підривало його економічне становище з одного боку, а з другого – ставало інструментом впливу, працюючого на звуження прав та вольностей кожного із них.

3.3. Трансформація правового статусу реєстрового козацтва в умовах ліквідації автономії Української гетьманської держави

На рубежі XVII–XVIII ст. Московія увібрала в себе усі риси, характерні для абсолютної монархії. Основною ознакою державно-правової форми абсолютизму є відсутність будь-яких державних органів чи правових інститутів, які б обмежували спадкову владу царя.

Як стверджують сучасні дослідники історії права, абсолютизм у Московії, а пізніше Російській імперії дістав законодавче оформлення у тлумаченні 20-го артикулу Військового статуту, де йшлося, що «його величність самовладний монарх, який нікому на світі про свої справи відповіді дати не повинен, але силу і владу має... по своїй волі і благомислю

управляти». У Духовному регламенті було зазначено: «Імператор всеросійський є монарх самодержавний і необмежений, підкорятися його верховній владі сам Бог велить». Аналогічні визначення містилися в Морському статуті 1720 р. [86, с. 125]. Тож правовий і духовний статус абсолютного монарха було закріплено на законодавчому рівні.

Становлення абсолютизму в Російській імперії істотно позначилося на становищі Української гетьманської держави (Війська Запорозького) та зокрема її провідного суспільного стану - реєстрового козацтва. Затвердження договірних статей у першій половині XVIII ст. встановлювало верховенство царської влади над Україною та скорочення козацького реєстру з одночасним обмеженням прав й вольностей. Свідченням тому є численні звернення до царя з проханням підтвердити особливі права генеральної старшини, окремих суспільних верств, у тому числі й козацтва.

У вказаний період, а особливо після подій 1708–1709 рр., тобто переходу частини старшини на чолі з гетьманом І. Мазепою на бік Швеції, та в умовах перетворення Московії в абсолютну монархію, легалізувались давні наміри Петра I обмежити права і вольності козаків. Адже перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для московського царя, який спочатку вважав цю акцію шведською провокацією [191, с. 315]. Петро I, після «зради» І. Мазепи, у листі до Ф. Апраксіна писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [303, с. 133]. Але московський цар швидко зорієнтувався у тій ситуації. Україна дізналася про повстання І. Мазепи саме з грамот Петра I, в яких він оголошував, що гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з С. Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми». Нововведенням у московсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого ставлення до українського суспільства загалом та козацтва зокрема. У

маніфесті від 1 листопада 1708 р. цар писав: «понеже нам, яко государю и оборонителю Малороссийского краю, надлежит отеческое попечение о вас имети...» [190, с. 241-242]. Тобто московський монарх оголошував себе захисником Війська Запорозького та підкреслював своє піклування про нього. У зв'язку з цим, на територію УГД було уведено 10 драгунських полків, знищено Батурич і його жителів, конфісковано маєтки прихильної до І. Мазепи козацької старшини. Петро I, «стративши» чучело І. Мазепи, організувавши анафему гетьману з вуст церковної української ієрархії та провівши вибори І. Скоропадського, захопив ініціативу у «пропагандистській війні» зими 1708–1709 років.

У маніфесті російського царя «до всієї старшини і Війська Запорозького» від 1 листопада 1708 року стало показовим використання мови «вольностей» козацького стану: «Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, обещаем вам, верным нашим подданным, ... и всему войску Запорожскому, Нашим, Царского Величества, словом все вольности, права и привилегии, которые вы от времени принятия блаженныя и достохвальныя памяти отца Нашего, Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексея Михайловича ...» [97, с. 175–176].

Водночас, використання «прав та вольностей» та ідеї захисту православної церкви Карлом XII дуже непокоїло московський царат. О. Меншиков у листі до Петра I писав, що необхідно організувати видання антимазепинських прокламацій, використавши широкі можливості друкарні Києво-Печерської Лаври [303, с. 133]. Важливо, що у відповідь шведсько-українським прокламаціям пішли додаткові запевнення з Московії про дотримання «козацьких вольностей». У маніфесті від 6 листопада 1708 р. цар завіряв: «Сей же коварственный неприятель наш хочет в тех же своих пресвительных письмах внушить народу Малороссийскому, будто б оного прежние права и вольности от нас, великого государя, ущерблены... дабы мыслили о своих прежних и старых волностях» [192, с. 18]. Більше того, маніфест Петра I проголошував захист від шведів як спільну справу

московського царя та козацької старшини: «Ни по каким универсалам короля Шведского, ни вора изменника Мазепы на продажу и так не привозити... дабы ево при храбрых войсках наших, Великороссийских и Малороссийских, с помощью Божию... победить и Малороссийской край, отчизну свою... от намеренного порабощения освободить...» [192, с.20]

Таким чином, імперська пропаганда постійно твердила, що козацькі вольності постійно зберігалися, а якщо у деяких містах під час війни знаходилися військові гарнізони, то після її завершення, вони будуть виведені. З московських маніфестів випливало, що цар чудово розумів головну суспільно-політичну цінність козацтва, тому він «зобов'язував» себе дотримуватися «вольностей» в обмін на його лояльність [192, с.18–19]. У маніфесті Петра I до запорожців від 21 січня 1709 р. російський цар писав, що І. Мазепа на відміну від нього хоче зламати традиційні вольності та підпорядкувати козацтво полякам [301, с. 279]. Російські маніфести представляли Петра I в образі захисника прав та вольностей козацтва і, більше того, як головного охоронця «отчизны», «оборонителя всея Малыя России» [97, с. 175–176].

Домігшись свого, московський цар перестає заgravати із козацтвом, а взаємини УГД з монархією суттєво змінюються. Однією з формальних підстав цього було початок реформаторської діяльності Петра I. А тому перша половина XVIII ст. стає перехідним етапом в українській політиці царя. В цей час ще функціонували певні старі «московські» підходи, але водночас з'являлися нові «імперські». Промовистим доказом змін були поява інституту царських резидентів у державному житті України, активне втручання Московії в кадрову політику українського уряду, насильницька інтеграція господарського комплексу Лівобережної України у її внутрішній ринок, залучення її матеріальних ресурсів до військових потреб Росії [86, с. 127]. Однак найбільш разюче проявлялися наміри інкорпорувати козацтва до загальноімперських суспільних структур через запровадження російських правових норм в правову систему Української козацької держави.

Формально устрій Війська Запорозького залишався без змін, проте фактично ж цар Петро I намагався все приборати до своїх рук. Його втручання у внутрішнє життя України набрало тотальних масштабів. Сучасний дослідник історії українського права В. Іванов актуалізує увагу на тому, що московський цар з 1715 р. почав самостійно призначати полковників, домігся затвердження нових правил призначення на посади старшин і сотників. Все це відбувалося за безпосередньої участі царської адміністрації. Під її впливом три козацькі полки (Стародубський, Чернігівський і Ніжинський) очолили московити. Прихильники І. Мазепи із числа козацьких старшин, що володіли земельними посіlostями на праві власності, втрачали її. Конфіскована, вона переходила до рук московських генералів та вельмож. Козаки відтак зубожіли, розорилися і потрапляли у феодалну залежність [76, с. 202].

Практично це здійснювалося шляхом контролю з боку царату над діяльністю гетьманських органів влади, збільшення кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширення на її території загальноімперських законодавчих актів. Головним чином їх визначали царські грамоти й укази, постанови Сенату та інших вищих органів державної влади [86, с. 130].

З оформленням абсолютизму беззаперечне панівне становище в якості джерела права набув закон – акт верховної влади, що встановлював нові правові норми [49, с. 58]. Актами верховної влади ставала виключно воля імператора. Як зазначав дослідник історії права Росії І. Ісаєв, «законодательная инициатива принадлежала прежде всего монарху» [92, с. 153]. Законопроекти часто готувалися в різноманітних центральних установах (в Сенаті, Синоді, колегіях), але для того щоб вони стали законами, обов'язковою була санкція імператора. Письмове оформлення законів і їх публікація ставали обов'язковими. В Генеральному регламенті було встановлено, що «словесные указы никогда отправляемы быть не

подлежат» [49, с. 74], хоча попередня законодавча практика Московії знає численні протилежні приклади.

Єдиним джерелом права імперської Росії у XVIII ст., стверджує широковідомий дослідник М. Владимирський-Буданов, визнавався закон [31, с. 54]. Правовий звичай, що був основою козацького права та відіграв важливу роль як джерела права УГД, залишається діючим фактично лише у сільській місцевості. В силу цього, характер законодавства Росії імперського періоду має мало спільного з характером законодавства Московської держави. З приводу цього висловлювався прихильник реформаторської діяльності Петра I, російський історик Б. Миронов, зазначивши: «Если обычное право есть результат стихийного создания права, то законодательство – результат целенаправленного правотворчества, осуществляемого компетентными органами с соблюдением специальной процедуры, это предустановленное, формально выраженное в письменной форме право» [164, с. 9].

Імперське законодавство здійснило швидку рецепцію і стало повноцінним джерелом права Війська Запорозького. Обмеження правового статусу козацтва здійснювалися винятково нормами царського законодавства.

Дослідження й аналіз як судово-адміністративної практики, так і поточного царського законодавства в сфері регулювання правового статусу реєстрового козацтва свідчить, що в правову систему УГД проникали різноманітні види джерел російського права : регламенти і статути, уложення і положення, зводи і накази, інструкції і визначення, укази і маніфести.

За допомогою свого політичного курсу, спрямованого на обмеження української автономії аж до її повної ліквідації, Петро I сповна реалізував наміри московської влади зруйнувати реєстрове козацтва як самостійну суспільну верству та військо Української держави. Однак найбільш показовим, на нашу думку, стало правова регламентація військової сфери та сфери державного управління УГД. Імперські амбіції, що дедалі частіше

визначали вектор діяльності Петра I, починають справляти визначальний вплив на українські справи. Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни набуває трагічних для її населення масштабів. Зокрема, розпорядження, здійснене Петром I у 1706 р., щодо підпорядкування в разі наближення шведських військ до кордонів України козацького війська і І. Мазепи як його очільника О. Меншикову; факт самоуправства, пов'язаний з наказом про початок походу кількох полків, прийнятий московським царем без погодження з гетьманом; направлення козаків на будівництво Санкт-Петербургу, що свідчить про використання лицарської воєнної сили не за призначенням. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвержені особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри царського уряду реформувати козацьке військо з метою ефективнішого використання його під час війни [47, с. 30].

Слід сказати, що не лише не сприяв поверненню прав і вольностей Війська Запорозького, а й призвів до нового обмеження правового статусу реєстровців, політичний вибір української старшини, здійснений восени 1708 р. Маємо на увазі вибори гетьмана і відхилення кандидатури чернігівського полковника П. Полуботка на тій підставі, що він «очень хитер, он может Мазепе уравнился» [214, с. 50]. Старшина, налякана репресіями Петра I щодо нелояльного козацтва, зупинила свій вибір на стародубському полковникові І. Скоропадському, що мав прихильність до московського царя. Саме з ним вони пов'язували відновлення прав та вольностей для козацької реєстрової корпорації. Підтверджувальну грамоту на гетьманство І. Скоропадський дістав лише 5 січня 1710 р., адже без неї він вважався юридично не узаконеним гетьманом. Грамота стандартна, але звертає на себе увагу один момент, який засвідчує, що регулювання діяльності Війська Запорозького загалом і правовий статус козаків зокрема у подальшому має визначатися винятково царським законодавством. У невідомій раніше козацтву формі «соизволение» цар обіцяє «... и по каким Великого Государя

указам определенным и впредь присылаемым, без нарушения прав и вольностей стародавних народа Малороссийского, и маетностям на булаву определенным ...» [50, с. 470-471]. Видається, що для російської тогочасної дійсності слова «права і вольності стародавні» були табуйованими та невідомими, адже іншим не можна пояснити прописану в документі фразу в українській транскрипції.

Військові дії українського козацтва відбувалися за завданням і планами російського командування. Царськими указами визначалися чисельність козацького війська, яке виступало в похід, час і порядок його виступів, напрям і маршрут просування, порядок постачання продовольством, несення козаками розвідувальної, сторожової та гарнізонної служб тощо. Одночасно відбуваються зміни в організаційній структурі українського війська, що негативно позначилося на його самобутності й врешті-решт призвело до влиття у російську армію. Початком цього процесу слід вважати Решетилівські статті, які вперше в історії україно-московських відносин були укладені не у формі двостороннього договору, а впроваджені в односторонньому порядку – царським указом від 17 липня 1709 р. [72, с. 165]. На прохання козацької старшини і гетьмана І. Скоропадського заборонити царським воеводам очолювати загони та підрозділи Війська Запорозького, Петро I відповів відмовою, мотивуючи неправдивими фактами, які, мовляв, свідчать про існуючу практику «.. ибо сначала они всегда были под командою полковых воевод войск великороссийских и генералов» [29, с. 458], що не відповідало історичній правді.

Наступним документом, що демонстрував зневагу московського царя до Війська Запорозького, є іменний указ від 4 квітня 1723 р., коли козацькі полки як військові одиниці було передано в підпорядкування Г. Голіцина, який призначався головнокомандувачем в Україну замість Аларту. В указі Петро I запропонував замінити 60 тис. реєстр, передбачений Березневими статтями 1654 р., на 15 тис. компанійців. До України для захисту від татарських набігів, яких у той період нами не зафіксовано, направлялися два

драгунських полки, утримання яких покладалося «на Украинцев ... сверх 8 гривен положить еще 4 гривны с души (вместо того, что другие крестьяне помещикам платят своим)» [91, с. 43-44]. Отже, повномасштабний план ліквідації реєстрового козацтва почав реалізовуватися Петром I в останні роки його правління.

Для цього царська влада стала використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладанні доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Так, указами царя ще в 1716 р. 10 тис. козаків вислали копати канал Волга-Дон біля Царицина. 1718 р. сюди було послано новий підрозділ українського війська, у той час як інший будував лінію оборони над річкою Терек на Кавказі. У 1721 р. 10 тис. козаків було послано на будівництво Ладозького каналу, яких змінила через рік також сама кількість реєстровців. Важкі каторжні умови праці, несприятливий клімат призвели до загибелі близько 30 відсотків козаків, а значна частина тих, що залишилися живими на батьківщину так і не повернулися [88, с. 398-401].

Досліджуючи правові акти царату у військовій сфері, що набули поширення в Українській гетьманській державі, доцільним буде згадати про Військовий статут 1716 р. 30 березня 1716 р. Петро I затвердив Військовий статут, який, за свідченням істориків, сам і розробляв. Російський історик-правник В.Н. Латкін з цього приводу висловився таким чином: «Онъ представлялъ собою капитальный трудъ, которимъ занимался Петръ въ продолжении многих летъ...» [137, с. 19]. Як вважають дослідники воєнної історії, з появою Військового статуту в Росії з'являється регулярне військо, що з цього часу отримало окрему організацію і закони, відповідно до вимог і умов військового мистецтва тогочасного періоду. Саме в його появі і прихована необхідність ліквідації інституту реєстрового козацтва, що стояло на сторожі охорони української держави. Цей рудимент в уяві царя та його сатрапів необхідно було ліквідувати, і чим швидше, тим краще.

Ще одним правовим актом епохи Петра I, що набув поширення у Війську Запорозькому, був Морський статут 1720 р. Джерелами даного статуту, за свідченням В. Латкіна були: "... Морской уставъ, подобно Воинскому, представляет собою не копию с какого нибудь одного западно-европейского устава, но компилятивный сборникъ, составленный изъ пяти иностранныхъ морскихъ регламентовъ" [137, с. 22]. Аналогічно військовому статуту у Морському статуті визначалися завдання військових підрозділів на флоті, та порядок несення ними військової служби. Лише остання п'ята книга називалася «О штрафах» і була нічим іншим, як кримінально-правовим збірником аналогічним Військовому артикулу [179, с. 467-566].

Відзначимо, що діяльність реєстрового козацького війська, яке брало участь у спільних походах з російською армією, а після указу 1723 р. перейшло у підпорядкування російського генералітету, регламентувалась цими статутами.

Істотних змін у цей час зазнав статус гетьмана як головнокомандувача козацького війська. Уже в 1709 р. Петро I запровадив інститут царських резидентів при гетьмані. При І. Скоропадському було призначено стольника А. Ізмайлова «для своих, великого государя, дел и советов». Сфера повноважень нової державної інституції визначалася царською інструкцією від 18 липня 1709 р. Вона включали такі функції: стежити за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи; слідкувати за тим, щоб гетьман не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «не описавшись к великому государю». Однак коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р. У цьому документі не лише конкретизувалися та уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, контроль за козацьким військом мав здійснюватися так, щоб «...смотреть накрепко, чтоб в нем, никакой шатости к измене народа... не было, и раздывать того накрепко всякими способами...» [97, с. 228 - 230].

Надалі царат уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 вересня 1710 р., надана канцлером Г. Головкіним думному дякові А. Вініусу, призначеному разом із стольником Ф. Протасьєвим на місце А. Ізмайлова містила положення, згідно з якими царському представнику наказувалося у тому разі, коли «...явятца какие люди с доношеним или каким доводом на гетьмана, или какого из старшині..., а взять их будет невозможно в том месте, где гетьман, то отослать куді в ближние государеві городі, в которіх обретаютца воеводи...» [148, с. 17].

Крім того, було узаконено втручання московітів у кадрову політику козацького війська. Уже згаданим вище царським указом від 22 січня 1715 р. встановлювався такий порядок заміщення військових вакансій, який дозволяв резиденту його контролювати. Гетьману наказувалося змістити з командного складу осіб «которые были в какой измене». При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибирати лише 2-3 претендентів на уряд («... людей заслуженных и не подозрительных в верности...»), з числа яких гетьман проводив призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности...» [97, с. 275-276].

Таким чином, призначення резидента А. Ізмайлова та його наступників було по суті значним обмеженням, а пізніше знищенням інституту гетьманської влади в Україні та встановлення чіткого царського контролю над реєстровим козацтвом. Резидент наполегливо став втручатися до командування козацьким військом. Навіть ставив свої підписи під універсалами гетьмана. Як влучно висловився російський історик С. Соловійов, царські резиденти при дворі гетьмана були «очами і вухами царськими» [230, с. 30].

Ще одним важливим законодавчим актом царя, що визначав, у тому числі й правове становище реєстрового козацтва був Табель про ранги 1722 р.. Закон встановлював три ранги чи класи службових досягнень, а саме:

військові та цивільні чини (останні в розумінні почесних титулів), всі посади центрального і місцевого управління загалом по цивільній, військовій, придворній та морській службі, і орден (Андрія Первозванного). Табелі про ранги повністю розмежовували поняття чину (як почесного титулу), посади і ордену. Поступове поширення загальноросійських чинів та посад на територію Української гетьманської держави згубно позначилося на збереженні її традиційних військових звань та державних посад. Так, починаючи з 1733 р. козацький полковник зрівнювався у правах із генерал-майором за славнозвісним Табелем про ранги.

Отже, у першій половині 1720-х років українсько-російські відносини набули якісно нового змісту – інкорпораційні тенденції в політиці монархії, що спонтанно виникали в другій половині XVII ст., та зримо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час поклали початок руйнації козацтва як військового та суспільного стану, започаткувавши процес реального їх поглинання імперськими військовими та політичними структурами.

Достатньо «м'яка» на кінець 20-х – початок 60-х років XVIII ст. політика центральної влади щодо суспільства Української гетьманської держави сприяла посиленню автономістських поглядів в середовищі козацтва. Імператриця Анна Іоанівна своїми указами підштовхувала роботу правників Війська Запорозького над кодифікацією чинного законодавства. Також указом цієї імператриці підтверджувалися закони Петра I, які враховували «права і вольності» козацтва [264]. У чолобитній гетьмана Д. Апостола 1730 р. імператриці Анні Іоаннівні висловлювалося побажання заборонити мешканцям України прохання через голову гетьмана, а іноземцям брати під протекцію козаків і посполитих та дарування амністії спільникам Мазепи [265]. Наступна імператриця Єлизавета Петрівна «Любезному Нашому Подданому Малоросійському войска Запорожскаго обоих сторон Днепра Гетману» підтверджувала укази 1728, 1745 років про «козацькі права і вольності» [267].

Отже, правова легітимація козацького суспільного стану розвивалася поряд з інституційною ліквідацією української автономії. Цей розвиток був пристосуванням до нових умов життя, в яких у термінології «вольностей» та «прав» захищалися особливості правової системи Української козацької держави. Для козацької старшини найактуальнішою проблемою була аргументація збереження своїх привілейованих у козацькому військовому товаристві. Захист козацькою старшиною автономії Війська Запорозького співпадав з боротьбою за правову легітимацію реальної влади над суспільством.

Однак, модернізація суспільно-політичної свідомості реєстрового козацтва загалом та козацької старшини зокрема зіткнулася з політикою центрального уряду Російської імперії. Імперський уряд прагнув запровадити однакову адміністративну модель в усій країні. За М. Раєфом, згідно з цією ідеєю люди мали жити у рамках певного способу життя, але могли зберігати свою мову, релігію і культуру [107, с. 104]. Стосовно Української гетьманської держави, то Катерині II суб'єктивно не подобалися ані вихідці з України (наприклад, конфлікт з архієпископом Арсенієм Мацієвичем), ані титул гетьмана, ані «конфірмовані привілеї» для реєстрових козаків [186, с. 346]. У баченні Катерини II українці були «не добрые подданные, благоденствующие подъ ея державой, а люди недовольные правительственной опекой желающие себе автономии, способные къ протесту и отпору – они, «як вовк в лісі» [186, с. 347].

Отже в другій половині XVIII ст. іншим було не тільки українське суспільство, але й Російська імперія. Нове покоління козацьких старшин та рядового козацтва сприймало російського протектора як єдиного з можливих, але мало свої нові політичні інтереси. Прогресивна частина імператорського двору також кардинально змінилася. А існування автономної України у межах Російської імперії вже розглядалося як «феодальний» пережиток.

Завершальним етапом імперського правового визнання та водночас інтеграції реєстрового козацтва до російських правових реалій стало видання

Катериною II 3 травня 1783 р. Жалуваної грамоти дворянству, що остаточно виокремила реєстровців із загальної маси козацтва тісно пов'язаної із селянством та міщанством. Саме із виданням цієї грамоти представникам реєстрового козацтва дозволялося ввійти до складу російського дворянства. Водночас заборона селянству вільного переходу із місця на місце остаточно закріпила колишніх посполитих за «новоспеченими» панами із середовища козацької старшини.

Таким чином реєстровці в тогочасних умовах остаточної інтеграції українського суспільства в імперський когломерат отримали найголовніше із колишніх прав та вольностей – особисту свободу, саме так трактував невідомий автор в часописі Київська старовина: «Сословіє малоросійських козаковъ, получившее одно самое главное, въ высшей степени дорогое по тѣмъ вре- менамъ право, право личной свободы, образовалось изъ тѣхъ нем.ногихъ счастливецъ, которые сумѣли какимъ либо образомъ доканать свое происхождение отъ реєстровыхъ козаковъ» понад 200 річне досягнення реєстрового козацтва від моменту надання Королівством Польським правового статусу 300 реєстровцям до фактичної його ліквідації російською імператрицею близько півмільона осіб: «если посчитать ее къ началу XIX вѣка приблизительно въ полмалліона душъ обоого пола, какъ опредѣляетъ ее, какъ увидимъ пиже, нѣсколько позже извѣтный малоросійскій ген.-губернаторъ кн. Н.Г. Реннинъ» [98, с. 126-127].

Адже у державі, яку творив Петро I та продовжувала державотворчу традицію Катерина II, не було місця для автономних окраїн з їх привілейованим становищем, яке відрізнялося в правовому статусі від великоросійських підданих царя, населенням. Відтак, автономії мали бути інкорпоровані, а їх населення в даному випадку козацтво – інтегроване до нової загальноімперської структури суспільства.

Висноки до розділу 3

1. Проаналізувавши функціональні обов'язки реєстрового козацтва ми можемо стверджувати, що військова повинність реєстрових козаків, крім ряду позитивних моментів (звільнення від основної маси державних податків та повинностей, право приватної власності на землю та інше майно, власне судочинство тощо) мала і негативні сторони. По – перше, козаки відбували військову службу, яка потребувала значних витрат, за власний рахунок. По – друге, постійні війни, особливо кінця XVII – початку XVIII ст., в поєднанні з масовими фортифікаційними роботами за наказом царського уряду, призвели до розорення значної частини реєстрового козацтва. Відбувається поділ реєстрових козаків на виборних та підпомічників.

За часів гетьманування І. Мазепи влада Української гетьманської держави більше залучає козаків до ремонту мостів та гребель. Однак цю повинність реєстрове козацтво виконувало епізодично, разом із посполитими та міщанами. До того ж, греблі були своєрідними переправами через ріки, якими користувалися і козаки. Той факт, що царські воєводи і ратні люди брали в козаків підводи з тягловою силою або розміщувалися на постої в їхніх дворах, є ніщо інше, як зловживання.

У більш привілейованому становищі перебували козаки – бобрівники та стрільці, які забезпечували гетьмана і полковників бобрами та дичиною, а під час походів охороняли гетьманський обоз.

Водночас протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. у процесі соціально-економічного розвитку та відновлення феодальних відносин всередині країни поступово відбувається відмежування козацького стану, і старшинського у тому числі, від непривілейованих верств населення. Реєстрове козацтво стає закритим суспільним станом, а представники інших категорій суспільства взагалі втрачають право потрапити до лав козацтва. При цьому представники козацьких низів все рідше можуть отримати старшинські звання, а натомість в середовищі старшини формується така

риса організації суспільства, як спадковість. При цьому, реєстрове козацтво із своєю ієрархічною структурою фактично позбавляє права репрезентації суспільства польську та українську шляхту, а впевнено займає цю нішу.

2. За часів існування Української гетьманської держави, утвореної в часи визвольної боротьби українського народу 1648 – 1654 рр., було укладено ряд українсько-польських: Зборівська угода 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р. та українсько-московських договорів: Березневі статті 1654 р., Переяславські статті 1659 р., Батуринські статті 1663 р., Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р., Переяславські статті 1674 р., Коломацькі статті 1687 р., Решетилівські статті 1709 р., «Рішительні пункти» 1728 р. У них встановлювався козацький реєстр який в умовах відсутності власної державності забезпечував можливість існування українського козацького війська, проводилася ідея справедливості, яка вбачалася у залишенні українських козаків при своїх вольностях, правах і привілеях, гарантуванні окремих прав іноземними правителями. Так, «гетьманські статті» були не тільки договорами про розмежування повноважень між царським урядом та українською автономією, а й мали характер царських привілеїв козацькому стану. Справедливість, передусім, вважалася у наданні прав козацтву на автономну територіальну, фінансову, судову адміністрацію. Не незалежність від іноземних правителів, а наділення становими правами і їх використання складало основний зміст правового статусу реєстрового козацтва.

Закріплення козацького права як правової норми у життєдіяльності Української гетьманської держави засвідчувало наявність у тогочасній правовій системі усієї сукупності складових правового статусу реєстрового козацтва.

Безпосередньо правовий статус реєстрових козаків характеризувався зростанням їх повноважень та становища у суспільстві. Вони займали високий соціальний рівень і були учасниками усіх державних справ як представники середньовічної аристократії, хоча й дещо розшарованому вигляді.

3. Правовий статус реєстрового козацтва в умовах інтеграції української держави в імперський конгломерат трансформувався відповідно до державотворчих традицій російського абсолютизму які творив Петро I та продовжувала його державотворчу доктрину Катерина II. Адже у свій державотворчій діяльності вони провадили політику жорсткого великоросійського централізму без будь-яких можливостей для автономних окраїн, які як наслідок мали бути інкорпоровані, а їх населення в тому числі й реєстрове козацтво інтегроване до загальноросійської структури сеспільства.

Загалом, українське козацтво у часи петровських та катерининських реформ надзвичайно болісно сприйняло втручання центральної влади в усталене суспільно-політичне життя Української гетьманської держави. А в 1708 р. козацька старшина, яка була шокована перспективами ліквідації козацьких «прав та вольностей», навіть наважилася на військовий виступ проти «свого протектора». І лише належність Війська Запорозького у сфері політичної культури до Центральної Європи і толерування української автономії імперською владою з кінця 20-х до початку 60-х років XVIII ст. призвело до посилення у середовищі козацтва бачення Війська Запорозького як окремої держави у межах Російської імперії, а свого правового статусу як корінного та привілейованого суспільного стану.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що виявляється у з'ясуванні прав, свобод, обов'язків, відповідальності реєстрового козацтва протягом усього періоду його існування. У результаті проведеного дослідження автором сформульовані такі висновки:

1. Поняття «правовий статус» щодо реєстрових козаків використано у двох значеннях: по-перше, з метою дослідження сукупності прав та обов'язків реєстрового козацтва як юридичної особи; по-друге, задля з'ясування статусу реєстрових козаків, старшин, інших військових начальників, яким інколи надавалися особисті привілеї як фізичним особам. Автором запропоновано визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва», яким визнається сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним

договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що визначають їхнє фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і правителями середньовічних держав (ініціаторів укладання договору) та впливають із належності до реєстрових козаків.

2. Витоки реєстрового козацтва слід шукати у Великому Князівстві Литовському, коли окремі представники місцевого населення наймалися на виконання охоронних функцій не за рахунок центрального бюджету держави, а за кошти з оподаткування міських жителів. Їм доручалося забезпечувати особисту охорону, супровід при виконанні дипломатичних та воєнних місій як центральною, так і уповноваженою для цього місцевою владою.

З іменем канівського та черкаського старости О. Дашковича дослідники пов'язують першу спробу у 1522

р. залучити до державної військової служби на платній основі дніпровських козаків. Проте втілював ідею найму київський воєвода С. Полозович, який у середині 1520-х роках уперше здійснив набір козаків у Києві. Нами не зафіксовано фактів служби українських козаків на користь окремих приватних осіб, хоча ймовірність виконання військових функцій у приватних інтересах місцевої влади категорично не заперечується.

Пропозиції щодо можливості найму на військову службу виходили не від козаків, а від польського короля напередодні проведення Люблінського сейму 1569 р. Політико-правовими причинами появи таких ініціатив було недопущення козацького «своеволия» щодо Кримського ханату та Османської імперії, аби не провокувати на відповідні дії останніх.

3. Правове регулювання прав та обов'язків реєстрового козацтва запроваджувалося положеннями

привілею від 5 червня 1572 р., за яким реєстровці вилучалися із підпорядкування місцевих воєвод і старост та підлягали владі коронного гетьмана. За державну військову службу для них встановлювався відповідний рівень заробітної плати та окремі привілеї. Старший очолював не лише реєстрових, а й низових козаків. Йому вручалася не лише адміністративна влада над козаками, а й судова. Універсал від 16 вересня 1578 р. дозволив залучити до лав реєстровців і запорозьких козаків.

Жодних преференцій для реєстрового козацтва універсали Сигізмунда II і Стефана Баторія не надавали. Права городових (реєстрових) не виходили за межі повноважень найманого (контрактного) війська, діяльність якого у досліджуваний період мала велике поширення в Європі.

4. У Речі Посполитій реєстрове козацтво не стало окремим суспільним станом, адже права та вольності

лицарської корпорації мали тимчасовий характер і були чинними лише до набору нового реєстру; існував інститут «випищиків», за яким будь-хто із числа реєстровців міг бути повернутий до попереднього, у тому числі й залежного стану, та позбавлений козацьких «прав і вольностей»; лицарство не мало своєї презентації в органах законодавчої влади, а лише делегували своїх представників у разі винесення питань, які стосувалися організації діяльності реєстрового козацтва.

Після придушення козацьких повстань кінця XVI ст. польська влада санкціонувала конфіскацію козацького землеволодіння, гетьману дозволялося позбавляти життя повсталіх, поновлювала свою чинність норма 1590 р. про посилення контролю за підданими короля з метою недопущення їхньої втечі на Запорозжя, їх визнавали

державними злочинцями і позбавляли частини або всього комплексу прав.

5. Аналіз тогочасного нормативного забезпечення функціонування реєстрового козацтва, зокрема польського королівського законодавства, договорів польської влади з українським козацтвом, правових актів гетьманської влади, договорів із московськими царями свідчить про закріплення в них правового статусу реєстрового козацтва, а саме: прийняття козаків на службу, існування козацького війська в умовах відсутності власної державності, гарантуванні козакам окремих прав і привілеїв та в матеріальному забезпеченні їх, здебільшого декларативно, коштом іноземних правителів.

Реєстрове козацтво, перебуваючи під юрисдикцією Речі Посполитої, неодноразово укладало чи вело перемовини про найм на військову службу чи організацію

військової допомоги окремим сусіднім країнам. Жодного разу при цьому козаки не були учасниками сепаратних переговорів проти свого сюзерена – польського короля. У таких випадках козацтво виступало в ролі суб'єкта міжнародного права.

Простежено генезу реєстрового козацтва, за якою воно пройшло шлях від типового для середньовіччя найманства до становлення його як основи збройних сил власної держави – Війська Запорозького.

6. Проаналізовано взаємообумовленість соціального становища реєстрових козаків із виконанням ними функціональних обов'язків, зокрема військової повинності. Козаки відбували військову службу, яка потребувала значних витрат за власний рахунок; постійні війни в поєднанні з масовими фортифікаційними роботами за наказом російського уряду призвели до

розорення значної частини реєстрового козацтва та їхнього поділу на виборних та підпомічників.

Зміст трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва в умовах інтеграції української держави в імперський конгломерат відбувався відповідно до законодавчих традицій російського абсолютизму. Імперська доктрина проводила політику жорсткого централізму, а реєстрове козацтво мало бути інтегроване до загальноросійської структури суспільних відносин. І лише належність України за політичною культурою до Центральної Європи призвело до посилення у середовищі козацтва бачення Війська Запорозького як окремої держави, а свого правового статусу як спадкоємного та привілейованого у межах суспільних станів Російської імперії.

7. Впродовж усього періоду існування реєстрового козацтва правове регулювання його організації та

діяльності здійснювалося різноманітними видами джерел права. У період свого формування воно опиралося на польське королівське та сеймове законодавство (ординації, універсали, інструкції), договори з польською адміністрацією як результат козацько-повстанського руху кінця XVI – першої третини XVII ст., польсько-українські договори у ході Національної революції 1648-57 рр., правові акти гетьманської влади (універсали, листи, інструкції), договірні статті з московськими царями, укази та інші нормативно-правові акти.

З перших років свого існування реєстрове козацтво стало рушійною силою національного руху, яке в умовах відсутності власної державності заявило про право українського народу на самовизначення, а пізніше, ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького), визначало напрями її формування та розвитку.

8. У період польського панування права та обов'язки реєстрових козаків характеризувалися ігноруванням владою Речі Посполитої умов договору з ними, ухваленням репресивного законодавства щодо козаків; перетворенням на закритий ієрархічний стан за доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького); звуженням прав козаків в умовах ліквідації російським царизмом української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб., 1846. – 409 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1873. – 318 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1875. – 434 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 6. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1876 – 718 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 10. – СПб.: Братьев Пантелеевых, 1878. – 838 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 12. – СПб.: Братьев Пантелеевых, 1882. – 688 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 13. – СПб.: Братьев Пантелеевых, 1885. – 873 с.
8. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович – К., 1969. – 280 с.;
9. Антонович Володимир. Виклади про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович // Запорозжці: До історії козацької культури: Збірник / Упорядк. тексту, передм. І. Кравченка; Упорядк. ілюстр. мат. Ю. Іванченка. – К: Мистецтво, 1993. – С. 37–42.
10. Антонович В.Б. История малорусского козачества / В.Б. Антонович. – К.: Литография, 1882. – 224 с.

11. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год : [вступительная статья к I тому III части Архива Юго-Западной Руси] / В. Антонович. – К. : Типография И. и А. Давиденко, 1863. – 365 с.
12. Антонович Михайло. Студії з часів Наливайка / Михайло Антонович. – Прага : Видання українського історично-філологічного видавництва, 1941. – 86 с.
13. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 1. – Т. 7. – Киев, 1887. – 737 с.
14. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 3. – Т. 1. – Киев, 1889 – 811 с.
15. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т.1. – Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.). – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. – 647 с.
16. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Репринтне відтворення видання 1903 / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.: іл.
17. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М.: Юридическая литература, 1989. – 558 с.
18. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / М.Ф. Берлінський – К., 1991. – 532 с.
19. Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.06 / А.М. Бовгиря. – К., 2004. – 298 с.

20. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник [для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів] / І.Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – 120 с.
21. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [головн. ред. В.Т. Бусел]. – К.: ВТФ «Перун», 2004. – 1412 с.
22. Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко. - У 2 т. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 369 с.
23. Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко. - У 2 т. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1993. – Т. 2. – 642 с.
24. Вирський Дмитро. «Дискурс про козаків» (характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Дмитро Вирський. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – 110 с.
25. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 210 с.
26. Витяг з Куруківської угоди з відомостями про становище козаків-випищиків на Україні після придушення селянсько-козацького повстання // Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 193–204
27. Витяг із конституції Вального сейму про впорядкування і перепис запорозького козацтва з метою запобігти козацько-селянським виступам і виходу селян на Запорозжя. – 1590 р, квітня 19. Варшава // Селянський рух на Україні 1569-1647: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
28. Витяг із королівських пропозицій, поданих на обговорення королівського сейму 19 січня 1631 р. // Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 437 с.

29. Высочайшие резолюции на просительные статьи гетмана Скоропадского // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. IV. – №2235. – 892 с.
30. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.). – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 647 с.
31. Владимирский-Буданов М.Ф. Подробный конспект истории Русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев : Тип. Петра Барского, 1907. – 147 с.
32. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России : учеб. Пособие / Л.Д. Воеводин. – М. : Инфра-норма, 1997. – 304 с.
33. Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину // ЧИОИДР. – Ч. 3. – М., 1858. – С. 71–102.
34. Войтович Леонтій. Козацька піхота : озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. / Леонтій Войтович // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2012. – Вип. 3. – С. 64–79.
35. Гаєцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині / Ю. Гаєцький // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34.
36. Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку // Український архів. – Т. IV. – К., 1931. – 348 с.
37. Генеральне слідство промаєтності Переяславського полку // Український архів. – Т. I. – К., 1929. – 478 с.

38. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т. III. – К., 1931. – 460 с.;
39. Генеральное слідство про маєтності Чернігівського полку // Український архів. – Т. II. – К., 1930. – 680 с.;
40. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського музею імені В.І. Тарновського. Підготував до друку І. Ситий. // Сіверянський Літопис – Чернігів, 1998. – № 2. – С. 40–45
41. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР – К., 1970. – 670 с.
42. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 538 с.
43. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Арій, 2012. – 464 с.
44. Гуслистый К.Г. Крестьянско-козацкие восстания на Украине в 30-гг. XVII в. / К.Г. Гуслистый // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954 : [Сб. статей]. – Москва: Издательство АН СССР, 1954. – С. 54–77.
45. Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского от Польши, за наянейших королей польских Владислава, потом и Казимира в року 1648, отправоватися начатой за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной з разных летописцев и из Диариуша на той войне писаного в град Гадяче трудом Григория Грабянки, собранное и самобитных старожилов свидетельство утвержденное року 1710, издана временною комиссиею для разбора древних актов / Г. Грабянка – К. : Университетская типография, 1854. – 456 с.
46. Горобець В. Україна і козацькі війни 1618-1638 / В. Горобець. – К. : Кріон, 2011. – 268 с. ; іл.
47. Горобець В.М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В.М. Горобець,

- О.К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22-43.
- 48.Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій половині XVIII ст. / В. Горобець// Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 70–75.
- 49.Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие] / А.И. Рогожин, А.Н. Ярмыш. – К.: УМК ВО, 1989. – 80 с.
- 50.Грамота гетману Скоропадскому на уряд гетманский, на пользование маетностями // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 2243. – 892 с.
- 51.Грушевський М. Гетьман Богданко : критично-історична розвідка / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1897. – Т. XVI. – Рік VI. – С. 1–18.
- 52.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 7. — 1993. — 738 с.
- 53.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 8. — 1995. — 856 с.
- 54.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 9. — 1996. — 813 с.
- 55.Грушевский М. История украинского казачества до соединения с московским государством: в 2-х т. / М. Грушевский. – Т. 1. – До начала XVII века. – Киев : Типография 1-й Киевской артели, 1913. – 407 с.
- 56.Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.ст.) / О.І. Гуржій. – К.: Основа, 1994. – 47 с.

57. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
58. Дашкевич-Горбацький В. Про походження Остапа Дашковича / В. Дашкевич-Горбацький // За державність. – 1935. – Зб. 5. – С. 197–201.
59. Денежные и натуральные повинности в пользу гетмана в конце XVII в. // Киевская Старина – К., 1899. – Т. 65. – май. – С. 71–78.
60. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні : історико-теоретичне дослідження : [монографія] / Ж.О. Дзейко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. – 360 с.
61. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І.Я. Дзира. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 567 с.
62. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / [упор В. М. Горобець]. – К.: Наукова думка, 1992. – 385 с.
63. Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / [под ред. А. Лазаревского]. – К.: Киевская старина, 1895. – Ч. 2. – 342 с.
64. Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»)
65. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / [за ред. І.О. Гуржія]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
66. Эварницкий Д.И. Источники для истории Запорожских козаков / Д.И. Эварницкий – Владимир, 1908. – Т. 1. — № 75. – 648 с.
67. Эустракт из указов, инструкций и учереждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории

- економического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемы по ред. Н. П. Васеленка]. – Вип. 2. – Чернигов : Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 496 с.
68. Жерела до історії України-Руси видає Археографічна комісія наукового товариства імені Шевченка / Під ред. М.С. Грушевського. – Львів : Накладом наукового товариства імені Шевченка, 1908. – Т. VIII. – Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. – 407 с.
69. Жук В.Н. Нові Санжари / В.Н. Жук – Харків, 1970. – 143 с.
70. Жукович П. Сеймовая борьба западнорусского православного дворянства с церковной унией (до 1609 г.) / П. Жукович. – СПб. : Типография Главного Управления Уделов, 1901. – 608 с.
71. Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключающихся, от дня смерти ясновелможного его млты пана Іоанна Скоропадського. – К., 1896. – 188 с.
72. Захарченко П.П. Історія держави і права України: [підручник] / П.П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 368 с.
73. Зашкільняк Леонід. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
74. Зеркаль Сава. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках. Студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII – XVIII ст. / С. Зеркаль – Новий Йорк, 1968. – 387 с.
75. Зинченко С.А. Юридические факты в механизме правового регулирования. / С.А. Зинченко. – [Электронный ресурс]. Доступ из справ.-правовой системы «Гарант».
76. Іванов В.М. Історія держави і права України: Навч. посіб. / В.М. Іванов – Ч. I – К.: МАУП, 2002. – 264 с.

77. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – Фонд Всеукраїнської академії наук (1918-1934), справа 11608 З життя м. Василькова у XVIII ст., аркуш 83 (надалі IP НБУ ім. В.І. Вернадського Ф. Всеукраїнської академії наук (1918-1934), спр. 11608 З життя м. Василькова у XVIII ст., арк. 83)
78. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. Всеукраїнської академії наук (1918-1934), спр. 18248. Ткаченко М. Архів Капністів. (Оригінал), арк. 6.
79. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1., спр. 56081, арк. 65. Універсал почепського сотника А. Ляхатинського на заселення хутора.
80. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1., спр. 56096, арк. 122. Інструкція Генеральної військової канцелярії від 1733 р. про порядок організації борошномельного промислу у Стародубському полку.
81. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1., спр. 55587. арк. 15. Універсал чернігівського полковника В. Борковського про встановлення показанщини із чернігівських винокурень до полкового скарб
82. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, спр. 51208, арк. 2. Інструкція Генеральної військової канцелярії від 1731 р. про порядок несення служби жолдаками.
83. IP НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, спр. 57221, арк. 9–10. Донесення бунчукового товариша О. Есимонтовського від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю.
84. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 2, спр. 14660, арк. 297. Наказ чернігівського полковника Ф. Потапенка про мобілізацію козацьких військ для військової компанії проти татар.
85. IP НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 10, спр. 15068, арк. 5. Універсал Генеральної військової канцелярії про будівництво Старокиївської фортеці.
86. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / [Джу́жа О.М., Калиновський В.С., Третьякова Т.А., Анатольєва О.І.]; за

- заг. ред. проф. О.М. Джужи. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
87. Історія України : нове бачення : У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
88. Історія українського козацтва : нариси у двох томах. / В. Смолій, В. Головка, Л. Войтич та ін. – 2-е видання. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. I. – 799 с.
89. Історія українського права : Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.; - К. : Грамота, 2010. – 336 с.
90. Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
91. Именной указ о сформировании на Украину армии и оналожении подушной подати на Украинцев // Полн. собр. законов. – Собр. 1. – Отд. 1. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. VII. – №4191. - 782 с.
92. Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для юридических вузов / И.А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 544 с.
93. Исторические отрывки г-на Мацевского о казаках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1857. – Ч. 15. – № 7 (июль). – С. 487–525.
94. История государства и права Украинской ССР : в 3 т. / [Б.М. Бабий](#), [В.Д. Гончаренко](#), [И.А. Греков](#), [Институт государства и права АН УССР](#). – Т.1: История общественно-политического строя и права на Украине (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). – Київ : Наукова думка, 1987 . – 315 с.
95. Історія Русовъ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут

- історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_Rusiv
96. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. – Ч. I. 1649–1687 – М., 1858. – 346 с.
97. Источники Малороссийской истории собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским . – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 1–340.
98. К истории малороссийских козаков в конце XVIII в начале XIX века. // Киевская старина 1897, – № 4. – С. 124 – 156
99. Каманин И.К. вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И.К. Каманин // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. – Киев, 1890. – 418 с.
100. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права: автореф. дис. ... канд.юрид. наук : 12.00.01 / М.В. Кармаліта ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 21 с.
101. Качмарик Я. Гетьман Б. Хмельницький / Я. Качмарик. – Перемишль - Львів: Просвіта, 1996. – 326 с.
102. Кельман М.С. Теорія держави : [навч. посібник] / М.С. Кельман. – Тернопіль : ТЗОВ «Поліграфіст», 1997. – 330 с.
103. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : монография / Д.А. Керимов ; Ин-т госуд. и права Рос. Акад. наук. – М. : Аванта+, 2001. – с. 322 с.
104. Киевская Старина – К., 1906. – Т. 92. – март-апрель. – 318 с.
105. Кириченко Михайло. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / Михайло Кириченко. – Харків – Дніпропетровськ : Видавництво «Пролетар», 1930. – 172 с.
106. Ковалець Т. Козацька стратегія у повстанні 1630 р. в Україні / Т. Ковалець – irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
107. Когут З.Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З.Є. Когут; пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

108. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
109. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А.І. Козаченко. – Х., 2001. – 21 с.
110. Козюбра М. Право як явище культури / М. Козюбра // Право та культура: теорія і практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 травня 1997 р. – К., 1997. – С. 27–31
111. Комаров В.В. До питання методології науки цивільного процесуального права / В.В. Комаров // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук, конф., Харків, 13-14 груд. 2002 р. / упоряд. М.І. Панов, Ю.М. Грошевий. – Х., 2003. – 312 с.
112. Кононенко В.П. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша третина XVIII ст.) / В.П. Кононенко // Український історичний збірник. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – Вип. 11. – С. 46–58.
113. [Конституція України](http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр) – zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
114. Косвен М.О. К вопросу о военной демократии / М.О. Косвен // Проблемы истории первобытного общества; Труды ин-та этнографии; нов.сер. – Т. LIV – М.–Л.: Наука, 1960. – С. 241–261
115. Костомаров Н.И. Исторические произведения / Н.И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те, 1993. – 734 с.
116. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров – М., 1992. – 318 с.
117. Костомаров Н.Н. О козаках (По поводу статьи П. П. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях «Русского архива», изд. 1877 года) / Н.Н. Костомаров // Русская Старина. – 1878. – Т. XXI. – С. 385–402.
118. Костомаров Н. Южная Русь: казачество до восстания Богдана Хмельницкого / Н. Костомаров. – Б. м.: Б.в., б. р. – 97 с.

119. Котюк В.О. Теорія права : курс лекцій [навчальний посібник для юридичних факультетів вузів] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
120. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. 2-е вид. / Н.М. Крестовська - Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
121. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький – К., 1999. – 320 с.
122. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея. – [вид. 2-е, доп.] – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 302 с.
123. Кривошея І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. І. Кривошея. – К., 1998. – 16 с.
124. Крип'якевич І. Історія козаччини / І. Крип'якевич. – Львів : Накладом фонду «Учітеся брати мої», 1934. – 128 с.
125. Крип'якевич Іван. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
126. Крип'якевич Іван. Козаччина і Баторієві вольності / Іван Крип'якевич // Жерела до історії України-Руси видає Археографічна комісія наукового товариства імені Шевченка / Під ред. М.С. Грушевського. – Львів : Накладом наукового товариства імені Шевченка, 1908. – Т. VIII. – Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. – 407 с.
127. Кроль Пйотр. Річ Посполита Обох Народів / Пйотр Кроль // Польща – нарис історії. – Варшава: Інститут національної пам'яті Польщі, 2015. – С. 52–86
128. Кузьмин А. Запорожская Сечь : исторический и бытовой очерк / А. Кузьмин. – М. : Изд. книжного магазина А. Д. Корчагина, 1904. – 96 с.

129. Кузьминець О.В. Історія держави і права України / О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський – 2-е вид. доповнене. –К.: вид-во Україна, 2002 – 368 с.
130. Кулиш П.А. История воссоединения Руси : в 3-х т. / П.А. Кулиш– Т. I. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – СПб.: Общественная польза, 1874. – 363 с.
131. Кулиш П. История воссоединение Руси : В 3-х т. / П. Кулиш. – Т. II. – От начала столетней козацко-шляхетской войны, до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. – СПб., 1878. – 456 с.
132. Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси : в 2-х т. / П.А. Кулиш. – Т. III. – 1578–1630. – М. : Общественная польза, 1887. – 322 с.
133. Кутафин О.Е., Козлова Е.И. Конституционное право Российской Федерации : [учебник] / О.Е. Кутафин, Е.И. Козлова. – М. : Юристъ, 1995. – 480 с.
134. Кучик О.С. Зовнішня політика України : [навчальний посібник] / О.С. Кучик, О.С. Заяць; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - К. : Знання, 2010. – 573 с. – (Ф-т міжнар. відносин Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://textbook.com.ua/politologiya/1473451993>
135. Лазаревский А.М. Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648–1783) / А.М. Лазаревский. – К.: Киевская Старина, 1908. – 108 с.
136. Лазаревський О. Люди старої Малоросії / О. Лазаревський. – Т. 1. – К., 1882. – 418 с.
137. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт- Петербург, 1909 – 644 с.
138. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. О.Субтельний – К.: Т-во «Знання» України, 1992, – 192 с.

139. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах / С.А. Леп'явко // Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / Редкол. : В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. I. – С.326–342.
140. Летопись занятий археографической комиссии за 1904 год. – Вип. 17. – СПб., 1907. – 594 с.
141. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. 1720. – Том IV. – Київ, 1864. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/suspil/10.htm>
142. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Твори. – Т. 3. –Філадельфія, 1991. – 344 с.
143. Літвін Г.З. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко / Г.З. Літвін. – К. : Дух і літера, 2016. – 616 с.
144. Літопис Самовидця / Ред. кол.: А.Д. Скаба (відп. ред.), І.О. Гуржій, В.А. Дядиченко. – Інститут історії АН УРСР. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1971. – 206 с.
145. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства / М. Любавский. – М. : Б. в., 1892. – 997 с.
146. Максимович М.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г.А. Максимович. – Нежин, 1917. – Ч 1.: Выборы и составление наказов. – 1917. – 332 с.
147. Максимович М.А. Исторические письма о козаках приднепровских // Собр. соч. / М.А. Максимович. – К. : Типография М.И. Фрица, 1876. – Т. 1. – Отдел исторический. – 847 с.
148. Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять в

- Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – 171 с.
149. Малько А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Малько, Н.И. Матузов. – М.: Юристъ, 1996. – 397 с.
150. Мамонтов А.Г. Принципы системного подхода в исследованиях правового статуса / А.Г. Мамонтов, Ф.М. Гаджинова // Вестник Московского университета МВД России. – 2005. – № 1. – С. 11–18
151. Мананкова Р.П. О правовом статусе гражданина СССР / Р.П. Мананкова // Вопросы совершенствования гражданско-правового регулирования. Томск, 1983. – С. 63–68.
152. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич: В 5 т. – М.: Издательство О.И. Хрусталева, 1842. – Т. 2. – 673 с.
153. Маркевичъ Н. Исторія Малороссіи / Н. Маркевичъ // Изданіе книгопродавца О.И. Хрусталева. – М.: Въ типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1842–1843. Томъ третій. – 1842. – 406 с.
154. Марковин Н. Очерк истории запорожского казачества / Н. Марковин. – СПб.: В типографи Ф.С. Сущинского, 1878. – 78 с.
155. Мартьянова С.Я. Правовой статус сіддів Війська Запорозького козацко-гетьм анської доби: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.Я. Мартьянова; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2011. – 17 с.
156. Материалы для истории Внутренней жизни Левобережной Украины. С приложением документов М. Плохинского // Сборник ХИФО. – Харьков, 1891. – Т. 3. – 416 с.
157. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 294 с.

158. Матях В.М. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 505–518.
159. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Перевод К.Мельник; под редакцией В.Антоновича. – Вып. II (перв. половина ХVІІ в). – К. : Типогр. Корчак-Новицкого Г.Т., 1896. – 508 с.
160. Миллер Г.Ф. Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ / Г.Ф. Миллер // Чтения въ Императорскомъ Обществе Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. О.М. Бодянского. – Москва. Университетской типографіи, 1846. – 96 с.
161. Миллер Д. П. Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи / Д. П. Миллер. – К.: Киевская Старина, 1897. – 56 с.
162. Мининков Н. Враги или злодеи? Отношения между Доном и Москвой при Михаиле Романове / Н. Мининков // Родина . – 2004. – № 5. – С. 70–72.
163. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського. / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 85–99.
164. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII начало XIX вв.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1999. – 557 с.
165. Митина С.И. Теория государства и права: основы науки / С.И. Митина. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2010. – 192 с.
166. Мицик Ю.З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни. За матеріалами польських архівосховищ / Ю.З Мицик // Сіверянський Літопис – Чернігів, 1999. – № 3. – С. 16–20.

167. Мірошніченко М.І. Державність і право України : генезис у європейському контексті (З найдавніших часів до початку ХІХ ст.) / М.І. Мірошніченко : Монографія. – К. : Атіка, 2006. – 544 с.
168. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеет, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецкий. – Москва : Университетская типография, 1847. – 42 с.
169. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины... / В.А. Мякотин – Т. 1. – Вып. 2. – 375 с.
170. Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 года. Акты о выборахъ депутатовъ въ Коммиссію сочиненія уложенія. – К.: Киевская Старина, 1889. – 292 с.
171. Николайчик Ф. Первые козацкие движения в Речи Посполитой / Ф. Николайчик. – Киевская старина. – 1884. – Март. – Т. VIII. – С. 423–442.
172. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Издательстве НОРМА, 1996. – 520 с.
173. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) / О.І. Овсій – pru.edu.ua!/e-book/book/html/D/230.html
174. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / О. Оглоблин. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – 454 с.
175. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори / П. Орлик / [упор. та авт. прим. В. Шевчук]. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.
176. Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / Сергій Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 265 с.
177. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская Старина : [оттиск из журнала]. – Киев : Типография Т.Т. Корчак – Новицкого, 1894. – 41 с.

178. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. –2-е изд. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1898. – Т. 1. – 615 с.
179. Памятники русского права / [Под. ред. профессора К.А. Софроненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – 647 с.
180. Панашенко В.В. Військові товариші / В.В. Панашенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166–174.
181. Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В.В. Панашенко – К., 1997. – 323 с.
182. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) / В.В. Панашенко. – К., 1995. – 211 с.
183. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус» / А. В. Панчишин // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 95–98
184. Панчук І.І. Історія України очима іноземців : Довідник-хрестоматія. / І.І. Панчук – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – Серія «Словники та довідники». – 304 с.
185. Парахіна М.Б. Українське козацтво та його роль у зовнішній політиці Великого князівства Литовського (кінець XV – початок XVI ст.) / М.Б. Парахіна // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. – № 4. – С. 173–177.
186. Пархоменко В. Конец Старой Малороссии (1733–1786 годы в истории левобережной Украины) / В. Пархоменко // Киевская Старина, 1905. – Т. ХСІ. – ноябрь-декабрь. – 1905. – С. 342–349.
187. Пархоменко Н.М. Методологічні підходи до дослідження історико-правових явищ / Н.М. Пархоменко // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 115–121
188. Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 143–145.

189. Письма и бумаги императора Петра Великого – СПб., 1900. – Т. 4. – Кн. 1. (1706). – № 1311. – 1115 с.
190. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. – Т. 8. – Вып. 1. – 1948. – 406 с.
191. Погосян Е. И.С. Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг. / Е. Погосян // Mazepa and his time. History, culture, society / Ed. By G. Siedina, Alessandria. – 2004. – С. 315–359
192. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / [упор. Л. Г. Мельник]. – К.: ІЗМН, 1997. – 171 с.
193. Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. собств. его Имп. Вел-ва канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1029 с.
194. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. IV. – 881 с.
195. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – 780 с.
196. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – 815 с.
197. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – 922 с.
198. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VIII. – 1014 с.
199. Полонська-Василенко Наталія. Історія України: у 2-х т. / Репринтне відтворення видання 1972–1976 / Наталія Полонська-Василенко. – Т. 1. – До середини XVII ст. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
200. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2 – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

201. Поляков А.В. Коммуникативная концепция права (проблемы генезиса и теоретико-правового обоснования) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / П.А. Васильевич – СПб, 2002. – 517 с.
202. Порфирьев Д.Н. Некоторые аспекты соотношения понятий «правовое положение» и «правовой статус» субъекта гражданско-правовых отношений / Д.Н. Порфирьев // Проблема правосубъектности : современные интерпретации : мат. науч.-прак. конф. – Вып. 4. – Самара : Изд. Самарской гуманитарной академии, 2006. – С. 164–167.
203. Правні та ідеологічні обґрунтування включення українських земель до Коронної Польщі (1569) // Ювілейний збірник Української Вільної Академії наук. – Вінніпег, 1976. – С. 1–14.
204. Правовой обычай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.
205. Примак Т.К., Орлова К.А. Терминологические трудности определения категории «правовой статус» / Т.К. Примак, К.А. Орлова. – Вестник Балтийского федерального университета имени И. Канта. – 2012. – Вып. 9. – С. 19–27.
206. Проблемы общей теории права и государства : [учебник для вузов] / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма-Нифра, 1999. – 832 с.
207. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / [укл. О.К. Струкевич] // Укр. істор. журн. – 1993. – № 9. – С. 87–95.
208. Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / В.З. Прус . – К., 2009. – 228 с
209. Псевдонаучное знание в современной культуре (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – 125 с.

210. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія / О. Путро: В 2 ч. – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч. 1. – 2008. – 358 с.
211. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина : [навчальний посібник] / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 462 с.
212. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки первой половины XVI в. Собр. М.М. Кромом // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – Москва–Варшава, 2002. – Т. VI. – 686 с.
213. Разин Е.А. История военного искусства : в 3-х т. / Е.А. Разин – СПб. : Полигон, 1999. – Т. 2. – 628 с.
214. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще... / А. Ригельман – Ч. III. – М., 1847. – 378 с.
215. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица / Р.А. Ромашов // Правовой статус и правосубъектность лица : теория, история, компаративистика : Материалы VIII Межд. научно-теор. конф. – СПб., 14-15 декабря 2007. : В 2-х ч. – Ч. I. – СПб., 2007. – С. 2–6
216. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття / О. Руда. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 418 с.
217. Самійло Величко. Літопис: у 2 т. / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1993. – Т. 2. – 642 с.
218. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI-перша половина XVII ст.) : [Навчальний посібник] / П.М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
219. Сборник имперского русского исторического общества. – СПб. : Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1882. – Т. 35. – 870 с.

220. Свідчення священника Києво-Михайлівського золотоверхого монастиря Пилипа, посланця в Росію від Київського митрополита Іова Борецького, про хід селянсько-козацького повстання, – з відписки Путивльського воєводи Михайла Головіна до Посольського приказу від 4 грудня 1625 р. // Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 199–201
221. Сергійчук Б. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. / Б. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2011. – 320 с.
222. Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе / П.И. Симоновский. – М.: Университетская типография, 1847. – 159 с.
223. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
224. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении / М.Е. Слабченко – Одесса, 1909. – 485 с.;
225. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса: Тип. Акціонерного Южно-Русского Общества Печатного Дѣла, 1911. – 293 с.
226. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К.: ВУАН, 1927. – Вип.3. – С. 282–288.
227. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – 113 с.
228. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
229. Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ, 1999. – 107 с.

230. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьёв. – Т. 16. – М., 1991. – 1516 с.
231. Стариков Ф.М. Откуда взялись казаки (исторический очерк) / Ф.М. Стариков. – Оренбург : Типо-литография И.И. Евфимовского-Хировицкого, 1881. – 262 с.
232. Статут Великого княжества Литовского 1588 года / [Электронный ресурс] // История Беларуси IX–XVIII веков / подг. О. Лицкевич. – Мн., 2002–2003. – Режим доступа : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>
233. Степанчук Юрій. Українське козацтво у системі міжнародних відносин Східної Європи у XVI – першій половині XVII ст. / Ю. Степанчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2008. – Випуск № 39. – С. 37–41.
234. Стороженко А.В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория / А.В. Стороженко // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн. 11. – Вып. 1. – 1896. – С. 67–69
235. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские коозаки. Исследования, памятники, документы и заметки. С портретом Стефана Батория / А.В. Стороженко. – Киев : Типография Г.Л. Францкевича, 1904. – 327 с.
236. Стороженки. Семейный Архив. – К., 1908. – Т. 6. – № 107. – 765 с.
237. Стремоухов А.В. Правовая защита человека / А.В. Стремоухов. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов, 2007. – 312 с.
238. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О.К. Струкевич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 100 с.

239. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть : Історичні есе : У 2-х т. / Б.І. Сушинський. – Одеса : Альфа-Омега, 1998. – Т. 1. – 658 с.
240. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Молода гвардія, 2007. – 270 с.
241. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. Теличенко. – К.: Киевская старина, 1891. – 279 с.
242. Теория государства и права : [учебник для вузов] / В.М. Корельский, В.Д. Первалова. – М.: Норма-Инфа, 2002. – 549 с.
243. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
244. Теорія держави і права : Академічний курс : [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, С.В. Бобровник. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
245. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. [навчальний посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк]. – Львів, 2003. – 156 с.
246. Тихомиров О. Методологія юридичної компаративістики: проблеми філософського осмислення / О. Тихомиров // Право України. – 2006. – № 2. – С. 32–35
247. Тищик Б.Й. Польша: історія державності і права (X – початок XXI ст.) : [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Б.Й. Тищик. – Л. : Світ, 2012. – 512 с.
248. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач – К.: Вид-во Київськ. ун-ту., 1968. – 170 с.
249. Уманец Ф.М. Гетман Мазепа / Ф.М. Уманец –К. 1998, – 413 с.
250. Універсал короля Сигізмунда III до мешканців Київського, Волинського і Брацлавського воєводств про переслідування

- розгромлених загонів Северина Наливайка. – 1 вересня 1596 р. – Варшава // Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 115–116.
251. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 1. – Київ, Львів : НТШ, 2002. – 780 с.
252. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 2. – Київ, Львів : НТШ, 2003. – 620 с.
253. Утвенко В.В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.): дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : спец. 09.00.12 “Українознавство” / В.В. Утвенко. – К., 2005. – 246 с.
254. Флоровский А.В. Состав законодательной комиссии 1767–1774 гг. / А.В. Флоровский. – Одесса, 1915. – 609 с.
255. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
256. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Фонд 51, опис 3, справа 8815, аркуш 12 (надалі ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 8815, арк. 12). Універсал І. Самойловича про звільнення від оподаткування двох млинів реєстровця В. Заліщанського.
257. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 1, Спр. 2715, арк. 1–6. Універсали гетьмана Кирила Розумовського Квітень 1764 р.
258. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 5125, арк. 40 Справа про виплату грошей на утримання членів Комісії по переводу і своду правних книг в м. Москвья 21 грудня 1735 р. – 4 жовтня 1736 р.
259. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 342. Спадкові підтверджувальні універсали, фотокопія Ф. 248, спр. 1808 Московського архіву Міністерства Юстиції.

260. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 143, оп.1, спр. 24, арк. 1. Універсал Івана Мазепи про залучення козаків та посполитих для ремонту Монастирської греблі.
261. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 129. Декларація короля Казимира II для Війська Запорозького.
262. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 154 Грамота гетьману Богдану Хмельницькому про ординацію Війська Запорозького.
263. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 4, спр. 29, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи прилуцькому полковникові Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями від 1703 р.
264. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 1407. Коллекція грамот русских царей и универсалов украинских гетманов, оп 1., спр. 7., арк. 1 Указ императрицы Анны Иоанновны от 30 июня 1730 г. Копия на 1 арк.
265. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 1407. Коллекція грамот русских царей и универсалов украинских гетманов, оп 1, спр. 1046., арк. 107 – 108 Чолобитна гетьмана Д. Апостола імператриці. 1730 р.
266. ЦДІА України в м. Києві – Ф. XXIX. Данилевич Василий Ефимович, спр. 84, арк. 73. Данилевич В. Е. Выписки из книг разных авторов по истории России.
267. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 220. Київська археографічна комісія, оп. 1, спр. 381, арк. 1. Любезному Нашому Подданому Малоросійському войска Запорожскаго обоих сторон Гетману. 1756 г.
268. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Б. Черкас. – history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5552-4/60.pdf
269. Черкас Б. Семен Полозович / Б. Черкас // Український історичний збірник. – Вип. 7. – 2004. – С. 95–105.
270. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.

271. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави : причини, укладення, наслідки / Т.В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 68–82.
272. Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – 3-тє видання, випр. і доп. – К. : Видавництво Олени Теліги, 2009. – 616 с.
273. Шамрай С. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. (До історії фінансового права Лівобережної України). / С. Шамрай. – К. 2003 – 178 с.;
274. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX-XIX століть : [монографія] / О.О. Шевченко. – Київ : СПД Свинарчук Р.В., 2012. – 200 с.
275. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
276. Щербак В.О. Реєстрові козаки на державній службі / В.О. Щербак // Історія українського козацтва : [нариси] : У 2-х т. : Вид. 2. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 73–87.
277. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2-е видання / В.О. Щербак. – К. : Києво-Могилянська академія, 2000. – 300 с.
278. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. «Українська енциклопедія», 2003. – Т. 5 : П-С. – 733 с.
279. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [голов. редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] – К.: “Українська енциклопедія”, 1998. – Т. 6: Т. – Я. – 2004. – 768 с.
280. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. / Д.І. Яворницький // Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.А. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

281. Якимов А.Ю. Статус суб'єкта права (теоретические вопросы) / А.Ю. Якимов // Государство и право, – № 4. – 2003. – С. 5 – 10.
282. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. / А. Яковлев // Україна. – 1907. – Т. 1. – № 1. – Ч. 1. – С. 81–96.
283. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI в. / А. Яковлев. – К. : Б. в., 1907. – 14 с.
284. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського з кінця XV в і XVI в.в. / А. Яковлев. – К. : Б.м., 1907. – 15 с.
285. Яковенко Н.М. Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів / Н.М. Яковенко. – Київ : Генеза, 1997. – 312 с.
286. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 470 с.
287. Яковлів А.І. Українсько-Московські договори в XVII – XVIII віках. / Антологія української юридичної думки в 6 т. / [ред. колегія: Ю.С. Шемшученко та ін.] – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба/ [Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, О.О. Самойленко; Відп. редактор І.Б. Усенко]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 584 с.
288. Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / «Решительные пункты» Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 124–137.
289. By John Bouvier. A Law Dictionary, Adapted to the Constitution and Laws of the United States / By John Bouvier. – Published, 1856. – 437 s
290. Gorski K. Historia piechoty polskiej / K. Gorski. – Krakow, 1893. – 342 s.
291. Hohfeld W.N. Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning / W.N. Hohfeld. – Westport: Greenwood Press, 1978. – 524 p.

292. Holt J.C. Magna Carta and Medieval Government / J.C. Holt. – Lnd., Ronceverte: Hambledon Press, 1985. – 205 p.
293. Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jablonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 656 s.
294. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. – Krakow : W drukarni Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1870. – 457 p.
295. Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych / A. Lewicki. – Krakow : Nakł. autora, 1888. – 327 s.
296. Maciejwski T. Historia ustroju i Prawa Sądowego Polski / T. Maciejwski. – Warszawa: [Wydawnictwo C.H. Beck](#), 2011. – 473 s.
297. Org/wiki/Status_(law) / Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://en.wikipedia>
298. Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861. – 485 s.
299. Plokhy S. The Cossack myth. History and Nationhood in the Age of Empires / S. Plokhy. – Cambridge: University Press, 2012. – 406 p.
300. Plokhy S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography / S. Plokhy. – Cambridge university press, 2002. – 102 p.
301. Plokhy S. The invention of Russia / S. Plokhy // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006 – P. 250 – 298.
302. Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku / K. Pulaski. – T. I. – Krakow – Warszawa, 1881. – 341 s.
303. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715 / O. Subtelny. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.
304. The English Works of Thomas Hobbes. / J. Topolski – Poznań: [Wydawnictwo Poznańskie](#), 2015. –

- V. 3– Poznań: [Wydawnictwo Poznańskie](#), 2015. – 384 p.
305. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. W Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburgs: Jozafat Ohryzki, 1859. – 482 s.
306. Nolo Contendere. – West’s Encyclopedia of American Law, edition 2. – Copyright 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Nolo+Contendere>
307. Zbigniew W. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / W Zbigniew. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1960. – 285 s.